

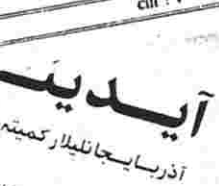
Abid TAHIRLI

AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT MƏTBUATI

("Yeni Qafqasya", "Azərbaycan" (Paris), "Odlu yurd",
"Azərbaycan yurd bilgisi", "İstiqlal", "Azərbaycanı" (Ankara))

2011/01/14 27614

Prof. Dr. Köprülüoğlu M. Fuat, Prof. A. Z. Validi, Dr. Dr. Ağaoğlu Mehmet, Axa. Abdurrahman Beyler

Abid TAHİRLİ

4612
T14

AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT MƏTBUATI

("Yeni Qafqasya", "Azərbaycan" (Paris), "Odlu yurd",
"Azərbaycan yurd bilgisi", "İstiqlal", "Azərbaycan" (Ankara))

(I hissə)

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

"QAPP-POLİQRAF"
BAKİ - 2002

239464

42

Redaktor:
akademik
Yaşar Qarayev

Tahirli Abid

T 28 **Azərbaycan mühacirət mətbuatı.** Bakı, "QAPP-POLİQRAF"
Korporasiyası, 2002. – 160 səh.

A.Tahirlinin bu kitabında Azərbaycan mühacirlərinin İstanbulda nəşr etdirdikləri "Yeni Qafqasya", "Odlu yurd", "Azərbaycan yurd bilgisi", Parisdəki "Azərbaycan", Berlində çıxardıqları "İstiqlal", Ankarada buraxdıqları "Azərbaycan" nəşrləri, onların tarixi, mövzusu və ideya istiqaməti, yazarları, dərc olunmuş materialların dil-üslub, sənətkarlıq xüsusiyyətləri haqqında yazılmış məqalələr verilmişdir. Burada həmçinin mühacir-publisistlərin konkret mövzularla bağlı yaradıcılığı və fəaliyyəti barədə qələmə alınmış materiallar, habelə mühacirət mətbuatının tədqiqi və başqa problemləri haqda yazılmış məqalələr də oxucuların diqqətinə çatdırılır.

Kitab ölkənin ali məktəblərinin jurnalistika fakültəsinin tələbələri və Azərbaycan mühacirəti ilə maraqlananlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

M Ü Ə L L İ F D Ə N

Azərbaycanda və Türkiyədə, Rusiyada və Gürcüstanda, Almaniya və Fransada, İranda və Polşada, ABŞ-da və Argentinada... son nəfəsinədək Vətənimizin istiqlalı idealına sadıq qalmış və onun uğrunda fəal, fasiləsiz ideoloji mübarizə aparmış mücahidlərin əziz xatirəsinə ithaf edirəm.

Azərbaycan mətbuat tarixinin əsaslı, obyektiv, müstəqil dövlətin milli maraqlarına və ideologiyasının tələblərinə uyğun tədqiqi, təbliği və tədrisi günün aktual problemlərindəndir. Bir sıra mütəxəssislərin ayrı-ayrı mətbu orqanları müasir tələblər səviyyəsində araşdırması təqdirəlayiq olsa da, fikrimizcə, mətbuat tarixi kompleks, sistemli tədqiq edilməlidir.

Azərbaycan mətbuatı anlayışına aşağıdakılar daxildir:

- Çar Rusiyası dövründəki Azərbaycan mətbuatı;
- Sovet İttifaqı dövründəki Azərbaycan mətbuatı;
- Cənubi Azərbaycan mətbuatı;
- Azərbaycan mühacirət mətbuatı;
- Müstəqil Azərbaycanın mətbuatı (1918-1920-ci illər və

1991-ci ildən sonrakı illər)

Çar Rusiyası dövründəki, Azərbaycan mətbuatı tarixi sovet rejimi və ideologiyasının tələbləri baxımından olsa da, az-çox araşdırılmışdır. Fikrimizcə, Azərbaycan Sovet mətbuatı hələ elmi-nəzəri cəhətdən kifayət qədər dəyərləndirilməmişdir. Cənubi Azərbaycan mətbuatının, xüsusilə son 20 illik dövrün tədqiqi qeydi-qənaətbəxşdir, acı təəssüf doğurur. Mühacirət mətbuatının araşdırılması yeni sahə olsa da, burada xeyli iş görülmüşdür: ayrı-ayrı müəlliflərin müxtəlif mühacir nəşrləri ilə bağlı yazılan mətbuatda çap olunmuşdur. Sizə təqdim olunan bu kitabda

"Odlu yurd", "Azərbaycan yurd bilgisi", "İstiqlal", "Azərbaycan" (Ankara) haqqında söz açılır.

Bu, mühacir nəşrlərlə bağlı araşdırmaları bir topluda buraxmaq sahəsində ilk təşəbbüsdür. Və yaqin ki, mütəxəssis qeydləri, iradları olacaqdır. Növbəti kitabda, "Azəri-türk", "Bildiriş" (İstanbul), "Qurtuluş" (Berlin), "Azərbaycan" (Münhen), "Mücahid" (Ankara), "Azərbaycan türkləri" (İstanbul), "Ana dili" (Bonn), "Aydınlıq" (London) və s. kimi nəşrlərdən bəhs ediləcəkdir. Ümid edir və inanıram ki, kitabla bağlı rəy və təkliflər, mühacirət mətbuatının daha dərinə tədqiqinə yardım edəcəkdir.

Kitabın çapına göstərdiyi maddi və mənəvi dəstəyə görə elm, ədəbiyyat və sənət aşiqi Ağalar İbrahimova dərin minnətdarlığımı bildirirəm.

MÜHACİRƏT JURNALİSTİKASI TARİXİNƏ DAİR

Azərbaycan mətbuat tarixinə aid ötən əsrin əvvəllərindən indiyədək xeyli kitab nəşr olunmuş, onlarca məqalə çap edilmişdir. Hələ XX yüzilliyin əvvəllərində H.Zərdabi, F.Köçərli, C.Hacıbəyli, Ə.Hüseynzadə, M.Ə. Rəsulzadə, M.B.Məmmədov, Ə.Topçubaşov, N.Nərimanov, T.Şahbazi, Ə.Abid, daha sonralar N.Axundov, Ə.Mirəhmədov, A.Zeynalov, N.Zeynalov, A.Zamanov, Q.Məmmədli, X.Vəzirov, F.Qasımzadə, Ş.Qurbanov, X.Məmmədov, Ş.Novruzov, Ə.Məmmədov, M.C.Cəfərov, C.Xəndan, Ş.Hüseynov, T.Rüstəmov, S.Hüseynov, T.Rüstəmov və başqaları mətbuat tarixi, ayı-ayrı qəzet və jurnallar barədə dəyərli tədqiqatlar aparmış, maraqlı, bəzən də mübahisəli mülahizələr irəli sürmüş, bir sözlə mətbuat tariximizin tədqiqi baxımından faydalı fəaliyyət göstərmişlər.

Lakin sovet dövründə rejimin, ideologiyanın təsiri, tələbi ilə mətbuat tarixinin araşdırılmasında, — xüsusilə mətbu orqanın proqramı, məramı, ideoloji, tarixi, siyasi, mənəvi yönümü ilə bağlı təhriflərə, qərəzli münasibətə yol verildirdi. Digər tərəfdən isə mətbuat tarixi bilərəkdən yarımçıq tədqiq və tədris edilirdi ki, bunun da nəticəsində Azərbaycan mətbuat tarixinin tərkib hissəsi olan Cənubi Azərbaycan və mühacirət mətbuatı ilə bağ-

lı yazılar yalnız ötən əsrin 80-ci illərinin sonundan KİV-də görünməyə başlamışdır.

Həmin materiallar daha çox informativ səciyyə daşıyır və problemin elmi-nəzəri tədqiqi baxımından qənaətbəxş hesab oluna bilməzdi. Sonralar, 1990-cı illərin əvvəllərindən mühacirət mövzusu müstəqil tədqiqat obyektinə çevriləndən mühacirət mətbuatı da araşdırılmağa başlandı.

Azərbaycan mühacirəti, onun tarixi-təşkilatlanması, yaranma səbəbləri və mərhələləri, sosial-siyasi tərkibi, fəaliyyəti, digər problemləri, eyni zamanda sahənin qərəzsiz, hərtərəfli elmi tədqiqinin vacibliyi, əhəmiyyəti ilə bağlı mətbuatda ilk dəfə dolğun, analitik, bir qədər də dəqiq desək, proqram-məqalə ilə çıxış edən Xalq yazıçısı Elçin yazırdı:

"... eyniforiyaya qapılmadan Azərbaycan mühacirətini bir qurum kimi öyrənməli, elmi-nəzəri şəkildə onun demoqrafik, siyasi-ictimai və sosioloji təsnifatını verməliyik. İndiyə qədər məlum öyrənilməsi sahəsində çox az iş görülmüşdür, ciddi, sanbalı tədqiqatlar yox dərəcəsinədir, mühacirətə birtərəfli münasibət, bu münasibətdəki bədnam sinfilik prinsipi uzun zaman hakim ideologiyanın tərkib hissəsi olmuşdur ("Odlar yurdu" qəzeti, №21, 1991-ci il).

İndiyədək bu sahədə bir sıra təqdirəlayiq işlər görülmüşdür. Azərbaycan mühacirəti o cümlədən, mühacir mətbuatı ilə bağlı X.İbrahimlinin araşdırmaları xüsusi qeyd olunmalıdır. Onun "Azərbaycan siyasi mühacirəti" (Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1996-cı il) adlı əsərində mətbuata dair ayrıca məqalə də verilmişdir.

Bu gün də Azərbaycan mühacir mətbuatı ilə bağlı tədqiqatlar davam etdirilir, KİV-də ayrı-ayrı müəlliflərin bu mövzuda maraqlı yazıları çap olunur. Fikrimizcə, mühacirət mətbuatının həm tədqiqində, həm də tədrisində iki məsələyə də diqqət yetirilməlidir. Birincisi, bütün müəlliflər istisnasız olaraq 1923-cü ilin sentyabrında İstanbulda M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi və Səid Əfəndinin redaktorluğu ilə çıxan "Yeni Qafqasya"nı ilk müha-

cir qəzeti hesab edirlər. Və bu zaman bir qayda olaraq böyük qələm sahibi, ömrünün sonunadək Azərbaycanın istiqlal uğrunda ideoloji mübarizə aparan azadlıq aşığı Mirzə Bala Məmmədza-dənin 1937-ci ildə qələmə aldığı "Milli Azərbaycan hərəkatı" adlı əsərindəki "Yeni Qafqasya" yalnız azərbaycanlıların deyil, rus əsarəti altındakı bütün türklərin xaricdə çıxardıqları ilk məcmuə idi" fikrinə istinad edilir. Lakin qüdrətli ideoloq M.B.Məmmədza-də özü həmin əsərin əvvəlində verilmiş "Başlayarkən" adlı məqaləsində təvəzökarlıqla etiraf edərək yazır ki, mühacirət həyatında, məhdud məxəz və sənədlərə əsaslanaraq meydana gətirilmiş olan bu əsərin qüsurlu olacağını dərk edirik. Azərbaycan milli hərəkatında misilsiz xidmətləri olan M.B.Məmmədza-dənin zəngin və dərin irsinə məhəbbət və hörmətimizi bildirməklə yanaşı, zənnimizcə, mühacirət mətbuatı tarixinin dəqiq və qərəzsiz tədqiqi ilə onun da tövsiyəsinə əməl etmiş olarıq.

Biz Rusiya imperiyası dövründə Simferopol, Batum, İrəvan-da çıxan mətbu orqanları, yaxud Tiflisdə nəşr edilən çoxlu sayda qəzet və jurnalları haqlı olaraq mühacir mətbuatı hesab etmirik. Səbəb aydındır: həmin nəşrlər Azərbaycanın da daxil olduğu bir dövlətin – Rusiya imperiyasının ərazisində buraxılırdı. Yaxud, M.Ə.Rəsulzadənin 1908-11-ci illərdə Tehrandə fars dilində nəşr etdirdiyi "İrani-nev" qəzeti də İran Demokrat Partiyasına mənsub olduğu üçün mühacir mətbuatı hesab olunmur.

Lakin fikrimizcə, böyük Mirzə Cəlilin 1921-ci ildə qədim Azərbaycan şəhəri Təbrizdə – İranda nəşrini davam etdirdiyi "Molla Nəsrəddin" artıq mühacir nəşr idi. Çünki Mirzə Cəlil bir dövlətdən başqa bir dövlətin ərazisinə keçmişdi ki, bu da mühacirətdir (ətraflı bax: A.Tahirli, Azərbaycan mühacirəti haqqında düşüncələr, "Odlar yurdu" qəzeti, №28, 2 oktyabr 1992-ci il).

Xaləddin İbrahimli də bu barədə doğru yazır:

"... "mühacirət" anlayının mahiyyətindən aydın olur ki, vətəndən-vətənə mühacirət olur. ... Hər ikisi qeyri-müstəqil olan bir Azərbaycandan o birinə keçid sözün rəsmi mənasında SSRİ-dən İrana mühacirət idi". ("Azərbaycan siyasi mühacirəti", Bakı, "Elm", 1996-cı il, səh.10.)

Başqa bir mənbədə oxuyuruq:

"...fevral və oktyabr inqilabları" adı ilə məşhurlaşan hadisələrin imperiya xalqlarına, o cümlədən azərbaycanlılara xoşbəxtlik gətirə bilməyəcəyini dərk edirdi; arvadı Həmidə xanımın malikanə, torpaq, məktəb sahibi olması, "mülkədar – xeyriyyəçi qadın" kimi, qardaşı Ələkbərin isə İran inqilabı fədailərindən və Səttarxanın yaxın silahdaşlarından biri kimi tanınması, erməni-dəşnak canilərin Qarabağdakı vəhşilikləri zamanı silah götürüb Xankəndindəki vuruşlarda iştirak etməsi və s. kimi səbəblər Ədibin Təbrizə mühacirətini labüd etmişdi" ("Molla Nəsrəddin" faksimeli on cildə, I cild (1906-1907). Əziz Mirəhmədovun kitabı yazdığı "Molla Nəsrəddin": dünən, bu gün, sabah" məqaləsindən səh.5).

Beləliklə, hesab edirik ki, mühacir mətbuatının nəşr tarixi də həmin dövrdən və "Molla Nəsrəddin"lə başlayır. Elə buna görə də bu sətirlərin müəllifinin hazırladığı "Azərbaycan mühacirət mətbuatı (1923-2001-ci illər)" adlı bibliografiyada mühacir mətbuatı tarixinin, məhz "Molla Nəsrəddin"lə başladığı göstərilir.

Qeyd edəcəyimiz ikinci məsələ Azərbaycan mühacirət mətbuatı tarixi və mühacirət jurnalistikası tarixi anlayışlarına münasibətdir.

Artıq Azərbaycanda mühacir mətbuatı tarixinin ardıcıl elmi-tədqiqi və tədrisi həyata keçirilir. Yaranma tarixi, mövzu rəngarəngliyi, Azərbaycan xalqının milli ideologiyasının bünövrəsinin təşəkkülü və inkişafı baxımından son dərəcə böyük maraq doğuran mühacir jurnalistikası tarixi təəssüf ki, bu gün də müstəqil elmi-tədqiqat predmetinə çevrilməmişdir. Doğrudur, ayrı-ayrı müəlliflər bu və ya digər xadimin həyat və fəaliyyətindən bəhs edərək pərakəndə halda olsa da, onların xarici ölkələrdəki jurnalistlik fəaliyyətlərini işıqlandırır. Lakin bəhs etdiyimiz sahə o qədər əhəmiyyətli və aktual, eyni zamanda zəngindir ki, mövzu mütləq ayrıca tədqiqat predmeti kimi dərinlən, ətraflı öyrənilməli və ali məktəblərin müvafiq fakültələrində tədris edilməlidir. Dünya jurnalistikasının öyrənilməsi və öyrədilməsi

tədqirəlayıqdır, lakin bu xəzinəyə son dərəcə gözəl töfhələr vermiş Azərbaycan mühacirət jurnalistikası niyə, diqqətdən kənarda saxlanılmalıdır?!

Öz mənbəyini "bütün Şərq intibahına təsir dərəcəsi misilsiz" olan, "Şərq və Qərb mədəniyyətinə vəqif zəki bir şəxsiyyət, "ümumi müsəlman aləminin siyasi xadimi, inqilabçı türkçülüğün nəzəriyyəçisi" (M.Ə.Rəsulzadə) Cəmaləddin Əfqanıdən (1838-1897), onun 1884-cü ildə Şeyx Məhəmməd Əbdəhlə birlikdə Parisdə ərəb dilində nəşr etdirdiyi "Urvatül-vüsqa" ("Möhkəm tellər") jurnalındakı, habelə Londonda buraxılmasında fəal iştirak etdiyi ərəb və ingilis dilində nəşr olunan "Ziyəülxariqin" adlı jurnalda (ətraflı bax: Şamil Qurbanov "Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası", Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1996-cı il, səh. 220) fəaliyyətindən götürən Azərbaycan mühacir jurnalistikası dünyanın və o cümlədən, Şərqlin mədəni-mənəvi dünyasına nadir incilər bəxş etmişdir.

Hələ sağlığında "bütün türk dünyasının mücahidi" adını qazanmış görkəmli ideoloq, publisist, tənqidçi, şair, nasir, tərcüməçi, filosof Əli bəy Hüseynzadənin (1864-1940) yaradıcılığında mühacirət, jurnalistikası nümunələri xüsusi mərhələni təşkil edir. "...tələbə olduğu illərdə, yəni 80-ci illərin axırlarında Ə.Hüseynzadə "Ə.N." imzası ilə İstanbulda nəşr olunan "Rəzaan bağçası" jurnalında Ömər Xəyyamın bir neçə rübaisini və onun haqqında alman alimi F.Bondenştendtin əsərini, "Səlyani" imzası ilə V.Hötenin "Faust"undan bir parçanı, H.Heynenin "Zinət verər asimənə əncüm..." şerini, Qahirədə çıxan "Türk" qəzetində isə XVIII əsr rus şairi Derjavinin bir şerini tərcümə edib türk dilində çap etdirmişdir" (Mövsüm Əliyev, "Əli bəy Hüseynzadə", "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti № 10 (230), 4 mart 1988-ci il). Bunlarla bərabər Ə.Hüseynzadə jurnalistlik fəaliyyətini davam etdirir, bir-birindən maraqlı məqalələr yazırdı.

Qeyd edək ki, "hələ 1904-cü ildə Misirdə çıxan "Türk" qəzetində türk birliyi, hətta panturanizm ideyasını ortaya atan Əli bəy" (M.B.Məmmədzadə, Milli Azərbaycan hərəkəti, Bakı,

1992, "Nicat" nəşriyyatı, səh. 22.) "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması, onun ideoloji kursunun müəyyənlişməsində mühüm rol oynamışdır." (Şamil Vəliyev (Köprülü), Füyuzat ədəbi məktəbi, Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1999-cu il, səh.30.).

Alınma mühacirət taleyi yazılmış Ə.Hüseynzadə Salyanda dünyaya göz açır, Tiflis, Peterburq və İstanbulda təhsilə yiyələnir, 1904-cü ildə Sultan Əbdülhəmidin istibdadından qaçaraq Parisə, oradan Bakıya gəlir (burada "Həyat" qəzetini (Ə.Ağaoğlu ilə birlikdə) və "Füyuzat" adlı həftəlik ədəbi- elmi, siyasi-ictimai jurnalı buraxır), 1910-cu ildə yenidən və həmişəlik Türkiyəyə köçür. "1911-ci ildə "İttihad və tərəqqi" Cəmiyyətinin Mərkəzi Komitəsinə üzv seçilən Əli bəy daha fəal şəkildə siyasətə qoşularaq türkçülük görüşlərini təbliğ edir. O ardıcıl şəkildə olmasa da, "Türk yurdu", "Xalqa doğru", "Məlumat", "Hakimiyyəti-milliyə", "Tan" və b. qəzet və məcmuələrdə şerləri və məqalələri ilə çıxış edir" (Vaqif Sultanlı, "Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı", Bakı, Şirvan nəşr, 1998-ci il, səh. 99.).

Azərbaycan mühacirət jurnalistikası tarixində böyük şərqşünas-alim, publisist, tənqidçi, ideoloq və görkəmli ictimai xadim Əhməd bəy Ağaoğlunun xüsusi çəkisi və yeri var. Millətinə və dövlətə xidmət göstərmək istəyən hər bir kəs, xüsusilə qələm sahibləri üçün ideal bir nümunə səviyyəsinə yüksələn Ə.Ağaoğlu hələ Fransada təhsil aldığı illərdə (1885-1894) Parisdə çıxan "Nouvel Revyü" kimi tanınmış mətbu orqanında qələmini sınamışdır. Sonralar Vətənə dönməyə Əhməd bəy "Kaspi" ilə sıx əməkdaşlığa başlayır, bir müddət ona redaktorluq edir (1898).

Ə.Hüseynzadə ilə nəşr etdirdiyi "Həyat" (1905) qəzetindən sonra o "Tərəqqi", "Proqres", "İrşad" qəzetlərinə redaktorluq edir. Ə.Ağaoğlunun Azərbaycan xalqı qarşısında ən böyük xidmətlərindən biri 1905-ci ildə onun erməni millətçiliyinə, erməni vəhşiliyinə, üzdənirəq "Daşnaksütyun" partiyasına "Dul!" deməyi bacaran "Difai" partiyasını yaratması olmuşdur.

1908-ci ildə ona qarşı Bakı filarmoniyasında edilən hörmətsizlikdən sonra Ə.Ağaoğlu Türkiyəyə gedir və "Bakıda başladı-

ğı jurnalistlik fəaliyyətini İstanbulda daha geniş vüsət və coşqunluqla davam etdirir" (Vilayət Quliyev, Tarixdə iz qoyan şəxsiyyətlər. Bakı, "Ozan" nəşriyyatı, 2000-ci il, səh. 276). Bu dövrdə Ə.Ağaoğlu Azərbaycan mühacirət jurnalistikasının ən parlaq nümunələrini yaradır. "Xalqa doğru", "Sirati-müstəqim", "Türk yurdu" kimi mətbu orqanlarla sıx əməkdaşlıq edir, onun redaktorluğu ilə "Tərcümani-həqiqət", "Gənc türk", daha sonralar "Axın" qəzetləri nəşr olunur.

Bütün həyatı fırtınalar qoynunda keçən Ə.Ağaoğlu 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə yardım üçün Bakıya yollanan Türkiyənin Qafqaz Ordusu tərkibində müşavir kimi Vətənə gəlir. Müstəqil dövlət quruculuğunda fəal iştirak edir, Azərbaycan parlamentinə üzv seçilir. 1919-cu ildə Paris sülh konfransına yollanan nümayəndə heyətinin tərkibinə daxil olur. Lakin səfər baş tutmur. İşğal altında olan İstanbulda Ə.Ağaoğlunu ingilislər həbs edir və sözdə ermənilərə qarşı soyqırımında təqsirli bilinərək keçmiş "İttihad və tərəqqi" partiyasının liderləri ilə birlikdə Malta adasına sürgünə göndərilir. 1921-ci ilin mayında ikiillik sürgün həyatına son qoyulur. Ə.Ağaoğlu Anadoluya – milli qurtuluş hərəkatının rəhbəri Mustafa Kamal paşanın yanına gəlir, 1923-cü ildən – Türkiyə Respublikası yaranandan Ə.Ağaoğlunun həyat və yaradıcılığında yeni mərhələ başlanır. Həyatının sonunadək – 1939-cü ilədək Ə.Ağaoğlu əməli, ağılı, zəkası və qələmi ilə həmişə sadıq olduğu məramına xidmət edir.

Azərbaycan mühacirət jurnalistikasının parlaq simalarından biri istiqlal hərəkatının fəal iştirakçılarından və bu hərəkat tarixinin ilk tədqiqatçılarından olan M.B.Məmmədzaadənin təbirincə desək, "milli qurtuluş hərəkatının ideoloqu və lideri" M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur. Gənc yaşlarından Bakıda siyasi fəaliyyətə başlayan M.Ə.Rəsulzadə 1908-1911-ci illərdə Tehrandə, 1911-13-cü illərdə İstanbulda bu sahədə qızgın fəaliyyət göstərir. İranda məşrutənin elanından sonra M.Ə.Rəsulzadə gündəlik qəzet olan "İrani-nev"ün ("Yeni İran") nəşrinə başlayır və onun səhifələrində elmi, bədii və publisistik yazılarla çıxış edir. Hü-

Baykara "İran inqilabı və azadlıq hərəkatları" (İstanbul, 1978-ci il) adlı əsərində yazır ki, qəzetçilik texnikasını çox yaxşı bilən Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin redaktorluğu ilə "İrani-nev" adlı gündəlik bir qəzet çıxmağa başladı və qəzet inqilaba xəyanət edənlərlə yanaşı, ingilis və rus imperializminin müstəmləkəçilik siyasətini tənqid edir, onların alçaq planlarını ifşa edirdi (səh. 155).

İran irticası Məhəmməd Əmin bəyi İstanbula keçməyə vadar edir. O, burada gənc türk millətçilərinin birləşdiyi "İttihad və tərəqqi" təşkilatı ilə əlaqə saxlayır, əməkdaşlıq edir. M.Ə.Rəsulzadə "Türk ocağı"na daxil olur və 1911-ci ildən nəşrə başlayan "Türk yurdu" jurnalında məqalələr dərc etdirir. Onun "İran türkləri", "İran tarixçeyi-inqilabi" silsilə məqalələri, xüsusilə böyük əks-səda doğurur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan bir müddət sonra İstanbula məskunlaşan M.Ə.Rəsulzadə əvvəlcə "Yeni Qafqasya", sonra "Azəri-türk", "Odlu yurd", "Bildiriş" kimi milli nəşrlərin işıq üzü görməsinə nail olur. Həmin qəzet və jurnallarla yanaşı M.Ə.Rəsulzadə Türkiyə, Fransa və Almaniyada çıxan digər nəşrlərlə də əlaqə saxlayır, əməkdaşlıq edir.

"... Əbdülməlimzadə Məhəmməd Hədinin vətən və millət haykırın hürryyət mənzumələri istiqlal fikrinin təməl daşı hesab oluna bilər". Bu sətirlər Mirzə Bala Məmmədzadənin "İstiqlalın ilk şəri" adlı məqaləsindən götürülmüşdür ("Azərbaycan" jurnalı, Ankara, 1953, №3 (15)).

"Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi" kitabının (İstanbul, 1975) müəllifi Hüseyn Baykara da yazır ki, istiqlal mücadiləsi tarixində ilk istiqlal şairi Məhəmməd Hədidir (səh. 81). O, tez-tez və sevə-sevə M.Hədinin "Vətən şairi" adlandırır və onun ilk dövr yaradıcılığından heyranlıqla bəhs edir.

Tədqiqatçı alim Səlim Rəfiq "Türkiyə mətbuatında M.Hədinin şerləri" adlı məqaləsində ("Azərbaycan yurd bilgisi", №8-9, 1932-ci il, İstanbul) şairin bir qədər sonrakı həyat və fəaliyyətinə söz açaraq qeyd edir ki, M.Hadi 1910-cu ildə İstanbula

gəlir və burada çox sevdiyi mühitə qovuşur. M.Hadi İstanbula ki qəzet və jurnallara məqalələr yazır, şerlərini dərc etdirirdi. "Hadi İstanbula ikən "Şahbal", "Rəbab", "Mehtab" adlı məcmuələrdə iştirak etmişdir" (orada). "Mehtab"da qadın azadlığı ilə bağlı dərc olunan məqaləsinə görə M.Hadi həbs olunur və Səlanikə sürgün edilir.

M.Hədinin İstanbula mühacir ikən qələmə aldığı yazılar həm onun yaradıcılığını tədqiq etmək baxımından, həm də mühacirət jurnalistikasının tam mənzərəsini əks etdirmək nöqteyi-nəzərindən maraq doğurur.

Azərbaycanın istiqlal uğrunda ideoloji mübarizə tarixində böyük rol oynamış istedadlı yazıçı-publisist, tərcüməçi, tədqiqatçı, redaktor Ceyhun Hacıbəyli "bütün gücü ilə kommunizmin iç üzünü dünyaya açıqlamış, güclü qələmi ilə bir çox dillərdə bu müqəddəs davasını duyurmuşdur" (Çingiz Gökgöl, Ceyhun bəy Hacıbəyli anarkən, "Mücahid" jurnalı №53-54, yanvar-fevral 1963-cü il, Ankara). Bu bir cümlə, məsləki, əqidəsi uğrunda həyatı boyu qələmi ilə mübarizə aparmış bir insanı tam xarakterizə etmək üçün kifayətdir. Yalnız onu əlavə etmək olar ki, tale C.Hacıbəyliyə sonuncu mühacirətdən əvvəl də Parisdə yaşamağı qismət etmişdir və həmin dövrdən Ceyhun öz qələmini yerə qoymamışdır. C.Hacıbəyli tələbə ikən Parisin nüfuzlu qəzetlərinə məqalələr yazır, jurnalist kimi püxtələşirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Daxili İşlər naziri Mustafa Vəkilovlu C.Hacıbəylinin vəfatı münasibətilə qələmə aldığı "Parisdə daha bir məzar" adlı məqalədə ("Mücahid" №53-54, yanvar-fevral, 1963) yazır: "40 ildən çoxdur ki, rəhmətlik Ceyhun bəy xaricdəki milli, siyasi işlərimizin içində durmadan çalışıb çapalamaqda idi. Parisdə yaşadığı müddətdə də "Le Figaro", "La Revue du Monde Musulman", "La Revue des deux Monges", "Le Journal Asiatic" kimi tanınmış fransız qəzet və jurnallarında mərhumun zaman-zaman yazıları çıxırdı". Jurnalın elə həmin nömrəsində Məcid Musazadə qeyd edir ki, C.Hacıbəyli "Le Bulletin du Comité France-Orient", "La Revue Contemporaine", "La Revue

Politique et Parlementaire" ... kimi qəzet və məcmuələrdə yaxından iştirak etmişdir. Müəllif yazır: "O, bununla bərabər bütün dünyada məşhur olan "La Revue de Doux Mondes" jurnalının uzun illər əməkdaşı olmuşdur".

"Azadlıq" radiosunun C.Hacıbəylinin vəfatı ilə əlaqədar verilən (Ceyhun bəy onun yaradıcılarından idi) xəbərində deyilir: "Ceyhun bəy əziz Vətəninin və xalqının qurtuluş mübarizəsinə liderlik edənlərdən biri olmuşdur. Eyni zamanda istedadlı bir publisist olan mərhum istilaya uğrayan vətənin haqq və hüquq davasını bütün dünya ictimaiyyəti qarşısında layiqli müdafiə etmişdir". C.Hacıbəylinin zəngin irsində onun mühacirət jurnalistikasına aid olan materialları mühüm yer tutur.

Beləliklə, mühacirət jurnalistikası ilə əlaqədar deyilənləri yekunlaşdıraraq aşağıdakı tədbirlərin görülməsini məqsədemüvafiq hesab edirik:

- Mühacirət jurnalistikasının ayrıca və küll halında tədqiq olunmasını;
- Bu irsə daxil olan materialların toplanması, dillər, yaxud mövzu üzrə qruplaşdırılması, tərcüməsi və nəşr edilməsini;
- Ali məktəblərin jurnalistika fakültəsində tədris olunan "Mühacirət mətbuatı" kursunun "Mühacirət jurnalistikası" predmeti ilə əvəz edilməsi, bununla da hər iki sahənin tədrisinin həyata keçirilməsi, yaxud "Dünya jurnalistikası" kursunda Azərbaycan mühacirət jurnalistikasına aid xüsusi bölmənin ayrılması.

"YENİ QAFQASYA" JURNALI

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra xarici ölkələrdə məskunlaşan mühacirlər 1920-ci il 27 aprelə Bakıda baş verən hadisələr, XI Qızıl Ordu tərəfindən respublikanın işğalı barədə beynəlxalq aləmdə ictimai rəy yaratmaq üçün müəyyən təşəbbüslər etmişlər. Bu səylər təqdirəlayiq olsa da, istənilən nəticəni vermirdi. Başlıca səbəb mühacirlərin təşkilatlanmaması, vahid, aydın proqramla birgə fəaliyyət göstərməməsi idi. M.B.Məmmədzaadənin təbirincə desək, "Mühacirət başsız və intizamsız, pərişan bir mənzərə ərz edirdi" ("Milli Azərbaycan hərəkatı", Bakı, "Nicat", 1992-ci il, səh. 177). "Mühacirəti mətbu bir orqan vasitəsilə mənəvi cəhətdən birləşdirmək, onlarla ana Vətən və ana mühit arasında mənəvi əlaqələri davam etdirmək və xüsusilə, gənc nəslin milli ruhda tərbiyəsinə və yad mühitlərdə əriyib getməsinə qismən də olsa, xidmət etmək" (M.B.Məmmədzaadə, yenə orada, səh. 176) həyati zərurətə çevrilmişdi. Bu tarixi vəzifəni 1922-ci ildən İstanbulda məskunlaşan M.Ə.Rəsulzadə həyata keçirdi.

Vaxtilə "Şərqi-Rus", "Hümmət", "İrşad", "Təkamül", "Yoldaş", "Tərəqqi", "Açıq söz", "İrani-nev, (Tehran) kimi nəşrlərdə yüzlərlə məqaləsi dərc olunan M.Ə.Rəsulzadə böyük mətbuat məktəbi keçmiş, zəngin təcrübə qazanmışdı. O, mətbuatın rolunu həmişə yüksək qiymətləndirmiş, onun təbliğ və səfərbər etmək qüdrətinə, qüvvəsinə inanmışdı. "Yeni Qafqasya"da Həsən bəy Zərdabinin təsis etdiyi "Əkinci" qəzetinin 50-ci ildönümü

münasibətilə dərc etdirdiyi "Azərbaycan mətbuatının şanlı xatirəsi" məqaləsində də (№9 (57), 1926-cı il) böyük qələm sahibi mətbuatın cəmiyyətdə roluna işarə vuraraq yazırdı: "Milli şüur bir milliyət içərisindən çıxan rəhbər zümərənin digər zümərə və fərdlərlə daimi və üzvü bir münasibət və ixtilat təmin etməsilə doğar. Qəzetlərin bu xüsusdakı rolu aşkardır". (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, P/F-549/59/30 nömrəli qovluq.) Mətbuatın rolunu düzgün dəyərləndirən M.Ə.Rəsulzadə ilk növbədə "Müsavət"-in xarici ölkələrdə bürosunu təşkil etmiş və 1923-cü ilin sentyabrında "Yeni Qafqasya" məcmuəsini təsis etmişdir.

M.Ə.Rəsulzadəni "qələm, kəlam, məfkurə ustamızız" deyə xarakterizə edən M.B.Məmmədşad da mətbuatın roluna böyük qiymət verirdi. O, yazırdı ki, mətbuat yalnız hadisələri bildirən və fikirləri aydınlaşdıran bir vasitə deyildir. Mətbuat aydınlaşdırma ilə birlikdə fikirləri və beyinləri bir ideal ətrafında birləşdirmək, tərbiyə və sövq etmək qüdrətinə də malikdir. Fikir isə hər şeyin anasıdır. Ortada bir fikir və ideal olmadıqdan sonra ortaq bir həmlə və hərəkət də ola bilməz. Mətbuat eyni zamanda, toplayıcı, birləşdirici və qoruyucu amildir (yenə orada, səh. 178).

Doğrudan da, "Yeni Qafqasya"-nın nəşri ilə mühacirlər arasında bir canlanma, fəallıq yarandı. İlk nömrəsində dərc olunan proqram məqaləsindən aydın olur ki, "Yeni Qafqasya" "bir milli imanla işə başlayaraq Azərbaycan, Qafqaz və əsir türklərin milli istiqlal davasını tanıtmıq" özünün əsas vəzifəsi hesab etmişdir.

"Yeni Qafqasya"-nın 30-cu ildönümü münasibətilə "Azərbaycan" jurnalının (Ankara) dərc etdiyi məqalədə (1952, №6) göstərilir ki, "Yeni Qafqasya" 1925-ci il tarixli 1-ci nömrəsində özünü belə xarakterizə etmişdir:

1- "Yeni Qafqasya" millətçi, radikal və demokratdır. 2 - "Yeni Qafqasya" türkçüdür. Türklərin kultürel tanışmalarını, mədəni irtibahlarını, mənəvi vəhdət və istiqlallarını göz önünə

alır. 3- "Yeni Qafqasya" türk davasının Azəri cəbhəsini müdafiəyə mükəlləf Azərbaycan istiqlalçılarının fikirlərini yazır. 4 - "Yeni Qafqasya" millətlərinin Rusiya əsarətindən qurtulmasını və Rusiya istiqlalına qarşı müvəffəqiyyətlə durmasını təmin üçün Qafqazın konfederasyon şəklində birləşməsinin tərəfdarıdır. 5 - "Yeni Qafqasya" yalnız azərbaycançılıq, türkçülük və qafqazçılıqla qalmır, o Şərqdəki Milli İstiqlal hərəkatını da müdafiə edir. 6 - "Yeni Qafqasya", xüsusilə Rus imperializminə qarşı mücadilə edir. O, çarizmi olduğu qədər, bolşevizmi də türk dünyası üçün muzır (araqarışdıran, zərərli, ziyanlı-T.A.) və Qafqaza düşmən görür" (səh. 12).

"Yalnız azərbaycanlıların deyil, rus əsarəti altındakı bütün türklərin" (M.B.Məmmədşad, adı çəkilən əsərləri, səh. 185) məcmuəsi "Yeni Qafqasya" Proqram məqaləsində qarşısına qoyduğu tarixi vəzifələri yerinə yetirmək üçün ciddi ideoloji mübarizəyə başladı. Bu nəşrin fəaliyyəti nəinki Moskvada, Bakıda, Daşkənddə, Kazanda çıxan "Pravda", "Bakinskiy raboçiy", "Kommunist", "Qızıl Özbəkistan", "Noviy Vostok", "Qızıl Orenburq" və s. kimi qəzet və jurnalların, hətta ali sovet orqanlarının ciddi narahatlığına səbəb olurdu.

M.B.Məmmədşad da adı çəkilən əsərində yazır: "Yeni Qafqasya"-nın Moskva, Qafqaz, Türkünstan və İdil-Uralda bu dərəcədə dərin əks-səda oyatması təsadüfi deyildi. "Yeni Qafqasya" Anadolunun dörd bir tərəfinə, İranın, Misirin, Hindistanın, Əfqanıstanın və digər Şərq ölkələrinin mərkəzlərinə yayılaraq bolşevizm zülmü altında inliyənlər türk və islam millətlərinin uğradıqları qəzavü-qəddər və zülm haqqında həzin və oyandırıcı xəbərlər aparırdı" (səh.192).

"Yeni Qafqasya"-nın tutarlı, əsaslı və tarixi faktlara söykənən məqalələri sovet rejiminin, ideologiyasının maskasını yırtır və onun əsl simasını ifşa edirdi. Buna isə rəsmi Moskva dözmürdü. Nəşrin və ümumiyyətlə, Azərbaycan mühacirətinin Türkiyədə fəaliyyətinin dayandırılması üçün "dəfələrcə rəsmi diplomatik təşəbbüslər" (M.B.Məmmədşad, yenə orada, səh. 189) göstə-

rilmişdir M.B.Məmmədzadə adı çəkilən əsərində yazır ki, SSRİ-nin Xarici İşlər üzrə Komissarı Çiçerin bir çıxışında qeyd etmişdir ki, biz dəfələrlə Türkiyə hökumətinə müraciət edərək Sovet hökuməti əleyhinə yürüdülmən bu dözülməsi mümkün olmayan intriqları etirazda bulunduc və buna nəhayət və xitam verilməsini tələb etdik (səh.189).

Başda "Yeni Qafqasya" olmaqla əsir türk və Qafqaz millətlərinin nəşrləri Sovet partiya və hökumət orqanlarını ciddi narahat edir, qıcıqlandırır, bu çap məhsullarının ölkəyə gətirilməsinin qarşısının alınması üçün kəskin tədbirlər həyata keçirirdilər. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, SSRİ və Azərbaycan SSR-in ali partiya və dövlət orqanlarına soxulmuş ermənilər bu sahədə xüsusi canfəşanlıq göstərirdilər.

SSRİ Xalq Komissarları Soveti yanında Dövlət Birləşmiş Siyasi İdarəsi rəisinin köməkçisi Petrosyan türk və tatar mühacirlərinin nəşrlərini, o cümlədən və ilk növbədə "Yeni Qafqasya"-nın demək olar ki, hər nömrəsini oxuyur, müvafiq tədbir görülməsi üçün əyalət təşkilatlarına göstərişlər verirdi. Onun Urfaya-Siyasi İdarənin Başqırdıstan şöbəsinin rəisi Muzıkanta 8 iyun 1927-ci il tarixli 156162/s130 nömrəli məktubunda deyilir ki, türk-tatar mühacirlərinin nəşrlərinin icmalını sizə göndərərək qeyd edirik ki, onların antisovet təbliğatı, ilk növbədə Sovet Şərqiində yayılması nəzərdə tutulan çap məhsullarının nəşri sahəsində fəallığı artmışdır. Son aylar milliyətçi qruplara ünvanlanmış 3 puda qədər çap məhsulu müsadirə edilmişdir. Antisovet türk ədəbiyyatının gətirilməsində canlanma bizim orqanlar qarşısında belə məhsulların ölkəyə daxil olmasının qarşısını qətiyyətlə almaq vəzifəsini qoyur (Azərbaycan Dövlət Arxivi, P/F 848,73/126 nömrəli qovluq).

"Yeni Qafqasya"-nın türkçülük, millətçilik ruhundan təşvişə düşən bədnam Petrosyan bəzən bir gündə bu məzmununda bir neçə məktub imzalayırdı. O, həmin tarixli 156161/130 nömrəli məktubunda həmkarı Muzıkanta yazırdı: "Jurnalın məzmunu göz qabağındadır. Heç bir şərhə ehtiyac yoxdur. Amma qeyd

olunmalıdır ki, Türkiyə hökuməti bizim təqdimata əsasən, mühacirlərin fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması üçün bir sıra tədbirlər görmüşdür" (Yenə orada).

Petrosoyan Muzıkanta göndərdiyi 20 dekabr 1927-ci il tarixli 157774/s30 nömrəli məktubunda sevincək xəbər verirdi ki, müxtəlif mənbələrin təsdiq etdiyinə görə, Türkiyə hökumətinin sərəncamı ilə Konstantinopolda "Yeni Qafqasya"-nın nəşri dayandırılmışdır. Lakin Müsavat rəhbərliyi başqa adlarla Parisdə, ya da Berlində nəşrin fəaliyyətini təmin etməyə çalışırlar. SSR-nin israrlı, təkidlə tələblərindən, təzyiqlərindən sonra 1927-ci ilin sonlarında "Yeni Qafqasya" öz nəşrini dayandırmalı oldu.

Azərbaycan mühacirət mətbuatı tarixində "Yeni Qafqasya"-nın xüsusi yeri və rolu vardır. Ankarada çıxan "Azərbaycan" jurnalı özünün 1952-ci ilin sentyabr tarixli 6-cı nömrəsində "Yeni Qafqasya" adlı məqaləsində yazırdı: "... "Yeni Qafqasya" özündən sonra gələn bütün milli nəşriyyat orqanlarının piri; dost və düşmən tərəfindən böyük bir ilgi ilə qarşılanmışdır". Məqalədə daha sonra məşhur türk ədibi Qaraosmanoğlu Yaqub Qədrinin "Türk yurdu" məcmuəsində dərc olunmuş yazısından aşağıdakı cümlələr sitat getirilir:

"Azərbaycanlı irqdaşlarımızdan milliyətpərvər bir zümrənin İstanbulda nəşr etməkdə olduğu "Yeni Qafqasya" məcmuəsinin hər nömrəsini böyük diqqət və şəfqətlə oxumaqdayız. Çox nəci və müqəddəs bir mərkurə atəşinin için-için yanan bir köz halına soxduğu bu türk məcmuəsində hər kəlmə, doğrudan-doğruya qəlbə sıçrayan bir qığılcım kimidir".

Uzun illər boyu Azərbaycan mühacirətinin əsas yayın orqanı və mühacir mətbuatının lideri olan Azərbaycan jurnalı (Ankara) "Yeni Qafqasya"-dan öyrəndiyini, onun yolunu davam etdirdiyini fəxrə, qürurla bildirmişdir.

İstedadlı qələm sahibi Abdulvahab Yurdsevər "Azərbaycan" 4 yaşında" adlı məqaləsində ("Azərbaycan" jurnalı (Ankara) № 49, aprel 1956-cı il) "Azərbaycan" jurnalını 4 yaşlı uşağa bənzədir. Və yazır ki, bu uşaq indidən yürüməsini, ayaq üstə durması

nı, hətta qaçmasını çox gözəl bilir. Yolunu da yaxşı müəyyən-
ləşdirmişdir. Çünki "Yeni Qafqasya", "Odlu yurd", "İstiqlal" və
"Qurtuluş" kimi sağlam təmayüllü, təcrübəli və sınaqmış ağa-
bəyləri kiçik "Azərbaycan"ın əlindən tutaraq, dərin bir sevgi və
etina ilə yol yürüməsini, daşa-divara çarpmamasını, daima bas-
dığı yerə diqqət etməsini öyrətmişlər". Fikrimizcə, "Yeni Qaf-
qasya"nın tarixi xidmətlərini on illər boyu Azərbaycanın istiqlal
davasını şərəflə davam etdirən "Azərbaycan" jurnalı çox dəqiq
dəyərləndirmişdir.

Jurnalın mövzuları və yazarları

Əbədi, ictimai və siyasi məcmuə olan "Yeni Qafqasya"da
"sahibi-imtiyaz və müdiri məsul Seyid Tahir" yazılsa da, nəsrə
bilavasitə M.Ə.Rəsulzadə rəhbərlik və redaktorluq edirdi. Bu
barədə M.Ə.Rəsulzadə irsinin dəyərli araşdırıcılarından olan dr.
Yavuz Akpınar "Bayraqlaşan şəxsiyyət; Məmməd Əmin Rəsul-
zadə" adlı məqaləsində yazır: "1922-ci ilin yazından İstanbulda
olan Rəsulzadə "Yeni Qafqasya" dərgisini çıxarmağa başladı.
Noyabr 1927-yə qədər on beş gündə bir çıxarılan bu dərginin cə-
mi 100 nömrəsi nəşr edilir. Fəqət anlaşıla biləcək bəzi səbəblər
üzündən dərginin "sahibi-imtiyaz və müdiri məsul Seyid Tahir"-
dır.

Hətta ilk nömrələrində Rəsulzadənin açıq imzası ilə yazıla-
rı xırmırdı. "Açıq imzasının ilk görüldüyü yazı "Zəruri bir izah"
başlığı altında "İdarəyə gəlmiş bir məktub" olaraq 15 oktyabr
1922-ci il tarixli 4-cü nömrəsində yer alır. Əslində bu dərgidə çı-
xan bir çox yazının Rəsulzadənin qələmindən çıxdığı açıqdır"
(M.Ə.Rəsulzadə, Azərbaycan Cumhuriyyəti (Keyfiyyəti təşək-
külü və indiki vəziyyəti) adlı kitabında verilən məqalə, İstanbul,
1990-cı il, səh. 20)

"Yeni Qafqasya" bir tərəfdən sovetlərə qarşı amansız ideo-
loji mübarizə aparır, rejimin xalqa qarşı törətdiyi terroru, cinayə-
ti ifşa edirdisə, digər tərəfdən Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti-

nin, istiqlal dövrünün tarixinə yazırdı.

Jurnalın aparıcı mövzularından biri də beynəlxalq münasi-
bətlərə aiddir. Bu mövzuda, əsasən M.Ə.Rəsulzadə və Mirzə
Bala yazır, ölkələrarası münasibətləri ciddi təhlil edir, dünyada,
xüsusilə Şərqdə gedən dərin ictimai-siyasi prosesləri dəyərlən-
dirir, müvafiq nəticələr çıxarırdılar. "Neft uğrunda mübarizə"
(№22, 18 avqust 1927-ci il), "Çin hadisələrinin inkişafı" (№14,
16 aprel 1927-ci il), "Rusiya dalanda" (№18, 18 iyun 1927-ci il),
"Rusiya və Şərq arasında ticarət əlaqələri" (№10, 17 fevral
1927-ci il), "İki tarixi hadisə" (№5-6, 16 dekabr 1926-ci il) və
başqa məqalələr "Yeni Qafqasya"nın beynəlxalq mövzulara ne-
cə böyük maraq göstərdiyinə dəlalət edir.

Bu gün "Yeni Qafqasya"nın vaxtilə toxunduğu mövzular ak-
tualdır və böyük elmi-tarixi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda
Sovet hakimiyyəti qurulduqdan dərhal sonra rejimin və ideolo-
giyanın tələbi ilə tarix də saxtalaşdırılmağa başlandı. Azər-
baycan Xalq Cumhuriyyəti xalqa zidd dövlət kimi tənqid atəşinə tu-
tulur, 1920-ci il aprel inqilabı isə mədh olunurdu. İş o həddə çat-
mışdı ki, 1918-ci il martın 31-də ermənilərin Bakıda və Azər-
baycanın digər bölgələrində törətdiyi qırğınlar əksinqilabçı qüv-
vələrlə mübarizə kimi təqdim edilirdi. Bax, belə bir dövrdə hə-
qiqəti yalnız "Yeni Qafqasya" söyləyirdi. Mart qırğınının dəh-
şətlərinə, əsl mahiyyətinə, törədilməsi səbəblərinə, şanlı Türki-
yə Ordusunun Bakıdakı və Azərbaycanın digər bölgələrindəki
erməni-bolşevik quldurlarını darmadağın etməsinə, 28 Maya –
istiqlal gününə, 27 Aprel–işğal və mətəm gününə dair jurnalda
dərc edilən yazılar həmin dövrdə ideoloji mübarizəyə, ictimai
rəyin düzgün formalaşdırılmasına xidmət edirdisə, bu gün mötə-
bər mənbə, tarix üçün zəngin xəzinədir.

15 sentyabr 1918-ci ildə Qafqaz İslam Ordusunun Bakını
düşmənlərdən azad etməsi mövzusu "Yeni Qafqasya"dan başla-
yaraq, bütün mühacirət mətbuatının tez-tez müraciət etdiyi, xa-
tırladığı mövzulardandır. "Yeni Qafqasya"nın bir nömrəsində
bəzən bir neçə material şanlı 15 sentyabr tarixinə həsr olunurdu.

Jurnalın 1927-ci il 15 sentyabr tarixli 24-cü (93) nömrəsindəki "15 sentyabr" adlı məqaləsi belə başlayır. "Türkiyə bir neçə gün əvvəl 9 sentyabrı bayram etdi. Bu tarixi gün qardaş ölkənin həyatında nə qədər əlamətdardır, 15 sentyabr da kiçik Türkiyənin (Azərbaycan nəzərdə tutulur – T.A.) tarixində o qədər əhəmiyyətlidir" (Azərbaycan Respublikasının Dövlət arxivi, P/F-549/59/30 nömrəli qovluq). Məqələdə daha sonra türklərin milli-azadlıq hərəkatı tarixinə nəzər salınır, paralellər aparılır. Müəllif yazır: "9 sentyabr tarixi bizi yalnız sevindirirsə, 15 sentyabrda biz həm sevinir, həm də kədərlənirik. Ona görə sevinirik ki, iki qardaş türk xalqının birləşmiş düşməne qarşı zəfərli döyüşü göz önünə gəlir. Ona görə kədərlənirik ki, Azərbaycan öz müstəqilliyini itirdi. Çəmbərəkənddəki şəhid məzarlığı taleyin ixtiyarına, düşmənin tapdağına buraxıldı. Bakı yenidən düşmənin əlinə keçdi" (Yenə orada).

M.B.Məmmədşad jurnalın həmin nömrəsində dərc etdirdiyi "Bakının azad olunması uğrunda döyüş -15 sentyabr qələbəsi" adlı yazısını bu cümlə ilə başlayır: "15 sentyabr 28 May qədər tarixi və müqəddəs bir gündür". Müəllif daha sonra Bakıda və Azərbaycanın bütün bölgələrində ermənilərin törətdikləri vəhşilikləri yazır, şanlı türk süngüsünün qüdrətini tərənnüm edir.

Jurnalın həmin nömrəsində 15 sentyabrı bağlı Türkiyə mətbuatında verilən nümunələr diqqəti çəkir, "Tərcümani-həqiqət", "Tanin", "Vaxit", "İqdam", "Əqdam" qəzetlərində dərc olunmuş materiallar göstərir ki, Türkiyə ictimaiyyəti də bu tarixi, şanlı günə əhəmiyyət verir.

15 sentyabr mövzusu kimi, Sovet rejiminin çürüklüyünü, qəddarlığını, amansızlığını, günahsız adamları bəhanələrlə təqib, terror və sürgün etməsini göstərən müxtəlif mövzular da "Yeni Qafqasya"nın ənənəvi mövzularındandır. Jurnalın demək olar ki, hər nömrəsində Azərbaycanda "əksinqilabçı", "millətçi", "müsavətçi" damğası ilə həbs olunan, cəzalandırılan günahsız insanlar haqqında, eyni zamanda dəhşətlərdən boğaza yığılan,

edamlardan, sürgünlərdən təngə gələn insanların etirazından, üsyanlarından yazılır. "Sürgün edilmiş millətçilər" (№21(90), 31 iyun 1927-ci il, Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi P-550 a-60a/34 nömrəli qovluq), "Lənkərandakı üsyana dair" (№24/93/15 sentyabr 1927-ci il, Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, P/F-549/59/30 nömrəli qovluq), "Azərbaycanlı mühacirlər İranda" (№5-6, 16 dekabr 1926-ci il), "Azərbaycanda üsyanlar" (№19, 1 iyul 1927-ci il), "Azərbaycanda vəziyyət" (№20, 15 iyul 1927-ci il), "Sürülən millətçilər" (№21, 3 iyul 1927-ci il), "Azərbaycanda təqiblər" (№14, 16 aprel 1927-ci il), "Həbslər, sürgünlər" (№18, 18 iyun 1927-ci il), "Azərbaycanda vəziyyət" (№17, 28 may 1927-ci il), "Həbslər, sürgünlər, edamlar" (№2 (95), 15 noyabr 1927-ci il, hamısı Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivində, P/F 848, 73/26 nömrəli qovluq) və çox sayda başqa məqalələr rejimin Azərbaycanda törətdiyi əməllərdən bəhs edir. "Nargin adaları" adlı yazı bu qəbildəndir (№24 (93), 15 sentyabr 1927-ci il). Məqələdə oxuyuruq: "Bakı ilə üzbəüz, məşhur Nargin adası var. Birinci Dünya müharibəsi zamanı türk əsirləri orada saxlanılırdı. Burada açıqdan, soyuqdan çoxlu türk əsgəri həlak olmuşdu. Qızıl Ordunun istilasından sonra bu ada Azərbaycan vətəndaşlarının sürgün yerinə çevrildi. Burada Azərbaycan istsiqalığı uğrunda mübarizə aparan minlərlə insanın qəbiri qazılmışdır. Son xəbərlərə görə, yenə Nargin Azərbaycan milliyyət-sevərlərinin sürgün yerinə çevrilmişdir. Buranı, hətta "ölüm adası" da adlandırırlar" (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi P/F-549/59/30 nömrəli qovluq).

Türkiyənin tanınmış qələm sahibi, istedadlı yazıçı Yaqub Qaraosmanlı "Yeni Qafqasya"dan, onun yazarlarından bəhs edərkən göstərir ki, bu fədakar zümrənin başında Rəsulzadə Əmin bəy kimi qiymətli türk mütəfəkkirləri və Gültəkin cinsindən olan atəşin türk şairləri vardır. ("Azərbaycan" jurnalı (Ankara), "Yeni Qafqasya" 1952 №6, səh. 12.) "Azərbaycan" adı çəkilən məqələdə özü əlavə edirdi: "Yeni Qafqasya"nın sonrakı illəri Mirzə Balanın çox velud (verimli, məhsuldar – T.A.) qələminin

dən çıxan cəmləmələri də özəl bir dəyər qazanmışdır". Mirzə Bala hələ İranda ikən "Yeni Qafqasya"ya çox sayda yazılar göndərirdi.

"Yeni Qafqasya"nın redaksiya heyətinin üzvləri Şəfi bəy Rüstəmbəyli, Əhməd Cəfəroğlu, Xəlil Xasmməddov, Əmin Abid (Gültəkin) və Buxara respublikasının sabiq prezidenti Osman Xoca idi. Onlar "Yeni Qafqasya"nın daha maraqlı, məzmunlu çıxması üçün fədakarlıqla çalışır və istəklərinə nail olurdular.

"Yeni Qafqasya" öz ətrafına Azərbaycan istiqlalı məfkurəsinə sadiq mücahidləri toplamışdı. Bura Türkiyənin müxtəlif bölgələrindən, Almaniya və Fransadan məktublar, məqalələr göndərilirdi. Jurnal Fransadan Mustava Vəkili və Şeyül İslamzadə əməkdaşlıq edirdi. Mustafa Vəkillinin "Bugünkü tülkü" (№18, 18 iyun 1927-ci il), Şeyül İslamzadənin "Sovet Rusiyasının mənəvi təcridi" (№20, 15 iyul 1927-ci il), "Hüquq verilmir, alınır" (№17, 28 may 1927-ci il) və s. məqalələri maraqlı və ibrətamizdir. Qeyd etdiyimiz kimi "Yeni Qafqasya" azərbaycanlı mücahidlərlə yanaşı digər türkdilli və Qafqaz xalqlarının da tribunası idi. Əhməd Naimin Türkünstanda qəzet işinin tarixinə, prof. Zəki Validin Azərbaycan etnoqrafiyasına dair seriya məqalələri bu gün aktual və əhəmiyyətlidir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi "Yeni Qafqasya"ya birbaşa M.Ə.Rəsulzadə redaktorluq və rəhbərlik edirdi. Lakin bu jurnalın nəşrində əvvəlki illərdə, sahibi-imtiyaz və müdiri məsul kimi təqdim olunan Seyid Tahirin, 1926-cı ildən sonra və Sultan Əhməd Həqqinin də böyük xidmətləri olmuşdur. Seyid Tahir Əfəndinin vəfatı ilə əlaqədar "Azərbaycan" jurnalı özünün 1954-cü il tarixli 33-cü nömrəsində yazırdı: "Vaxtilə Milli Azərbaycan nəşrlərindən "Yeni Qafqasya" dərgisinin imtiyazını və məsul müdirliyini öz üzərinə almış və mühitimizdə bu sifəti ilə hörmət və sevgi qazanmış Seyid Tahir Əfəndi... dekabr ayında cənabı haqqın rəhmətinə qovuşmuşdur" (səh. 39). Məqalədən aydın olur ki, əslən Dağıstandan olan S. Tahir Əfəndi dövrünün

tanınmış simalarından biri idi və "İttihad və Tərəqqi" hökuməti zamanında Türkiyədə yerləşmişdir. Jurnal Seyid Tahir Əfəndini yüksək əxlaq sahibi, elmi və hər kəsin ehtiramını qazanmış şəxsiyyət kimi xarakterizə edir.

"Yeni Qafqasya", onun ideali, məramı – istiqlal davası, bu mücadilənin, ideoloji mübarizənin fədakar daşıyıcıları, şanlı tariximizin şahidləri və salnaməçiləri bu gün özləri tariximizin ədəbi və unudulmaz qəhrəmanına və mövzusuna çevrilmişlər.

"ODLU YURD" JURNALI

Nəşr tarixi və proqramı haqqında

"Odlu yurd" – milli Azərbaycan fikrinin daşıyıcısı olaraq intişar edir. Bu intişarla o özündən əvvəl "Yeni Qafqasya" ilə "Azəri – türk" məcmuələri tərəfindən gedilmiş ideal yolunu davam etmək əzmindədir". Bu sözlər "Odlu yurd" jurnalının mart 1929-cu ildə çıxan birinci nömrəsindəki "Çöhrəmiz" adlı baş məqalədən götürülmüşdür. Məqalədə milli məfkurənin, milli idealın, milli bayrağın, hüriyyət və istiqlalın "Azərbaycan milliyətçilərini məşğul edən ən aktual bir məsələ" olduğu qeyd edilir.

Məqalədə deyilir: "Sözün demokratik mənasında istiqlal milli hakimiyyət xaricində var deyildir. Milli hakimiyyət isə, ancaq xalq adına və xalq vasitəsilə icra olunur. Bunu təmin edən sistem də hüriyyət əsasları üzərində qurulan demokratik sistemdir. Bu mənada müstəqil millət demək – xalq hakimiyyətinə dayanan milli dövlət deməkdir". Yazıda yalnız "Odlu yurd" jurnalının deyil, ümumiyyətlə, bütün istiqlal əşiqələrinin, mücahidlərin proqramı, məramı və məqsədi açıqlanır və bu, onların çöhrəsi, siması, mübarizələrinin mahiyyəti, məğzi kimi səciyyələndirilir: "Budur, ana xətləri ilə çöhrəmiz: milli hakimiyyət uğrunda çarpışan, çalınmış istiqlalını geriye almaq üçün çarpışan bir millətin çöhrəsi!". Müəllif daha obrazlı, daha təsirli bir ifadə ilə bu si-

manı xarakterizə edir: "Milli Azərbaycan bayrağı – bax, bizim çöhrəmiz!" Baş məqalədən də göründüyü kimi, bütün təzyiqlərə baxmayaraq, mücahidlər öz mücadilələrini qətiyyətlə, sonadək davam etdirmək əzmindədirlər. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, sovetlərin tələbi ilə Türkiyə hökuməti "Yeni Qafqasya"nın nəşrini dayandırsa da, müsavətcilərin fəaliyyətinə xitam vermək bir müddət qeyri-mümkün olmuşdur. Əvvəla, bu, Türkiyənin də mənafeyinə uyğun deyildir. Digər tərəfdən qardaş xalq, ictimaiyyət də bu addımı birmənalı qarşılamayacaqdır. Dövrünün nüfuzlu nəşrlərindən sayılan "Tan" özünün "Türkiyə və siyasi millətçilər" adlı məqaləsində Qafqaz və Türkünstan mühacirlərinin fəaliyyətindən, daha çox "Yeni Qafqasya", "Azərbaycan" (Paris) jurnallarının yayılmasından, mühacirlərin sovetlərə qarşı amansız ideoloji mübarizəsindən, Sovetlər Birliyinin Türkiyə hökumətindən onları susdurmaq tələbindən yazır və qeyd edir ki, Türkiyə bu cənablara (mühacirlərə – T.A.) qarşı repressiya tədbirləri görə bilməz və bu addımı atmamalıdır. Türkiyə tarix boyu öz qoynunda çoxlarına sığınacaq vermişdir, digər tərəfdən isə, bu mühacirlər bizim irqdaşlarımızdır. (Azərbaycan Respublikasının Tarix Arxiv, P/F 848,73/26, "Yeni Qafqasya" jurnalı №7, 3 yanvar 1927-ci il). Bu səbəblərdən Türkiyə hökuməti nəşrlərin fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq üçün müəyyən addımlar atsa da, qəti tədbirlər üçün tələsmirdi. Təbii ki, mövcud tarixi, ictimai-siyasi vəziyyəti düzgün dəyərləndirən Azərbaycan mühacirləri Türkiyənin məcburən qəbul etdiyi qərarları anlayışla və taktiki gediş kimi qarşılayırdı. Və eyni zamanda fəaliyyətlərinə də fasilə vermirdi. "Odlu yurd" da belə fəaliyyətin məhsulu kimi intişar etmişdi. Əslində dəyişən yalnız forma idi. Məzmun, ideya, proqram "Yeni Qafqasya"dən, "Azəri – türk"dən fərqlənmirdi.

"Odlu yurd" 1-ci nömrəsində verilən "Odlu yurd" idarəsindən" adlı proqram-məqalə əvvəlki nəşrlərdəkindən demək olar ki, fərqlənmirdi. Proqram -məqalədə deyilir:

"Milli Azərbaycan fikrini tərviç etmək (bütün digər məsə-

lələrdən üstün tutmaq – T.A.) üzrə təsis olunan "Odlu yurd" məcmuəsi aşağıdakı fikirlərə xidmət edir:

– "Odlu yurd" milliyyətçi, xalqçı, cümhuriyyətçi və istiqlalçı bir məcmuədir;

– "Odlu yurd" müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti məfkurəsini tervic və müdafiə edir;

– "Odlu yurd" türk xalqlarını bir-birinə tanıdır və xüsusilə türk dünyasının yeganə müstəqil cümhuriyyət Türkiyəsinə aid oxuculara məlumat verir;

– "Odlu yurd" Qafqazın istiqlal və xilasını gözde tutar və bunun reallaşması üçün qafqazlıları ümumi düşməne qarşı ittifaqa çağırır;

"Odlu yurd" Şərqi, xüsusən məzlum və məhkum türk xalqlarının istiqlal davasını təyit (doğrultmaq – T.A.) və milliyyət mücadiləsini təbci (ucaltmaq – T.A.) edir".

"Odlu yurd" öz proqramını bəyan etdiyi kimi, mühərrirləri barədə də oxucularını məlumatlandırır: "Odlu yurd"da aşağıdakı mühərrirlər iştirak edir: M.Ə.Rəsulzadə, M.Vəkili, M.B.Məmmədzadə, M.Ağaoğlu, Mir Yaqub, Azəri, Daşdəmir, Şəfi, Ə.Cəfəroğlu, Y.Əli, Kamal, Dəmirçioğlu, N.Camal, C.Sadıq, A.Mir Qasım, A. Battal, Odlu türk və s.". Buradaca qeyd olunur ki, məcmuənin Avropa və İranda xüsusi müxbirləri olduğu kimi, Azərbaycanın daxilindən xəbərlər və məktublar almaq imkanı da var. Bütün sonrakı nömrələrdə məcmuənin proqramı və mühərrirlərin siyahısı eynilə çap olunur.

Jurnal M.Ə.Rəsulzadənin baş mühərrirliyi (redaktorluğu) ilə nəşr edilmişdir. "Odlu yurd"un imtiyaz sahibi A.Kazımzadə, məsul müdiri Kamal, sonralar B.Süleyman olmuşdur. Son bir neçə nömrədə "Ümumi nəşriyyat və yazı işləri müdiri: Mirzə Bala" yazılmışdır.

"Odlu yurd"un nəşri Türkiyədə yeni əlifbaya keçid dövrünə təsadüf edir. Odu ki, jurnal birinci nömrəsindən başlayaraq, sentyabr 1930-cu il tarixli 20-ci nömrəsində hər nömrənin üz qabığının içəri səhifəsində "Yeni türkcə əlifbanı öyrənin!" adı

ilə "ərəbcə", "sovetçə" qarşılığı olan yeni türk əlifbasını vermişdir.

Jurnalın üz qabığında "Odlu yurd" sözlərindən sonra "Milli Azərbaycan fikriyyatını tervic edən (bütün digər məsələlərdən üstün tutan – T.A.) aylıq məcmuə" sözləri yazılmışdır.

Jurnalın mövzuları və mühərrirləri

1991-ci ilədək – Azərbaycan öz müstəqilliyini yenidən elan edəndə bütün mühacir mətbuatının aparıcı mövzusu Azərbaycanın istiqlal uğrunda ideoloji mübarizə olmuşdur. Bu mücadilə öz başlanğıcını İstanbul nəşrlərindən – "Yeni Qafqas", "Azəri – türk", "Odlu yurd" və "Bildiriş" kimi mətbu orqanlardan götürmüşdür.

"Odlu yurd" dərc etdiyi məqalələri mövzularına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

- Siyasət qismi;
- İstila xatirələri;
- İstila qurbanları;
- Havadis qismi;
- Elm və ədəbiyyat qismi;
- Türkiyə həyatı;
- Mətbuat və kitabıyyat."

Əlbəttə, bu bölgü şərti xarakter daşıyırdı.

"Siyasət", "İstila qurbanları", "İstila xatirələri", "Mətbuat və "kitabıyyat" bölmələrinin əsas yazarları M.Ə.Rəsulzadə, Mirzə Bala, Mustafa Vəkili, Hilal Münşi, A.Battal, A.Mir Qasım idisə, elm və ədəbiyyat qismində dr. Əhməd Cəfəroğlu, A.Ağaoğlu, xüsusilə fərqlənirdi.

Böyük M.Ə.Rəsulzadənin bu mövzuda qələmə aldığı onun irsinin əsasını təşkil edir, desək, yanlışdır. İstedadlı qələm, sarsılmaz məfkurə sahibi M.Ə.Rəsulzadənin "Odlu yurd"da dərc etdiyi "Milliyyət məsələsi təzahürlərindən" (№2), "Öy-rədən bir müsibət" (№3), "Bugünün ilhamı" (№4), "İyul hadisə-

si münasibətilə" (№6), "Rusiya köləliyində" (№10, 1929-cu il), "Qafqaz birliyinin şüarı altında" (№8 (20) 1930-cu il), "Tarixçiyə qarşı siyasi" №13 (25), "Bugünkü mətəmin acısı" (№ 2 (27), "May günləri" (№3 (28) 1931-ci il) və bəzi yazıları milli istiqlala, onun tarixinə, tərənnümünə, eyni zamanda sovet istilasının, rejiminin və ideologiyasının tənqidinə, ifşasına həsr edilmişdir. Bütün ömrünü, fəaliyyətini Azərbaycan istiqlalı uğrunda mübarizəyə həsr etmiş M.Ə.Rəsulzadə yaradıcılığının ana xəttini, qayəsini, cəvhərini istiqlalçılıq, millətçilik, vətəncilik təşkil edir. O, Əfqanıstandan yazanda da ("Əfqanıstan faciəsi" (№1, 1929-cu il), "Nadir xanın zəfəri" (№9, 1929-cu il), Balkanlardakı mürəkkəb durumu qiymətləndirəndə də ("Milliyyət məsələsi təzahürlərindən" (№2, 1929-cu il) problemlərə "milli dava üzərində israr edən bizim üçün bu hadisələri tədqiq faydasız deyildir" (№2, səh. 46) prinsipi ilə yanaşır.

M.Ə.Rəsulzadə istiqlal mövzusunda məhəbbətlə yazır, düşündürür, fikirlərini əsaslandırır, tutarlı, dolğun faktlardan, mənbələrdən məharətlə istifadə edir. "Rusiya köləliyində" adlı yazı belə başlayır: "Qafqaz müxbirlərindən biri rus imperializmini qəbul edən erməni siyasətlərinə çox yerində bir isim vermişdir – rus imperializminin könüllüləri. Belələrinə bizcə, eyni haqq və eyni müvəffəqiyyətlə "Rusiyanın kölələri" demək də caizdir. Bu köləliyin parlaq bir misalını erməni mühərrirlərindən biri A. Hondkaryan vermişdir. Ukraynalı rəfiqəmizin təbircə, "həqiqi rus" olan bu erməni sabiq Rusiya hökumət rəisi Kerenski tərəfindən nəşr olunan "Dni" qəzetində "Türkiyə xidmətində" adı altında bir məqalə yazmışdır" (№10, səh. 390). Müəllif mövzuya bu uğurlu girişdən sonra əsl mətləbə keçir. Heç demə, erməni müxbir canfəşanlıqla "isbata çalışır ki, "Prometey" ətrafında birləşən separatistlərin kökünü təşkil edən türk-tatar milliyyətçilərinin istədikləri istiqlal deyil, sadəcə Rusiyadan ayrılmaq və ondan sonra Türkiyəyə qovuşmaqdır". Hondkaryanın "köləcə apdığı bu təhdit qarşısında" M.Ə.Rəsulzadə onu "papadan ziyadə katolik" adlandırır və istiqlala belə münasibətilə müxbirin

"əsrin ən məqbul və ən yüksək məfhumuna qarşı çıxmış" olduğunu söyləyir. Erməni müxbir xain, məkrli təbiətindən irəli gələn mürdarlıqla istiqlal əşqlərini panturkizmdə günahlandırır. M.Ə.Rəsulzadə Hondkaryanı "Rusiya düşgünü və Türkiyə düşməni", "rusafil" adlandırır və haqlı olaraq daşnakların ortaya atdıqları "panaryanizm"ə (nəcib farslar, cəngavər kürdlər, cəsur beluqlar, cəngəlli kələklər və açıqgöz ermənilər ittifaqı) münasibət bildirməməkdə ittiham edir və yazır: "Daşnakların da, hondkaryanların da mübtəla olduqları bir xəstəlik vardır ki, o da təqib etdikləri yanlış yol nəticəsində üzərində inad etdikləri türk düşmənçiliyi və qonşu bədxahlığından ibarətdir". M.Ə.Rəsulzadə fakt və hadisələri məharətlə müqayisə və təhlil edir, nəticələr çıxarır. Bu yazıda da müəllif sonda "həqiqi ruslara" – erməni kölələrə üzünü tutur və deyir ki, bərabər yaşamaq məcburiyyətində olduqları qonşularına – türklərə qarşı tutduqları çirkin yoldan çəkənsələr, "çox ağıllı və çox qiymətli bir hərəkət etmiş olarlar".

M.Ə.Rəsulzadə publisistikasının səciyyəvi, daha qabarıq nəzərə çarpan, sabit, dəyişməz cəhətini üç sözlə xarakterizə etmək olar: inam, cəsarət və qətiyyət. Bəli, Azərbaycan istiqlalına inam, sovet rejimi və ideologiyasına qarşı cəsarətli və qətiyyətli mübarizə M.Ə.Rəsulzadə yaradıcılığının əsas qayəsini təşkil edir. Ən çətin şəraitdə, ən ağır dəqiqələrdə M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycanın istiqlala qovuşacağına, imperiyanın çökəcəyinə inanmışdır. Nəinki inanmışdır, ətrafındakıları da inandırmışdır, ruhlandırmışdır. Yuxarıda adını çəkdiyimiz yazısında M.Ə.Rəsulzadə elə bil ki, sonrakı on illər üçün proqramını, məramını gur səslə elan edirdi: "...istismar və istila əməlinə bulunan hər hansı rus imperializminə düşmənisiz. Bunu biz bu imperializmin keçmişinə, indisinə olduğu kimi gələcəyinə də təşmil etməkdən zərər qədər çəkinməyirik!. Və əminik ki, ...tarix bizi ittiham etməyəcək!".

M.Ə.Rəsulzadənin fəaliyyətində və yaradıcılığında onun Qafqaz Birliyi, Qafqaz konfederasiyası yaratmaq uğrunda müba-

rizəsi xüsusi yer tutur. O, rus imperializmini Qafqazda yaşayan bütün xalqların ümumi düşməni hesab edir və ona qarşı birgə mübarizəni həyatı zərurət sayır.

"Qafqaz birliyi şüarı altında" adlı məqaləsində (№8 (20), 1930) M.Ə.Rəsulzadə yazır: "Qafqaz birliyi! – Hal-hazırda bütün Qafqaz millətlərini ruhlandıran bir şüar bax, budur!" İdeoloji rəhbər bu şüarın "bütün ağıllara yerləşdirilməsini" və bunun üçün "məmləkətdə propaqanda işinin artırılmasını" ümumi fəaliyyətin əsas istiqamətlərindən biri adlandırır və Milli Azərbaycan Mərkəzinin, Müsavat partiyasının belə bir mövqeyini bəyan edir ki, Azərbaycan istiqlalından Müstəqil Qafqaz Konfederasiyonu ilə bərabər bəhs edilməlidir. "Çünki Azərbaycanın xilas bütün Qafqazın xilas ilə birlikdə təsəvvür oluna bilər". M.Ə. Rəsulzadə təkcə azərbaycanlılara yox, bütün qafqazlılara müraciət edir... "Qafqaz millətləri birləşin! Birləşin, sıralarınızı möhkəmləndirin, milli bayraqlarınızla bərabər Qafqaz birliyinin bayrağını da yüksəldin! Bir daha təkrar edirəm, xilasımız bundadır!". M.Ə.Rəsulzadənin bu çağırışını xain, xəbis və dardüşüncə ermənilər sükut, qısqanclıq və müqavimətlə qarşıladılar. Tarix və Qafqazdakı bugünkü durum böyük M.Ə.Rəsulzadənin söylədiklərinin nə qədər doğru olduğunu göstərir.

M.Ə.Rəsulzadə "Odlu yurd"da olduğu kimi sonrakı mühacir nəşrlərdə də bu mövqeyinə axıradək sadıq qalmış və "tarixin ən haqlı davasını" aparan Azərbaycanın da, bütövlükdə Qafqazın da xilasını müstəqil müqavimətdə, mübarizədə görmüşdür. "Bugünkü matəmın acısı" adlı yazıda (№2 (27), 1931-ci il) M.Ə.Rəsulzadənin əsas məqsədi 27 aprel istilası gününün kədərini, qüssəsini bölüşmək, eyni zamanda tarixin bu sınağından səfərbər olmağa, axıradək mübarizə aparmağa çağırış olsa da, günün aktual probleminə – Qafqaz konfederasiyası məsələsinə də toxunur. Müəllif bolşevizmə qarşı on bir il əvvəl və bu gün aparılan mübarizəni müqayisə edir: "Bundan on bir il əvvəl cərəyan edən Gəncə, Qarabağ, Quba, Zaqatala, Lənkəran, Kürdəmir və s. üsyanlar ilə indiki Şəki, Zaqatala, Qarabağ, Gəncə, Naxçıvan,

Ağdaş, Samux, Masallı və s. hadisələri arasında nə fərq vardır?!....

– Heç!..

O zaman da, indi də xalq öz mövcudiyyəti, öz hüriyyəti, öz mülkiyyəti və öz milliliyyəti – bir sözlə, öz milli istiqlalı üçün hərb edir! On birillik əvvəlki mücadilə ilə indiki mücadilə arasında fərqi ararkən "heç!" dedik. Fəqət, bu cavab formaya aiddir. Mənəyə gəlincə, cavab başqadır: "Fərq çoxdur!". Hadisələri dərinləndirən müşahidə, məharətlə təhlil etmək bacarığı olan M.Ə.Rəsulzadə yazır ki, on bir il əvvəl Şimaldan gələn təhlükənin qarşısının alınması üçün bütün Azərbaycanın və bütün Qafqazın təcavüz qarşısında birləşmək və müstəqil müqavimət göstərmək duyğusu kafi deyildi. İndi isə mücadilə və fəlakət illəri bu duyğunu, bu ideali bütün Qafqazda tərbiyələndirmiş və sabit fikir halına gətirmişdir. M.Ə.Rəsulzadə qətiyyətlə bildirir ki, günün şüarı Azərbaycan Respublikası və digər Milli Cümhuriyyətlər deyil, Azərbaycan ilə bərabər bütün Qafqaz və Qafqaz Konfederasiyonudur!

Bu mövzuya, istilaya – 27 aprelə həsr etdiyi məqalədə olduğu kimi, istiqlala – 28 May münasibətilə qələmə aldığı "May günləri" adlı yazısında (№3 (28) toxtanan M.Ə.Rəsulzadə Qafqaz Konfederasiyonunu "doğru yol", Qafqazdakı milli hərəkətlər haqqında mənfəət rəy bəsləyənləri "bədbinlər" adlandırır və qeyd edir ki, milli, dini və s. fərqlərə rəğmən qafqazlıların yaşadıkları tarixi müqəddəratındakı eynilik o dərəcədədir ki, onlarda vahid siyasi bir iradənin yaranması zəruri olur.

"Odlu yurd"un və ümumiyyətlə, mühacir nəşrlərin, ən məhsuldar mühərriri, heç şübhəsiz Mirzə Baladır. Bu jurnalda o, müxtəlif imzalarla ("Mirzə Bala", "M-də", "M.B. Məmmədza-də", "M.B.", "Məmmədza-də", "M" və s.) 60-dan yuxarı məqalə dərc etmişdir. Cəmi 32 nömrəsi çapdan çıxan "Odlu yurd"da Mirzə Balanın bir nömrədə iki-üç, bəzən 4 məqaləsi dərc olunurdu. Bir sözlə, jurnalda aparıcı mühərrir Mirzə Bala idi.

Onun Azərbaycanla bağlı çoxşəxli, rəngarəng yaradıcılı-

ğını mövzusunda görə təxminən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

– Bolşevik mətbuatının tənqidi ("Yeni türk əlifbası və bolşevik mətbuatı" №1, 1929-cu il, "Müsavətlilər və kommunistlər" №2, 3, 1929-cu il, "Azərbaycanın həyat və mətbuatından" №3,4,5,6,7, 1929-cu il, 1931-ci il, №26, "Onuncu ildə" №5, 1929-cu il, "İflas nədən oldu?" №7, 1929-cu il və s.);

– Mühacir nəhrləri haqqında ("Vaxtında bir əsər" №1, 1929-cu il və s.);

– 31 Mart hadisələri ("Bolşeviklər və daşnaqlar" №5, 1929-cu il, "31 Mart" №2, 1929-cu il və s.)

– İstiqlal tarixi ("İstiqlal mücadiləsi" №4, 1929-cu il, "İstiqlalımızın iqtisadi təməli" №4, 1929-cu il, "Azərbaycan paramenti" №11 (23) və s.);

– Azərbaycan tarixi ("Azərbaycan qalaları" №6, 1929-cu il, "Azərbaycan tarixinə aid notlar" №11 (23), №12 (24) 1930-cu il, №13 (25), №26, 1931-ci il, "Azərbaycan və bolşeviklər" №27, 1931-ci il və s.);

– Sovet ideologiyası və rejiminin ifşası ("Solovkidən gələn səslər" №7, 1929-cu il, "Başdöndürücü müvəffəqiyyətlər" №6 (18), 1930-cu il, "Kəndlili öz məsələsi" №5 (17), 1930-cu il, "Kəndin gücü" №3 (15), "Onillik istismar" №2 (14), 1930-cu il, "Şübhə altında" №9 (21), 1930-cu il, "Beşillik plan haqqında" №12 (24), 1930-cu il, "Kəndli və inqilab" №13 (13 (25), №30, 31, 1931-ci il, "Kommunistlər və istila" №27, 1931-ci il, "Zəncirbənd elm" №30-31, 1931-ci il və s.);

– Ədəbiyyat, sənət məsələləri ("Proletar ədəbiyyatı" №12, 1930-cu il, "Ədəbi hakimiyyət qovğası" №11,21, 1930-cu il, "Sovetlərin aqibəti" №26, 1931-ci il və s.).

"Ədəbi hakimiyyət qovğası" adlı yazısında Mirzə Bala cəmiyyət və ədəbiyyatın rolunda çıxış edir. O, ədəbiyyat tarixinə nəzər salır, mədəni xəzinəmizin zənginliklərindən bəhs edir, bolşevik istilasından sonra ədəbi mühitdə baş verən hadisələrə münasibətini bildirir. O, Teymur Hüseynovun fevral 1929-cu ildə "Kom-

munist" qəzetində dərc olunan məqaləsindəki, Mustafa Quliyevin yazıçıların qurultayındakı nitqindəki ədəbi görüşlərini təhlil və tənqid edir. "M.Quliyev proletar ədəbiyyatını çox diqqətlə təqib etdiyini, fəqət bu əsərlərdə bircə də olsun fabrik və fəhlə tipi görmədiyini söyləyir, ona görə proletar yazıçıların sifarişlə çalışdırmaq lazım gəldiyini əlavə edir. O deyir ki, ədəbiyyat hər zaman cəmiyyətin ictimai və siyasi quruluşundan asılı olmuşdur. Nəşriyyat idarələri hökumətə, özlərinə faydalı olmayan kitabların çox çap edilməsinə heç bir zaman çalışmazlar. Biz, nəinki yeni gənclərə, hətta əski yazıçılara da sifariş verməliyik".

Mirzə Bala M.Quliyevin bu mövqeyini kəskin tənqid edir, cəmiyyətdə ədəbiyyatın yeri və rolu barədə mövcud rejimin təbiətindən və tələbindən irəli gələn fikirləri alt-üst edir. Mustafa Quliyevin "Azərbaycan proletar ədəbiyyatının inkişafını təmin edən yol Oktyabr inqilabının yaratdığı rus ədəbiyyatı qapılarıdır" qənaətini kəskin qınayan Mirzə Bala "Moskva uşağının" "Moskvaya getmək, Moskvada oxumaq, ...rusca düşünmək və ruslar kimi yazmaq" ideyasını məzəmmət edir.

"Proletar ədəbiyyatı" adlı yazısı özünəməxsus dili, üslubu və sənətkarlığı ilə yadda qalır. Məqalə belə başlayır: "Ə.Cavadın vaxtilə müəllim işlədiyi məktəbin bir şagirdinin dəftərinə 7-lik vəzn üçün misal yazdığı

*"Çoxdandır ayrı düşdüm,
Üç boyalı bayraqdan.
Ay dostlar, mən yorulmuşam,
Bu gizli ağlamaqdan"*

misrası ilə başlayır. Mirzə Bala yazır: "Gənclər də onu (bu misraları – T.A.) dəftərdən-dəftərə yazmış, gənc kommunist şairlər ona bənzətmələr yaratmışlar, bu surətlə Ə.Cavad bəy "sosializmin bütün uğurlarına rəğmən-kommunist gəncləri müsavətimlə zəhərləməyə müvəffəq olmuşdur".

Mirzə Bala S.Rüstəmin "Ələmdən nəşəyə" şerindəki gü-

lüşləri "saxta", müəllifin "mən ağlamıram, mən gülürəm", "mən xalqımın dili ilə danışım" ifadələrini "yalan" adlandırır, Azərbaycanda dağların, daşların da mərsiyə söylədiyi bir zamanda "qızıl cəlladlara mədhiyyə yazmaq yolunu" tutduğunu acı təəssüflə qeyd edir.

M.Quliyevin, Ə.Nazimin, Sanılının bolşevik mətbuatında, xüsusilə "Kommunist" qəzetində dərc olunan məqalələrindəki görüşlərini kəskin tənqid atəşinə tutan Mirzə Bala ədəbi mühitdəki mövcud şəraiti "ciddi faciəli bir vəziyyət" adlandırır. Bu mövzuya yenidən qayıdan Mirzə Bala "Ədəbiyyatda hegemonluq qavğası" (№9 (21), 1930-cu il) adlı məqaləsində yazır ki, "Odlu yurd"un əvvəlki nömrələrində dərc edilən materiallar "Azərbaycan proletar yazıçılarını ciddi əsəbiləşdirmişdir". Onlar

*" Daxildə və xaricdə düşməni ölməmiş hələ,
Bizə hər addımda qurmaq istəyir tələ"*

deyə fəryad qoparırlar". Bir sıra Azərbaycan sovet şair, yazıçı və tənqidçilərin məqalə və çıxışlarına istinad edərək onların təhdid-dedici, xalqa və ədəbiyyata xidmət etməyən mövqelərini pisləyən Mirzə Bala Ə.Cavad, A.İldırım, C.Cabbarlı yaradıcılığını yüksək dəyərləndirir.

Sovet ideologiyasının, rejiminin tənqidi Mirzə Bala yaradıcılığının əsas mövzularındandır. Publisistin qələmi bu mövzuda daha təsirli, eyni zamanda daha kədərli, üzüntülüdür, amma bədbin deyil. "Solovkidən gələn səslər"i (№7, 1929-cu il) istedadlı qələm sahibi oraya sürülmüş bir azərbaycanlı millətsevərin yazdıqları ilə başlayır: "Çekistlər bizi susdura bilmədilər və biz "İstiqlal" marşından sonra "Ağlama, sən qərrib Vətən" mahnısını oxuduq".

Mirzə Bala öz dərddini oxucu ilə bölüşür: "Solovkini hansı azərbaycanlı, rus pəncəsində inləyən hansı millətin övladı tanıdır?! Sovet Rusiyasını az-çox tanıyanlardan kim, "Solovki" adını eşitməmişdir?! Azərbaycanlı şairin "buzlu cəhənnəm" adlan-

dırdığı və bugün yalnız qatilin deyil, haqq və hüriyyət bağırən insanların da məzarı olan "təbiətin bu qorxunc cekasını" solovkililərimizdən eşidək". Müəllif onların haqqında çox yazıldığını, onların bir-bir adlarını bildiklərini yazır və göstərir ki, "İstiqlal və hüriyyət üçün zəncirbənd edilənlər" "Azərbaycanımızın daimi bahar olan baxçalarından zəhərli əllər tərəfindən qoparılib şimalın həmişə qış olan buzlu cəhənnəmə atılan çiçəklərdir".

Onlar Azərbaycanın fikri həyatını idarə edən ədib, şair, mühərrir, məmləkətin gələcək nəslinin tərbiyəsi ilə məşğul olan müəllim, pedaqog, Azərbaycanın hüriyyət və namusunu qoruyan zabit, rus istilasına, bolşevik rejiminə qarşı üsyan edən kəndlilərdir.

Müəllif sürülənlərin məktublarına, əsasən ilin 9 ayı qış olan Solovkinin vəhşi, dözülməz təbiətini təsvir edir, sonra mücahidlərə verilən işğəncələr haqqında yazır: "Ağır işlərə dözməyərək intihar edənlər, baltalarla özlərini yaralayıb və ya xəstələ-nib ölənlər az deyil. 1927-ci ildə məhkumların 30 faizi qışın soyuğundan tut kimi qırılmışdır".

Mirzə Bala yazır ki, Solovkidən sağ-salamat dönəcəklərinə ümid etməyən mücahidlər məktubları ilə bəşəriyyətin vicdanına xitab edirlər. "Onlar 9 ayı qış, günün 20 saati gecə, 40 dərəcə soyuq olan "kommunizm zindanında" məruz qaldıqları işğəncələr haqqında mədəni dünyaya danışılar. Mücahid-publisist yazır ki, Solovkidən gələn səsi biz eşidirik. Bu həqiqətin səsidir. Biz də həqiqətlik – deyən müəllif yazını belə bitirir: "Onun üçündür ki, onların səsi bizim ağzımızla təkrar olunur, çünki yalnız biz eşidirik..."

"1920-ci ildən 1930-cu ilin aprelinədək Azərbaycan minlərlə qurban vermişdir. Rusiyanın buzlu cəhənnəmlərinə hər il qiymətli övladını qurban göndərərək Azərbaycan bu on il müddətində rus xəzinəsinə milyardlarla sərvət vermişdir" kimi cümlələrlə başlanan "Onillik istismar" (№2 (14), 1930-cu il) adlı yazıda Mirzə Bala Moskvanın Azərbaycan iqtisadiyyatını sümürdüyünü, talançılığını konkret faktlarla sübut edir.

Onun "Kəndlini əzmək siyasəti" (№5 (17), 1930-cu il), "Kəndli və inqilab" (№13 (25), 1931-ci il) məqalələri də rejimin ifşasına, "Baş döndürücü müvəffəqiyyətlər" (№6 (18), 1930-cu il), "Beşillik plan haqqında" (№12 (24), 1930-cu il) yazıları sovet iqtisadiyyatının çürüklüyünə, perspektivsizliyinə həsr olunmuşdur.

Mirzə Balanın bütün irsində bolşevik mətbuatının tənqidi, bu nəşrlərin partiya-sovet aparatının tərkib hissəsi kimi rejimin və onun ideologiyanın köləsi olduğunun fəş edilməsi mühüm yer tutur. Bu cür məqalələrində müəllif bolşevik mətbuatının özünə istinad edərək, ondan faktlar və misallar gətirərək, dərin, dolğun təhlillər aparır, haqlı olduğunu sübut edir, oxucunu inandırır. "Yeni türk əlifbası və bolşevik mətbuatı" adlı yazısında (№1, 1929-cu il) Mirzə Bala göstərir ki, 6 il bundan əvvəl Azərbaycanda latın əlifbasının qəbulu müzakirə edilərkən, milliyyətçilərin nə üçün müxalifətdə olduqlarını "Azəri-türk" məcmuəsinin 18-ci nömrəsində yazmışdıq. O, zaman bu fikirdə idik ki, Azərbaycanın təbəşinə yeni əlifbaya keçməsi "milliyyətəpərvər Türkiyədən ilham alan azərbaycanlı milliyyətəpərvərlərin onlardan uzaqlaşmasına" səbəb olacaqdır. Lakin hazırda – Türkiyənin yeni latın əlifbasına keçdiyi vaxt biz də Azərbaycanda bu əlifbanın tətbiqini alqışlayırıq. Bolşevik mətbuatı isə Türkiyənin yeni əlifbaya keçməsinə qışqıncılıq və kinlə qarşılamışlar. "Bakinskiy raboçi" bu münasibətini gizlədə bilməmiş və 1929-cu ildə yazmışdır ki, Türkiyə də 1928-ci il yanvarın birindən etibarən latın əlifbasına keçmişdir. Qəzetə görə, onlar bunu zorla tətbiq etmişlər: "Avqustda danışıqlar, sentyabrda qərar verdilər, yanvarda da bütün qəzetlər latın əlifbası ilə çıxmağa başladı". Bolşevik mətbuatının bu qərəzli münasibətini tənqid edən Mirzə Bala onların dəlillərini alt-üst edir, Türkiyənin bu addımını alqışlayır, bildirir ki, Azərbaycan istiqlalının bayraqları – Müsavat özünün bütün üzvlərinə "Türkiyədə qəbul olunan əlifbanı müştərək türk əlifbası kimi öyrənməyə məcbur olduqlarını" bəyan etmişdir.

Mirzə Bala Azərbaycanın ictimai, mədəni, iqtisadi, siyasi

həyatında silinməz iz buraxmış müsavatsızlığın "...bu gün də cəmiyyətin təbii və həyati ehtiyaclarını, istək və diləklərini ifadə və təmsil edən hakim qüvvət olduğunu, hətta bolşeviklərin də dəfələrlə "bu fırqənin qüvvət və əhəmiyyətini elan və etiraf etməsini" göstərir, bununla bağlı bolşevik mətbuatında verilən materialları təhlil edir, ona münasibətini bildirir ("Müsavətçilər və kommunistlər" №2, 1929-cu il). Məqələdə əvvəlcə müsavatsızlığın tarixinə, mübarizə yoluna nəzər salan müəllif bu partiyanın ideyasını, proqram və məramını dəyərləndirmək üçün M.Ə.Rəsulzadənin 1919-cu ildə yazdığı "Azərbaycanın təşəkkülündə "Müsavət" adlı əsərindən aşağıdakı sitatı gətirir. "Bundan sonra Azərbaycana hakim olacaq qüvvət "Müsavət" olmaya bilər, fəqət müsavətçi olması zəruri və məcburidir". Mirzə Bala sonra 1920-ci ildən bəri bolşeviklərin dəfələrlə müsavatsızlığın öldüyünü, iflas etdiyini, az keçməmiş bu ideyanın hələ də qaldığını etiraf etdiklərini sovet mətbuatına istinadən bildirir. "Kommunist", "Bakinskiy raboçi", "Zarya Vostoka" kimi qəzetlərin Müsavata hücum edən məqalələrinə münasibət bildiren Mirzə Bala yazır ki, "kommunistlərin ən irəli gələnlərinin – Əliheydər Qarayev, Mustafa Quliyev, Sultan Məcid Əfəndiyev, Əli Kərimov, Zakirov, Əli Yaqubov, Əhməd Bedi və s."nin yazıları onların bu ideyadan nə qədər qorxdıqlarına dəlalət edir.

Mirzə Balanın bolşevik mətbuatının tənqidinə həsr etdiyi çoxsaylı məqalələrində sovet seçki sistemi, fəhlə və kəndlilərin işgəncələrlə dolu həyatı, ədəbi, mədəni sahələrinin bərbad vəziyyəti Azərbaycanda və Moskvada nəşr olunan qəzetlərdən alınan faktlar əsasında təhlil və tənqid olunur. Bu yazılar həmin vaxt ideoloji mübarizə və əks-təbliğat üçün yaxşı material idisə, bu gün həm mücadilə yolunu, həm də Azərbaycan tarixinin həmin dövrünü öyrənmək baxımından faydalıdır.

Böyük qələm sahibinin xalqın taleyində ağır, kədərli iz buraxmış 1918-ci il 31 Mart hadisələrinə, ümumiyyətlə, Azərbaycan tarixinə, xüsusilə istiqlal tarixinə dair yazdığı sanballı məqalələr də bu gün aktual və əhəmiyyətlidir.

Jurnalın elm və ədəbiyyat bölməsində dr. Əhməd Cəfəroğlunun "Tarixdə Azərbaycan-rus münasibətləri" (№9,10, 1929-cu il, №11, 12, 13, 14, 1930-cu il) adlı irihəcmli yazısı diqqəti çəkir. Müəllif burada Bakı, Leyspiq, Paris, Peterburq, Berlin, Kazan və başqa şəhərlərdə çap olunmuş ayrı-ayrı alimlərin müxtəlif əsərlərinə istinad edərək Azərbaycan – rus münasibətlərinin yaranması, inkişafı tarixinə nəzər salır, mülahizələrə fikrini bildirir, müəyyən nəticələr çıxarır. İnandırıcı ki, bu əsər tarixçilərimiz üçün faydalı mənbə olacaqdır.

"İxtisasım xaricində olan bu mövzu müstəqil tədqiqatın nəticəsində əldə edilmiş bir etüd deyil. Bu, Avropada təhsil aldığı illərdə Vətənim Azərbaycanın tarixi haqqındakı mütaliələrimin bir araya toplanmış səmərəsidir. Ortada təəssüf ki, bəli-başlı bu kimi elmi məsələlərlə məşğul olan ciddi bir əsər olmadıqından topladığım faktları çox möhtərəm vətəndaşlarıma təqdim etməyə cəsarət edir və faydalı olacağını ümid edirəm". M.Ağaoğlu belə bir girişlə "Azərbaycanın paytaxtı "Bakı" adı haqqında qeydlər" məqaləsini "Odlu yurd"un 1929-cu il tarixli 1-ci və 2-ci nömrələrində çap etdirmişdir. O, burada müxtəlif yunan, ərəb, erməni, fars, rus mənbələrinə nəzər salır, "Bakı" və bir sıra başqa sözlərin etimologiyası ilə bağlı fikirləri oxuculara çatdırır, onları dəyərləndirir.

"Odlu yurd" yazarlarından Hilal Münşinin imzasına sonralar Berlin nəşrlərində tez-tez təsadüf olunur. Hilal Münşi Nəzir-libəyov 1902-ci ildə Azərbaycanın mədəniyyət tacı Şuşada anadan olmuş, ilk təhsilini də oradakı realni məktəbində almışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1919-cu ildə təhsil almaq üçün xaricə göndərdiyi 100 tələbənin cərgəsində Hilal Münşi də var idi. Azərbaycan 1920-ci ilin 27 aprel rus istilasına məruz qaldığına görə, H.Münşi bir daha Vətənə qayıtmır. Lakin onun qəlbi və qələmi daim Azərbaycanla olur. Çoxşaxəli yaradıcılığı olan Hilal Münşinin məqalələrinin baş qəhrəmanı Azərbaycan, onun istiqlalıdır. Onun 1931-ci ildə Berlində alman dilində çap olunmuş "Azərbaycan Respublikası" adlı əsəri, xüsusilə bö-

yük əhəmiyyət kəsb edir, dr. Əhməd Cəfəroğlunun təbircə desək, H.Münşi bu əsəri ilə ilk dəfə olaraq Almaniyə mühitinə Azərbaycanı tanıtmağa çalışmışdır.

"Odlu yurd"da Hilal Münşinin "Şərqdə petrol və qan" ünvanlı əsərin müəllifi kimdir" (№13, 1930-cu il) adlı yazısı dövründə olduğu qədər bu gün də aktualdır. Bu gün Azərbaycan ədəbi mühitində, ədəbiyyatşünaslığında sözün həqiqi mənasında bir müəmmaya, tapmacaya çevrilmiş "Leo Nissinbaum kimdir?", "Əli və Nino"nu kim yazmışdır?" – suallarını birmənalı, ədalətli və dəqiq cavablandırmaq üçün elə, bilirəm ki, H.Münşinin bu məqaləsi kifayət edər. Yeri gəlmişkən qeyd edirəm ki, müəllif bu mövzuya sonralar da qayıtmışdır. Adı çəkilən yazı əvvəlcə Almaniyənin "Berliner Tribun" qəzetinin 8 fevral 1930-cu il tarixli nömrəsində çap olunmuşdur. Bu yazının almanca dərc edilməsi son dərəcə vacib və faydalı idi. Çünki alman cəmiyyətində "Şərqdə petrol və qan" və bu kimi digər əsərlərin təsiri ilə qafqazlılara, xüsusilə azərbaycanlılara qarşı mənfi rəy formalaşmışdı. Əsər Almaniyədə yaşayan Azərbaycan, Gürcüstan, Türkcüstan və İran mühacirlərini hiddətləndirmiş və Berlin İslam İnstitutu izahat vermişdir. Həmin izahat da "Berliner Tribun"da dərc edilmişdir. Mühacirlərin etirazında deyilir: "Biz bütün bəşəriyyətə elan edirik ki, "Əsəd bəy" in Şərqi belə təsvir etməkdə məqsədi bu regionun xalqlarını avropalıların nəzərində diskreditə və təhqir etməkdir. Müəllifin əsəri başdan-ayağa yalan, qərəz və böhtanlardan ibarətdir. Biz qətiyyətlə bildiririk ki, "Əsəd bəy" in bu şəkildəki təsviri həqiqətdən çox uzaqdır." Etiraz məktubunu azərbaycanlılar adından Cavad bəy Vəzirli, Hilal Münşi, Zəhid Əfəndi, gürcülər adından dr. Aşmeteli, iranlılar adından Abdül Şakir, Mirzə Həsən, Şeyx Seyf Azad, türkcüstanlılar adından Əhməd Naim və Səncər imzalamışlar. (№13, 1930-cu il, səh.19-20).

Əsərlə bağlı Berlindəki İslam İnstitutunun izahatı da maraqlıdır. Orada göstərilir ki, müəllif əslən azərbaycanlı deyil, azəri-türk ləhcəsinin bilmir, təsvir etdiyi hadisələr zamanı uşaq

olmuşdur. Müəllifin əsl adı Leo Nissinbaumdır və 1905-ci ilin 20 oktyabrında Kiyevdə yəhudi ailəsində doğulmuşdur. İzahatda əsəri çap edən alman mətbəəsinin də "qaba bir yalanın qurbanı" olduğu və cəmiyyətin "belə bir yalançılıqdan mühafizə edilməsinin" vacibliyi vurğulanır.

Hilal Münşinin məqaləsi isə, məsələyə daha geniş aydınlıq gətirir. Əsəd bəyin, əslində Leo Nissinbaumun fırıldaqçı ilə bütün tərcümeyi-halı, qərəz, iftira və böhtanlarla zəngin yaradıcılığı təfərrüfatı, təfsilatı ilə işıqlandırılır. "Əsəd bəy" in xəmiri yalanla yoğrulub. Hilal Münşi hələ 1921-ci ildə "Əsəd bəy" in atası Abraham Leo Nissinbaumun Berlindəki görüşü bu nəticəyə gəlməyə əsasdır. "Əsəd bəy" in atası 14 yaşlı oğlu Leonun təhsili üçün H.Münşidən para istəyir, ailəsinin Kiyev qırğınından sonra Azərbaycana pənah gətirdiyini ona söyləyir.

Hilal Münşi sonralar, təsadüfən, artıq böyümüş Leo ilə rastlaşır, o yalan və saxtakarlıqda atasını geridə qoymuşdur: Guya Bakıda petrol quyusunun sahibidir, Azərbaycan, Gürcüstan hökumətlərinin rəhbərləri ilə dostdur. Buxara əmirinin və maliyyə nazirinin qohumudur, rus, gürcü əsilzadələrinin dostudur və s. Münşi bəy tarixi və təkzib olunmaz faktlarla "bu adamçı-ğazi", "xəstə fantaziyasının həyasızlıq həddinə çatıran" müəllifi "falsifikator", "ədəbi şarlatan", əsəri isə "alçaq" və "yalançı" kimi təqdim və ifşa edir. Zənnimizcə, iri- həcmli bu məqalə bir sıra məqamlara aydınlıq gətirmək üçün mütəxəssislər üçün gözəl məxəzdir.

Jurnalin yazarlarından Y.Əli ("İstiqlal uğrunda" №1, "28 May və gənclik" №4, "Bolşevik mətbuatına görə Türkiyə" №9 1929-cu il, "Azərbaycanın həyat və mətbuatından" №11, 13, 14, 15, 1930-cu il), A.Battal ("Beynəlmiləl həyatdan" №1, 2, 4, 5, 6, 9, 10, 1929-cu il, №11, 12, 13, 14, 1930-cu il), C.Seyid Əhməd ("Qızıl istila" №3 1929-cu il, "Vətəncuda bizlər – qardaş Türkiyədə" №2 (27) 1931-ci il) öz məqalələrində rəngarəng mövzulara toxunur, dərin təhlillər aparır, mülahizələr yürüdür, fakt və hadisələrə münasibət bildirir, nəzəri çəkən nəticələrlə bəhs et-

dikləri məsələ ətrafında rəy yaradırdılar. Həmin müəlliflərin yazıları dövrün tarixini araşdıran mütəxəssislər üçün faydalı mənbədir "Odlu yurd" Azərbaycan mühacir mətbuatı tarixində parlaq iz qoymuşdur: o özündən əvvəlki nəşrlərin ənənələrini uğurla davam etdirmiş və zənginləşdirmiş, özündən sonrakılara örnək, nümunə olmuşdur.

"AZƏRBAYCAN" JURNALI

Azərbaycan Mədəniyyət Dərnəyinin
yaranması

1994-cü ildə "Azərbaycan" jurnalının 300-cü nömrəsi capdan çıxmışdır. Bu münasibətlə nəşrin yaradıcılarından biri, son vaxtlar isə baş redaktoru Əhməd Qaraca "Azərbaycan"ın 1995-ci il yanvar-fevral tarixli 301-ci nömrəsində yazırdı ki, tədqiqatçılar bu fikirdə yekdildirlər ki, mühacirlərin mücadilə silahı olan "Azərbaycan"ın bütün nömrələri bir yerdə Azərbaycan haqqında bir ensiklopediyadır. Müəllif vaxtla "Azərbaycan"ın baş redaktoru işləmiş mərhum A.V.Yurdseverin bu qənaətini də oxucuların diqqətinə çatdırır ki, jurnal Azərbaycan siyasi hərəkətinin bütün çəhərlərini özündə əks etdirir və gələcək nəsillərin baş vuracaqları ən böyük bilgi qaynağıdır.

Əhməd Qaraca yazır: "Təməli M.Ə.Rəsulzadə kimi bir mütəfəkkir, bir dava xadimi, bir öndər, Azərbaycanın böyük bir övladı tərəfindən atılan "Azərbaycan" türk kultür dərgisi mütləq milli davamıza xidmət etdiyinə görə bir abidə olaraq əbədiyyən yaşayacaqdır." ("Azərbaycan" jurnalı №301, yanvar-fevral 1995-ci il, səh. 4,5.)

"Azərbaycan" jurnalının istiqlal mücadiləsi tarixdəki çətin və şanlı mübarizə yolu, fəaliyyəti müəllifin fikirlərinə haqq qazandırır.

"Azərbaycan"ın necə, hansı şəraitdə nəşrə başladığını, dövrün ictimai-siyasi mənzərəsini göz önünə almadan bu jurnalın həqiqi dəyərini vermək çətinidir.

"Azərbaycan" jurnalı 2 fevral 1949-cu ildə Ankarada əsası qoyulan Azərbaycan mədəniyyət dərnəyinin orqanıdır. M.Ə.Rəsulzadənin və silahdaşlarının qərarına əsasən dr. Həmid Ataman, dr. Əziz Alpaut və Məmməd Altunbəyir iştirakıyla həmin tarixdə Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi təsis edilmişdir. Dr. Həmid Ataman 10 ilə yaxın bir dövrdə dərnəyə rəhbərlik etmişdir.

Azərbaycan mühacirlərinin müharibədən sonrakı təşkilatlanması dərnəyin fəaliyyətə başlaması ilə birbaşa əlaqədardır. İkinci dünya müharibəsinin qurtarmasından sonra azərbaycanlıların dünyanın müxtəlif ölkələrindən Türkiyəyə-ikinci vətənə axını başlayır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin devrilməsindən bəri xaricə üz tutan "siyasi, əsgəri və intellektual mühacirət"ə (Ə.Qaraca: "Azərbaycan mühacirətini oluşturan ölümsüzlər", "Azərbaycan" jurnalı №303, may-iyun 1995-ci il, səh. 23) daha bir böyük mühacirət seli qoşulmuşdur. Bu, II Dünya müharibəsindən sonra SSRİ sərhədlərinin o tayında qalmağa məcbur olan on minlərlə azərbaycanlı idi. Onları birləşdirmək, təşkilatlandırmaq, müqəddəs bir ideal, məfkurə-istiqlal mücadiləsi işinə cəlb etmək zamanın tələbinə çevrilmişdi.

Lakin məlum səbəblərdən bu vəzifəni açıq-aydın həyata keçirmək çətin idi və çoxlu problemlər yaradırdı. Odur ki, ilk dövrdə mədəniyyət dərnəyi daha çox Azərbaycanın mədəniyyətini, tarixini, ədəbiyyatını, incəsənətini, folklorunu, milli və tarixi günləri tanımaq istiqamətində konfranslar, gecələr digər mədəni-kültüvi tədbirlər keçirirdi.

Dərnəyin fəaliyyətində onun qurucusu dr. Həmid Atamanın xüsusi xidmətləri olmuşdur. Həmid Ataman 2 fevral 1900-cü ildə çar Rusiyasının işğalı altında olan Qarsda anadan olmuş, ilk təhsilini də orada almışdır. H.Ataman kiçik yaşlarından atasını itirmişdir. Böyük qardaşı Temimdar bəy rus işğalçılarına qarşı

mübarizə apardığı üçün ailəni Bessarabiyanın cənubunda yerləşən Belqrad şəhərinə sürgün etmişlər. H.Ataman orta təhsilini orada başlamış, Tiflisdə və Bakıda davam etmişdir. Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi münasibətilə əfv olunmuş Həmid Ataman və ailəsi Bakı şəhərində yerləşmişlər. Bu mühit Atamana böyük təsir göstərirdi. O, fəal siyasi hərəkətə qoşulur, tezliklə Müsavat Partiyasının gənc üzvü kimi istiqlal və hürryyət mücadiləsinin ön sıralarında yer alır. H.Ataman öz silahdaşları ilə birlikdə 1918-ci ildə Bakını xilas etməyə gələn türk ordusu sıralarına qoşulur, rus-erməni birliklərinə qarşı amansız döyüşlərdə iştirak edir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qələbəindən sonra Avropaya ali təhsil üçün göndərilən 100 nəfər tələbənin sırasında Həmid Ataman da vardı. O, Berlin Universitetinin tibb fakültəsində təhsil alarkən 27 aprel 1920-ci il Bakıda baş verən hadisələrdən xəbərdar tutur və sarsılır. Qardaşı Temimdar bəyin maddi və mənəvi dəstəyi ilə təhsilini başa vurmağa müvəffəq olur. O, bir müddət Berlində cərrah kimi çalışır, sonra Türkiyəyə dönür və 30-cu illərin sonundan Ankarada doktor kimi işə başlayır, eyni zamanda Müsavat partiyasının fəaliyyətində yaxından iştirak edir.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra Türkiyəyə köçmək məcburiyyətində qalan həmvətənlərin burada yerləşməsinə yardım edən dr. H.Ataman, həm də onların Milli istiqlal və hürryyət mücadiləsinə cəlb olunmasında fəallıq göstərirdi. (dr. Həmid Ataman haqqında ətraflı bax: "Azərbaycan" jurnalı №311, sentyabr, oktyabr 1996-cı il, səh. 22-25, səh. 39.) Onun rəhbərliyi ilə Ankarada təsis olunan Azərbaycan Mədəniyyət Dərnəyi bu tarixi vəzifəni vahid proqramla, təşkilatlanmış şəkildə həyata keçirdi. Dərnəyin geniş, məhsuldar fəaliyyəti artıq onun mətbu orqanının yaradılmasını zəruri edirdi, beləliklə, "Azərbaycan" jurnalının nəşrinə qərar verildi.

Jurnalın nəşrə başlaması və yazarları

"Azərbaycan"ın ilk nömrəsi 1 aprel 1952-ci ildə türkləşmək, müasirləşmək, islamlaşmaq şüarı ilə işıq üzünə çıxdı. Jurnalın üz qabığında "Aylıq kültür dərgisi", sonra, "Birlik-dirilikdir" sözləri, daha sonra "Sahibi: Azərbaycan Kültür Dərnəyi, məsul müdir: dr. Əhməd Yaşar" sözləri yazılmışdı. Üz qabığında Azərbaycan Cümhuriyyətinin xəritəsi verilmişdi. Jurnalın 1-ci nömrəsi 16 səhifə idi. "Nəşrə başlarkən" adlı proqram məqaləsində deyilir: Azərbaycan Mədəniyyət Dərnəyinin 4-cü konfransının üzvlərinin arzusuna əsasən, bu kiçik və mütəvazi jurnalın nəşri ilə yayın proqramını daha da genişləndiririk". Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Mədəniyyət Dərnəyi artıq xeyli kitab, məcmuə və s. nəşr etmişdir. Bunların sırasında M.Ə.Rəsulzadənin "Azərbaycan Kültür gələnləri", "Çağdaş Azərbaycan tarixi", "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı", A.V.Yurdsevərin "M.F.Axundzadənin həyatı və əsərləri", "Azərbaycan dram ədəbiyyatı", "Səbinin Azərbaycan ədəbiyyatında yeri", Mirzə Balanın "Azərbaycan tarixində türk Albaniyası", Kərim Odərin "Azərbaycan iqtisadiyyatı" kimi əsərlər var. Proqram məqaləsində deyilir: "İndiyə qədər elmi, ədəbi və tarixi konfransların nəşri ilə kifayətlənən dərnəyimiz Ankarada və Təşradakı üzvləri ilə mədəni əlaqələrini daha çox sağlamlaşdırmaq qayəsilə bu səfər bu dərginin nəşrinə ehtiyac duymuşdur. Hələlik ayda bir dəfə nəşr ediləcək bu dərgi vasitəsilə dərnəyin 3 ili aşan çalışmaları haqqında müfəssəl bilgi verəcəyimiz kimi, Anadolu türklərinə bunca mənən və maddətən yaxın və qonşu olan Azərbaycan türklərinin tarixi, ədəbiyyatı, sənəti, teatr həyatı xüsusiyyətlərində yurddaşlara mümkün mərtəbə geniş bilgilər verməyə çalışacağıq. Elə hesab edirik ki, hər bir türk irqinin və qanının icabı olaraq yaxın və uzaq qardaşlarını heç olmazsa, kültür baxımından tanımaq, öyrənmək, tanımaq və öyrətməklə mükəlləfdir. Türklüyün şanlı keçmişi kimi parlaq gələcəyi də bu tanıma və tanımağa bağlıdır".

Göründüyü kimi "Azərbaycan" jurnalı Mədəniyyət Dərnəyinin orqanı kimi daha çox mədəni, ədəbi, tarixi mövzulara üstünlük verəcəyini proqram məqaləsində dönə-dönə qeyd etmişdir. Amma bütün həyatını siyasi fəaliyyətə, istiqlal mücadiləsinə həsr etmiş mühacirlərin gec-tez bu çərçivələri dağıdacağı təbii və jurnalın sonrakı illərdəki fəaliyyəti də bunu təsdiq etdi.

Maraqlı və diqqətçəkən faktıdır ki, 1920 və 30-cu illər Azərbaycan mühacirlərinin İstanbul və Berlin siyasi nəşrləri, hətta "Azərbaycan yurd bilgisi" kimi ədəbi-mədəni tədqiqat jurnalı ən azı 28 May istiqlal, 27 aprel işgüln günü ilə bağlı kəskin materiallar dərc edir, bu tarixi günlərə münasibət bildirilirdi. "Azərbaycan" isə apreldə buraxılan ilk nömrəsində bu mövzuda susurdu. Yalnız M.Ə.Rəsulzadənin "Azərbaycan Cümhuriyyəti haqqında ümumi məlumat" adlı və "Ayın təqvimi" sərlövhəli yazılarda bir cümlə verilmişdir: "27 aprel 1920-ci ildə Azərbaycan XI Qızıl rus ordusu tərəfindən işğal edilir". Bunu zamanın tələbinə uyğun taktiki gedişlə izah etmək mümkündür.

Lakin bunu mücahidlərin geri çəkilməsi kimi anlamaq yanlış olardı. İkinci dünya müharibəsi zamanı almanların yaratdığı Azərbaycanın Rabitə Heyətinə, sonralar ABŞ-in maliyyələşdirdiyi "Azadlıq" radiosunun Azərbaycan bölməsinə rəhbərlik edən mayor Ə.F.Düdənginskinin 22 noyabr 1954-cü ildə Münhendə qətlə yetirilməsi ilə bağlı 19 dekabr 1954-cü ildə Ankarada Azərbaycan Mədəniyyət Dərnəyinin keçirdiyi mərasimdə M.Ə.Rəsulzadə demişdir: "Onların (sovetlər nəzərdə tutulur – T.A.) vəhşi təcavüzlərinə qurban gedənlərin sayı sayılmaqla bitməz. Fəqət ebəddir!.. Milli hərəkət bu kimi tədbirlərlə susdurula bilməz. İstiqlal və hürriyyət yolunun qəhrəmanları, hər cür təhlükəni göz önünə alaraq mücadilələrinə davam edəcək, özlərinə ilham mənbəyi olan böyük bir ideal tam zəfərə çatmayınca, müqəddəs savaştan əsla vaz keçməyəcəkləridir". ("Azərbaycan" jurnalı № 9, dekabr 1954-cü il).

İstanbulda keçirilən mərasimdə prof. dr. Əhməd Cəfəroğlu demişdir ki, müstəqil Azərbaycanın süqutundan bu yana azad

dünya ölkələrinə sığınmış istiqlalçı vətənpərvərlərə qarşı qızıl terrorlar-siyasi cinayətlər çox olmuşdur.

Azərbaycan költürlü tanıtma dərnəyinin həmsədri Süleyman Təkinər öz çıxışında göstərmişdir ki, belə cinayətlər qızıl Rusiyanın məhkum millətlərin mübarizə əzmi qarşısında nə qədər aciz olduğuna dəlalət edir. (Yenə orada, səh. 26-27.)

Göründüyü kimi istiqlal əşiqləri bütün təzyiq, təqib və terrorlara baxmayaraq, ideallarının gerçəkləşdirilməsi üçün mücadilədən əl çəkməyəcəklərində həmişəki kimi yenə israrlıdılar.

İllər ötdükcə "Azərbaycan" bir mədəniyyət jurnalından mədəni-ədəbi, siyasi orqana çevrilirdi. "Azərbaycan" birinci nömrəsindən fərqli olaraq artıq 4 il sonra yazacaqdır ki, jurnal eyni zamanda Azərbaycanın, bütün məhkum türk dünyasının qurtuluş davasına da əlindən gəldiyi qədər yardımçı bulunmaqdadır (№1 (49), 1956-cı il, "Azərbaycan" 4 yaşında" məqaləsi). 11 yaşlı "Azərbaycan" isə məqsədini, məramı açıq-aydın bəyan edirdi: "Hər dərginin dəyəri onun təqib etdiyi qayə və mərkurə ilə ölçülür. Qayə və idealı olmayan bir dərgi ucuz qiymətli metala bənzəyir. Bizim dərgimiz başda Azərbaycan olmaq üzrə rus məhkumu bütün türklərin qurtuluş davasıdır. İdealımız məhkum türklərin xilas və səadətidir. Bunu biz milli istiqlal ülgüsünün gerçəkləşdirilməsində görürük.

Dərgimizin hansı səhifəsini çevirsəniz, əsir türklərin dərdləri və davasıyla qarşılaşarsınız. Bu tam 45 illik bir mübarizədir. Biz bu qənaətdəyik ki, bir millətin əsarət və istibdaddan qurtuluşu yalnız onun müsbət vəzifələrinin və dəyərlərinin tanidlmasıyla mümkün ola bilər. Bir millət hürriyyət və istiqlala layiq olduğunu mədəni dünyanın ümumi əfkarına isbat etməyə müvəffəq olarsa, onun gec-tez qurtuluşuna nail olacağı mütləqdir" (№ 4-5-6 (136-137-138), 1963, "Azərbaycan" 11 yaşında" məqaləsi.)

"Azərbaycan" jurnalı həm tərtibat, forma, həm də məzmun baxımından böyük inkişaf yolu keçmişdir. Maliyyə imkanları, maddi-texniki bazası məhdud olan jurnalın ilk nömrələri 16 sə-

hifədən ibarət ayda bir nömrəsi nəşr edilirdi "... Bəzi illər dörd dəfə, səkkiz dəfə və son altı ildən bəri də iki ayda bir dəfə çap olunurdu" (Əhməd Qaraca: "Azərbaycan" dərgisinin 300-cü sayı" adlı məqaləsindən, "Azərbaycan" jurnalı №301, 1995-ci il, səh. 4) 1980-ci illərin ikinci yarısından jurnal bəzən 300 səhifədən də artıq həcmdə buraxılırdı. 90-cı illərdə "Azərbaycan"ın məzmunu ilə bərabər tərtibatı da xeyli dəyişilmiş, nəfis forma almışdır.

Jurnalın bütün fəaliyyət dövrünün izləsək, məzmununa, mövzusunə mübarizə əzminə görə onu şərti olaraq 4 mərhələyə bölmək olar:

I mərhələ – 1952-1956-cı illər. Bu dövrdə, xüsusilə ilk iki ildə jurnalın materialları daha çox mədəni, ədəbi tədqiqat və təbliğat xarakteri daşıyırdı.

II mərhələ – 1956-1986-cı illər. Bu dövrdə jurnalın ideoloji-siyasi mübarizəsində 1920-30-cu illər nəşrlərinin çılgınlığı, kəskinliyi, emosionallığı olmasa da, sovet rejimi və ideologiyasına, bolşevizmə qarşı barışmazlıq, Azərbaycanın istiqlalına inam ruhu qalırdı və mövzulara analitik-tarixi yanaşma tərzı üstünlük təşkil edirdi.

III mərhələ – 1986-1991-ci illər "Azərbaycan" sanki Azərbaycanla birlikdə imperiyaya qarşı son və amansız mübarizə meydanına atılmışdır. Xalq hərəkatı dəstəklənir, bölgədə rus siyasəti, erməni vəhşilikləri ifşa olunur, Azərbaycan həqiqəti haqqında düzgün ictimai rəy yaradılmasına xidmət edən materiallar verilir.

IV mərhələ – 1991-ci ildən – Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonrakı illər.

Göründüyü kimi, jurnalın fəaliyyəti dünyada, Türkiyədə, SSRİ-də və Azərbaycandakı mövcud ictimai-siyasi durumla şərtlənmişdir.

"Azərbaycan"da dərc olunan materiallara həmişə böyük maraq göstərən Türkiyə mətbuatı jurnalın bu sahədəki fəaliyyətini təqdir edir və dəyərləndirirdi. Eskişəhərin "İstiqlal", Siva-

sın "Həqiqət", "Ölkə", Qarsın "Əkinçi", Ankaranın "Millət", "Demokrat Ankara", İstanbulun "Qafqaz", Vanın "Van səsi" və b. mətbuat orqanları müntəzəm şəkildə "Azərbaycan"ın materialları ilə bağlı icmal, rəy, xülasə dərc edir, yaxud məqaləni eyni ilə verirdilər.

"Demokrat Ankara" özünün 1 oktyabr və 11 sentyabr 1952-ci il tarixli nömrələrində Əli Rza Özerin və Murad Erginin jurnal haqqında məqalələrini dərc etmişdir. Burada "Azərbaycan"da verilən materiallar təhlil edilir, yüksək qiymətləndirilir. "İstiqlal" 2 iyun 1953-cü il tarixli nömrəsində "Azərbaycan"ı ağır başlı dərgi" adlandırır və onun faydasından ətraflı bəhs edir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, "Azərbaycan" jurnalı da öz növbəsində Türkiyədə çıxan mətbuatı izləyir, Azərbaycanla bağlı materiallara münasibətini açıqlayır, ehtiyac olduqda ciddi etirazını bildirirdi. "Qafqaz" jurnalı (İstanbul, redaktoru İsmayıl Ziya Bərsis) özünün 1953-cü il mart nömrəsində "Böyük Qafqaz" adlı baş məqalə dərc etmişdir. "Azərbaycan" aprel 1953-cü il tarixli 13-cü nömrəsində həmin yazı ilə bağlı yazır: "...Təəssüflə bunu qeyd etmək istəyirik ki, "Böyük Qafqaz" adlı baş yazıda Qafqazda yerləşən ən kiçik qəbilələrdən belə bəhs edirik, Qafqazın dörd böyük məmləkətlərindən birini təşkil edən Azərbaycanın və azəri türklərinin adı belə anılmamaqdadır". Məqalədə daha sonra "Qafqaz" jurnalının dərc etdiyi materialda yol verilən digər qüsurlara ciddi irad tutulur, belə nöqsanların təşhih edilməsi və bir daha təkrar olunmaması rica edilir.

"Azərbaycan" jurnalı ilə bağlı Türkiyə ilə bərabər başqa ölkələrin mətbuat orqanları da maraqlı materiallar dərc edirdi. ABŞ, Almaniya, Kanada, Argentina, İngiltərə, İtaliya, Misir və b. ölkələrdə yayılan "Azərbaycan"a, nəinki həmvətənlər, yerli xalqların nümayəndələri də böyük maraq göstərirdi. Türk dili mütəxəssisi pr. A.V.Çabaininin Almaniyadan jurnalın ünvanına göndərdiyi məktubda deyilir ki, jurnalınızı dərin maraqla oxuyuram. Onun vasitəsilə Azərbaycan ruhunun özəlliyi və kültür tarixi haqqında bilgiler əldə edirəm. ("Azərbaycan" № 9,

1952-ci il). Münhen Universiteti Türkoloji İnstitutunun direktoru prof. F.Babinger, prof. B.Spuler də jurnalın materiallarından elmi araşdırmalarda faydalandıqlarını məmnunluqla qeyd edirlər (Yenə orada).

Jurnalın birinci nömrəsində "Azərbaycan haqqında ümumi məlumat" (M.Ə.Rəsulzadə), "Ergenəqon" (A.V.Yurdsever), "Mərhum şairimiz Almaz İldırım", "Vidadi və Vaqif haqqında konfrans" kimi məqalələr, "Buludlar" (Ə.Qaraca), "Gözəl Gəncə" (Kərim Yayıcı), "Dağlar" (Almaz İldırım), habelə "Qurtuluş"dan "Ayrılıq acısı" kimi şeirlər dərc edilmişdir.

"Azərbaycan"ın mayda buraxılan 2-ci nömrəsi "Birlik-dirlik"dir manjeti ilə işıq üzünə görünür. Bu nömrə "Dərnəyimiz haqqında..." məqaləsi ilə açılır. Birinci cümlədə oxuyuruq; "Jurnalımızın keçən nömrəsində də bildirdiyimiz kimi dərnəyimizin başlıca qayəsi Azərbaycan kultürünü Anadolu türklərinə tanımaq və böyük türk milli topluluğunun bu iki qolu arasındakı ədəbi və kültürel bağları daha çox qüvvətləndirmək və sağlamlaşdırmaqdır". Mühəribədən sonrakı beynəlxalq vəziyyət, mövcud ictimai-siyasi şərait Azərbaycan mühacirlərinin fəaliyyət dairəsini bir qədər məhdudlaşdırmışdır. Görünür, dərnəyin və jurnalın qayəsinin təkrar-təkrar dilə gətirilməsi də bu səbəbdəndir. Lakin M.Ə.Rəsulzadənin "Nizamidə türklük", A.V.Yurdseverin "Xurşudbanu Natəvan" kimi ədəbiyyat tarixi ilə bağlı yazıları ilə yanaşı ikinci nömrədə verilən "Bayraqlaşan şuar" (Mirzə Bala), "Əhməd bəy Ağaoğlu (ölümünün 13-cü ildönümü münasibətilə)", "Azərbaycanda fikir hərəkatları" adlı məqalələr, 28 May münasibətilə Əhməd Cavadın "Nədən yaradın" şeri "Azərbaycan"ın təcridcən ideoloji-siyasi mövzulara üstünlük verəcəyinə bir işarə idi.

"Bayraqlaşan şuar" adlı məqaləsində Mirzə Bala yazır: "Ortasında ay-ulduz işarəsi olmaq üzrə mavi, qırmızı və yaşıl kimi üç rəngdən ibarət milli Azərbaycan bayrağının "türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək" mənasını ifadə edən bir şuar üzərinə qurulmuş olduğu məlumdur. Üç ictimai cərəyanın bir

sintezi olmaq üzrə Azərbaycanın və bütün türklüyün böyük müfəkkiri prof. Hüseynzadə Əli bəyin 1905-ci ildə Bakıda formula etmiş olduğu bu şüara Akçuraoğlu Yusif bəy "Məsud ümdə" adını vermişdi". Bu rənglərdən mavi türklüyü (qərb türklüyünü), qırmızı hüriyyət və mədəniyyəti, yaşıl isə islamıyyəti tərmiz edir". Müəllif daha sonra "ümmətdən millətə" keçid tarixinə nəzər salır, türk millətçiliyinin üstünlüklərindən bəhs edir, göstərir ki, bu milliyətçilik Qərbi avropa mədəniyyətini almaqla bərabər sırf əxlaqi-fəlsəfi mənada islamıyyəti də bir din kimi qəbul edir. Mirzə Bala yazır ki, türklüyün müfəkkiri Hüseynzadə Əli bəy 1905-ci ildə Bakıda çıxan "Həyat" qəzetində dərc etdirdiyi məqalələri ilə irq və dil etibarilə türk olduğumuzu və Avropa mədəniyyətinə yiyələnməyin vacibliyini qeyd edirdi. Halbuki, 1975-ci ildən intişar edən "Əkinçi"dən, 1915-ci ildə çıxan "Açıq söz"ə qədər bütün qəzet və jurnalların başlığı altında "müsəlman qəzeti", "müsəlman cəridəsi", "müsəlman məcmuəsi" ibarətlərinə rast gəlinir. "Müsəlman cəmiyyəti – xeyriyyəsi", "müsəlman məktəbi", "müsəlman teatri", "Qafqaz müsəlmanları" və bunlara bənzər daha bir çox misallar "Ümmət" dövrünün bir ifadəsi idi. Axundzadə əsərlərini türkcə, türklər üçün və türk olduğunu dərk edərək yazdığı halda, azəri türklərinə "Qafqaz müsəlmanları" adını verirdi.

Ə.Hüseynzadənin "türkləşmək, islamlaşmaq və avropalaşmaq" kimi üçlü düsturunun türk qanlı, islam imanlı, qərb qıyafətli kimi bir şəkli də vardı. Mirzə Bala Ə.Hüseynzadənin üç cərəyanın sintezindən yaratdığı bu şüarın tarixi əhəmiyyətini qeyd etmək üçün Y.Akçuraoğlunun 1928-ci ildə "Türk ili" jurnalında dərc etdirdiyi məqaləsindən sitat gətirir. Y.Akçuraoğlu həmin yazısında göstərir ki, Ə.Hüseynzadənin bu üçlü düstürü türk aləminin hər tərəfinə yayılmışdır. Ziya Göyöl bu mövzuda çoxlu yazılar qələmə almışdır.

Mirzə Balanın bu yazısı da Azərbaycan mühacirlərinin təkrar fəal ideoloji mübarizə meydanına atıldıklarını, yalnız mədəniyyətin təbliği ilə kifayətlənməyəcəklərinə dəlalət edir.

Jurnalın 2-ci nömrəsində "Əhməd bəy Ağaoğlunun vəfatının 13-cü ildönümü münasibətilə" dərc olunmuş məqalə (səh. 11-13) diqqəti çəkir. Burada türk dünyasının parlaq salması Əhməd bəy Ağaoğlunun həyat və fəaliyyətinə nəzər salınır, onun tarixi xidmətləri dəyərləndirilir. 1869-cu ildə Şuşada doğulan Əhməd ilk və orta təhsilini Şuşada alır. 1888-ci ildə Peterburqdakı Politeknik İnstitutuna daxil olur. 1889-cu ilə Sorbonna (Fransa) Universitetində hüquq fakültəsində təhsilini davam etdirir. Hələ tələbə ikən Parisdəki fransız dilli mətbuatla, Tiflisdə çıxan, "Kafqaz" qəzeti ilə əməkdaşlıq edir. Ərəb, rus, fars, fransız dillərini mükəmməl bilən Əhməd bəy 1892-ci ildə "Şiə məzhəbinin mənbələri" adlı tədqiqatı ilə Londonda keçirilən beynəlxalq konfransda iştirak edir və bundan sonra həmin araşdırma Kembric Universiteti tərəfindən nəşr olunur.

1894-cü ildə Paris təhsilini başa vuran Əhməd bəy Ağaoğlu Fransadan İstanbula gəlir, orada 4 ay qaldıqdan sonra Tiflisə, Bakıya və Şuşaya qayıdır, müəllimliklə məşğul olur. Bir müddət sonra Bakıya döndən Ə. Ağaoğlu "Həsən bəy Zərdabi, Əli Mərdan Topçubaşı, Əli bəy Hüseynzadə, Şaxtaxlı Məhəmməd Ağa və başqaları ilə birlikdə milli oyanış hərəkatına" qatılır.

Böyük qələm sahibi 1905-ci ildə Əli bəy Hüseynzadə ilə "Həyat" qəzetinə, bir müddət sonra – elə həmin ildən "İrşad" qəzetinə, 1908-ci ildən "Tərəqqi" qəzetinə redaktorluq etmişdir. Ə. Ağaoğlu "Difai" partiyasının yaradıcısı olmuşdur. 1909-cu ildə Ə. Ağaoğlu artıq Türkiyədə fəaliyyət göstərirdi. İstanbul Universitetində müəllim işləyən Əhməd bəy 1912-ci ildə, "İttihad və tərəqqi" partiyasının liderlərindən birinə çevrilir. Karsdan millət vəkili seçilir. Əhməd bəy Ağaoğlu Qafqaz İslam Ordusu tərkibində Azərbaycanla gəlir, Xalq Cumhuriyyətinin yaranmasında fəal iştirak edir. Versala göndərilən nümayəndə heyətinin tərkibində Fransaya yola düşən Ə. Ağaoğlu İstanbulda ingilislər tərəfindən həbs edilir və 1919-1921-ci illərdə Maltada sürgündə olur. Ə. Ağaoğlunun sonrakı illər fəaliyyəti Türkiyə Respublikasının dövlət quruculuğu, 1931-ci ildən isə İstanbul Universiteti

ilə bağlı olmuşdur. 19 may 1939-cu ildə – 70 yaşında vəfat edən Ə. Ağaoğlunun ölüm xəbərini türk mətbuatı, ictimaiyyəti böyük təəssüflə qarşıladı. Məqalədə böyük Ə. Ağaoğlunun vəfatı ilə bağlı Ankara və İstanbulda çıxan qəzetlərdə dərc olunan məqalələrdən parçalar verilir. "Haq", "Olus", "Cumhuriyyət", "Ulus", "Türklük" kimi qəzetlərdən gətirilən sitatlar Ə. Ağaoğlunun türk ictimai-siyasi, ideoloji fikir tarixində oynadığı əvəzsiz rolu göstərir.

M. Ə. Rəsulzadə Ə. Ağaoğlunu "türk təfəkkür və tarixinin çox canlı və həyəcanlı bir siması", Mirzə Bala "böyük şəxsiyyətlərimizdən biri", Əhməd Cəfəroğlu "Parisdə, yaxud Londonda doğulmuş ən böyük fikir adamı qədər zəka çevikliyinə sahib, Ərzurum və ya Konyada doğulmuş ən milliyyətçi türk qədər də türkdür" deyə xarakterizə etmişlər. Məqalədə Ə. Ağaoğlunun çap olunmuş 18 əsərinin siyahısı verilir. Yazının sonunda oxuyuruq: "Həyatını bütün Türkiyəyə həsr etmiş Ə. Ağaoğlu qədər mətbuat həyatında çox yazı yazmış, müxtəlif qəzet və məcmuələrə onun qədər məqalə vermiş bir müəllif nadir tapılar".

"Azərbaycan" jurnalı nəşrə yenidən başlasa da, onun müəllifləri böyük mətbuat, yaradıcılıq və siyasi-ideoloji mübarizə yolu keçmişdir. Elə ilk nömrədə M. Ə. Rəsulzadə, M. B. Məmmədov, Ə. Cəfəroğlu, A. V. Yurdsever, M. H. Türkəqul kimi tanınmış qələm sahiblərinin jurnalla əməkdaşlıq edəcəyi xəbər verilirdi. Onların zəngin təcrübəsi "Azərbaycan"ı səmərəlilik və mövzu baxımından nömrədən-nömrəyə maraqlı edirdi.

"Çalışmamıza hakim olan ruh" adlı məqalədə də (№ 4, 1952-ci il) göstəriləni kimi, mühacirlərin fəaliyyətinə geniş ictimaiyyət böyük maraq göstərir, Türkiyənin hər tərəfindən xalqdan və xüsusilə ziyalı zümərədən təqdir və təbrik məktubları daxil olur.

Jurnalın ilk nəşr ilində ayda biri olmaqla 9 nömrəsi işıq üzü görmüşdür. Həmin nömrələrdə klassik Azərbaycan ədəbiyyatının Vəqif və Vidadi (№1), Nizami (№ 2,3), Nəvəni (№ 2,3), C. Cabbarlı (№ 4,5,6), N. Vəzirli (№ 4), Aşıq Ələsgər (№7),

M.Hadi (№ 8,9) kimi nümayəndələrinin həyat və yaradıcılığın-
dan, Dədə Qorqud dastanlarından (№ 6), Azərbaycan musiqisinin
dan (№ 4,5,6,7,8,9), mətbuat tarixindən (№ 4,6) bəhs edən ma-
raqlı, dəyərli məqalələr dərc olunmuşdur. Jurnal Almaz İldırım,
Əhməd Cavad, Hüseyn Cavid, Həmid Dönməz, M.Hadi, Kərim
Yayçılı, Gültəkin (Əmin Abid), Əhməd Qaraca kimi milli şairlə-
rin irsindən müntəzəm nümunələr verirdi.

M.Ə.Rəsulzadənin "Azərbaycan mətbuatının piri" (№4)
adlı publisistik yazısı, həm "Əkinçi"nin, onun yaradıcısı H.Zər-
dabinin xidmətlərini dəyərləndirmək baxımından, həm də mət-
buatın cəmiyyətdə tarixi yolunu qiymətləndirmək nəzərindən
diqqəti çəkir. Müəllif yazır: "Millətin tarixində qəzet təsisinə mü-
hüm bir dövrü ifadə edir. Danışdığı dildə ilk qəzetə malik olan
cəmiyyət, bir millyyət ikən millət olmağa başlamış deməkdir.
Həyatında mətbuat ənənələrinə malik olan bir xalq isə, artıq tə-
şəkkül tapmış bir millətdir". M.Ə.Rəsulzadə milli şüurun forma-
laşmasında qəzetlərin rolunu və H.Zərdabinin tarixi xidmətləri-
ni yüksək qiymətləndirir.

Müəllif "Əkinçi"dən sonra çıxan "Ziya", "Ziyayi-Qafqaz",
"Kəşkül" də bağlandıqdan sonra 1903-cü ilə qədərki dövrü mət-
buatsız bir dövr adlandırır və bu 13 ili Azərbaycan oyanışının
"ən qaranlıq dövrü" hesab edir.

M.Ə.Rəsulzadə yazır: "H.Zərdabi səpdiyi toxumun səmə-
rəsini görən uğurlu bir "Əkinçi" kimi öyünərək və sevinclə bu
dünyadan köçdü. O gün mətbuat qara geydi. Şairlər mərsiyələr
yazdı. Teatrlar pərdələrini endirdi. Bazarlar və dükənlər qapan-
dı. Bir kəlmə ilə, millət matəm tutdu". Qüdrətli qələm sahibi bir
neçə cümlə ilə H.Zərdabinin vəfatı ilə bağlı mənzərəni məhə-
rətlə göz önünə gətirir, oxucu özünü həmin mərasimdə hiss edir,
kədərli, mərhumu ehtiramla yad edir.

Hadisələri əlaqələndirmək, müqayisə etmək, aktuallaşdır-
maq bacarığı M.Ə.Rəsulzadə qələmi üçün səciyyəvidir. Bu
mövzunu da ustalıqla yekunlaşdırır M.Ə.Rəsulzadə yazır: "Çar
dövründəki senzura Azərbaycanı mətbuatsız buraxmışdı. Kom-

munist dövründəki işğal isə, Azərbaycanı istiqlalından, mətbua-
tını da milli şüura xidmətdən məhrum etmişdir". Qeyd etmək ye-
rinə düşərdi ki, mətbuat tarixi ilə bağlı dəfələrlə məqalə yazmış
M.Ə. Rəsulzadə hələ 1927-ci ildə "Yeni Qafqasya"da (№9 (57))
"Azəri" imzası ilə "Azərbaycan mətbuatının şərəfli xatirəsi" ad-
lı material dərc etdirmişdir.

Azərbaycan mətbuatının yaranmasının 50 illiyi münasibə-
tilə qələmə alınmış həmin yazıda da yuxarıda haqqında bəhs et-
diyimiz məqalədəki kimi H.Zərdabi, onunla əsas qoyulan "Ə-
kinçi" qəzeti, sonralar inkişaf tapmış və Azərbaycan ədəbi-mə-
dəni, ictimai-siyasi fikir tarixində mühüm rol oynamış mətbu or-
qanlar barədə ətraflı söz açılır.

M.Ə.Rəsulzadə eyni məhəbbət və ehtirasla böyük Üzeyir
Hacıbəyli haqqında da yazırdı (№ 8, noyabr 1952-ci il). O, Üze-
yir bəyi "milli oyanış tarixində yer almış, unudulmaz bir sima",
onun əsərlərini "milli ruha tərcuman olan böyük sənət" adlandı-
rır. Müəllif məqalədə Ü.Hacıbəylinin ömür və yaradıcılıq yolu-
nu xronoloji ardıcılıqla izləyir, əsərlərinin uğurlarından ətraflı
bəhs edir. Təəssüflə bildirir ki, sovet rejimi Ü.Hacıbəyli isteda-
dının tam açılmasına mane olmuşdur.

"Azərbaycan milli qurtuluş hərəkatının ideoloqu və lideri
M.Ə.Rəsulzadə (Mirzə Bala: "Məmməd Əmin Rəsulzadə" mə-
qaləsi, "Azərbaycan" jurnalı №12 (36), 1955) ömrünün son illə-
rində (1955-ci il martın 6-da vəfat etmişdir) əvvəlki hərarət və
məhsuldarlıqla yazma bilməyə, "miras qoyub getdiyi milli məf-
kürənin gerçəkləşməsi və Azərbaycanın yenidən istiqlal qo-
vuşması uğrunda müqəddəs mücadiləni eyni əzm, qeyrət və mə-
tanətlə davam etdirəcək" (Mirzə Bala) mübarizlər yetmişdi.
Böyük mütəfəkkir və inqilabçı, siyasət və dövlət adamı, mühər-
rir, ədib və nətiq M.Ə.Rəsulzadənin istiqlal davasını onun silah-
daşları, o cümlədən "Azərbaycan" jurnalının əməkdaşları sona-
dək şərəflə davam etdirdilər. Mirzə Balanın M.Ə.Rəsulzadə
haqqında yazdığı məqalədə ("Azərbaycan" jurnalı №11-12,
1954) xalqın böyük övladının parlaq obrazı yaradılmışdır.

M.Ə.Rəsulzadənin ən yaxın silahdaşı, istiqlal uğrunda mücadilədə alovlu mübariz M.B.Məmmədşad "Yeni Qafqasya"-dan üzü bəri əksər mühacir nəşrlərdə olduğu kimi "Azərbaycan"da da yorulmaq bilmədən yazır, yaradırdı. Burada da istedadlı qələm sahibi müxtəlif mövzulara toxunsada, əsas diqqətini istiqlal uğrunda mübarizə, Xalq Cümhuriyyətinin tarixi kimi mövzular üzərində cəmləşdirirdi. Onun "Azərbaycan Milli Şurası" (№4, iyul 1952-ci il), "Azərbaycan parlamenti" (№9, dekabr 1952-ci il), "İstiqlalın ilk şəri" (№3, 1953-cü il), "İstiqlal zəfərinin dastanı" (№6, 1953-cü il), "Milli tariximizin son 50 ili" (№1, aprel 1956-cı il) və s. kimi çox sayda məqalələri bu gün, xüsusilə aktual və əhəmiyyətli.

M.Ə.Rəsulzadənin vəfatı, az sonra M.B.Məmmədşadın Almaniya köçməsi və bir müddət sonra onun da vəfatı (1959-cu il) heç şübhəsiz, "Azərbaycan" jurnalı, ümumiyyətlə, istiqlal hərəkatı üçün böyük itki idi. 19 fevral 1956-cı il tarixdə Azərbaycan Kültür Dərnəyinin Ankaradakı mərkəzində keçirilən 8-ci konqresinin materiallarında göstərilirdi ki, "şübhəsiz, Emin bəyin vəfatı və ikinci böyük aradaşımız sayın Mirzə Balanın daha mühüm bir vəzifə ilə Münhenə getməsi nəticəsində "Azərbaycan" dərgisi bir xeyli sarsılmışdır. Fəqət, aradaşımız Mirzə Balanın dərgimizdə əskisi kimi bundan sonra da müntəzəm iştirak edəcəyinə dair vədini almış olduğumuzdan və digər aradaşlarımızın da nəşrimizi sözsüz dəstəkləyəcəklərindən əmin olduğumuzdan bu sarsıntıni rahat keçirəcəyimizə ümid edirik" (№10-11 (46-47), yanvar-fevral 1956-cı il). Jurnalın sonrakı illər fasiləsiz nəşri göstərdi ki, onların silahdaşları və yetirmələri eyni əzm və iradə ilə öz mücadilələrini davam etdirə bilmişlər.

Mustafa Haqqı Türkcül publisistikasının əsas mövzusu Azərbaycan musiqisi, onun tarixi, inkişafı mərhələləridir. Lakin istedadlı qələm sahibi musiqiyə xalqın tarixindən, onun həyat və düşüncə tərzindən kənar sənət növü kimi yanaşmır, əksinə o, musiqini xalq tarixinin bir parçası hesab edir. M.H.Türkcülün "Azərbaycan"da bu mövzuda dərc olunmuş məqalələrindən

"Azərbaycan musiqisi" (№5,6,7,8,9, 1952-ci il), "Azərbaycan musiqisinin beşiyi Qarabağ" (№1 (13)), "Azərbaycan istiqlalı və musiqisi" (№2 (14)), "Koroğlu" ilk dəfə necə təmsil edildi" (№10, 1953-cü il və s.) söz açmadan əvvəl, qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Mustafa Türkcül Ankaradakı Azərbaycan Mədəniyyət Dərnəyinin fəal üzvü kimi müxtəlif mədəni-kütləvi tədbirlərdə, konfranslarda Azərbaycan musiqisini təbliğ edir, onun tarixi, gözəllikləri, özünəməxsus xüsusiyyətləri haqda bilgiler verirdi. M.H.Türkcülün bu mövzudakı məqalələri indi də maraqlıdır, diqqət çəkir. "Azərbaycan musiqisi" adlı məqalədə müəllif yazır: "Babalarımız "musiqi ruhun qidasıdır" demişlər. İnsanların gündəlik həyatında havaya, suya, qidaya ehtiyacı olduğu kimi ədəbiyyat, incəsənət və musiqiyə də ehtiyacları vardır. Musiqi acının və düşüncənin tərcumanı olduğu qədər, nəşənin və sevginin də tərcumanıdır".

M.H.Türkcül musiqi ilə bağlı söylədiklərini əsaslandırır, oxucunu inandırır. O, musiqiyə dair ingilislərin atalar sözünü misal gətirir, alman filosofu Kanta müraciət edir, qədim yunan filosofu Əflatunun məşhur "idman bədən üçün nə isə, musiqi də ruh üçün odur" deyiminə istinad edir. Bütün bunlara görə, M.Türkcül oxucunun nəzərində təkcə musiqi tədqiqatçısı kimi yox, həm də kamil publisist kimi qalır. O yazır ki, Azərbaycanın millətçi şair və dramaturqu mərhum Cəfər Cabbarlı "ney çalınarkən, ölümlərin dirilmədiklərinə təəccüblənirəm" – deyər musiqinin qeyri-adi qüdrətinə işarə vurmuşdur. İstedadlı qələm sahibi daha sonra qəzəlxan Əliəğa Vahid irsinə müraciət edir. O musiqi ilə əlaqədar söylədiyi fikirləri ifadə etmək üçün musiqi qədər zərif, ruh oxşayan kövrək mənbələrdən sitat gətirir, incə, təravətli, oynaq sözlər seçir.

M.Türkcül musiqinin faydasından bəhs etməklə kifayətlənmir, onun yaranma tarixi, səbəbləri, inkişaf yolları haqqında fikir və mülahizələr söyləyir. Qeyd edir ki, musiqinin tarixi bəşər tarixi ilə bir başlayır. İbtidai insanlar öz hiss və həyəcanlarını rəqslə ifadə etmişlər, daha sonra söz sənəti meydana çıxmış-

dır ki, bu da duadan yaranmışdır. Arxeoloji qazıntılar qədim yunanların, misirlilərin, şumerlərin, çinlilərin yüksək musiqi mədəniyyətinə sahib olduqlarını təsdiqləyir. Məqalə müəllifi daha sonra qədim əsəir və əfsanələrdə musiqi ilə bağlı səhnələrdən sitatlar gətirir.

Türk musiqi tarixindən bəhs edən müəllif qədim Çin mənbələrinə, prof. Fuad Köprülüyə, fransız alimi Lois Lolaya, IX əsrin ən böyük musiqi ustası Azərbaycan türkü Əbdülqadir Marağalıya, prof. Ziya Köyalpa istinad edərək Azərbaycan türk musiqisinin özəlliklərindən ətraflı söz açır, islamıyyətin qəbulundan sonra musiqimizin də ümumi islam mədəniyyəti içərisinə girdiyini, qismən ortağ musiqinin yarandığını qeyd edir.

M.Türkəqul Azərbaycan musiqisini tarix, texnika, çalınış və söyləniş baxımından üç qrupa bölür: xalq musiqisi, klassik musiqi və modern musiqi. Klassik Azərbaycan musiqisi kimi muğamlar və muğamatların rənglərindən bəhs edən müəllif bəzi tədqiqatçıların bu musiqinin farslardan götürülməsi barədə mülahizələrini faktlarla təkzib və rədd edir. O, yazır: "... muğam türklərin, ərəblərin və farsların müştərək malı olmaqla bərabər, Azərbaycan türkləri muğamı inkişaf etdirmiş, gözəlləşdirmiş buna bir çox gözəl məqamlar əlavə etmişlər. Məsələn, "Orta segah", "Yetim segahı", "Mirzə Hüseyn segahı", "Qarabağ şikəstəsi", "Kərəmi", "Koroğlu" və s. sırf Azərbaycana xas olan muğamlardır". Azərbaycan muğamlarının fars muğamlarından fərqli olaraq oynaq, lirik və mürəkkəb olduğunu yazan müəllif fikirlərini əsaslandırır, daha sonra klassik musiqimizin, əsasən 12 muğam üzərində qurulduğunu qeyd edir.

M.H.Türkəqul bir sıra tədqiqatçıların muğamların ifa edildiyi tar və kamançanın farslara məxsusluğu barədə iddialarının da yanlış olduğunu göstərir. O yazır: "Bu iddiamı qəbul etməklə bərabər deyər bilərik ki, biz bu alətləri, xüsusilə tarı İrandan almış olsaq belə, bunlar İranda bəsit qaldığı halda, Azərbaycanda inkişaf etdirilmiş və mükəmməl bir alətə çevrilmişdir. Yox, əgər İran bizdən almış isə, o halda tar orada inkişaf etmə-

miş, tamamilə, bərhad vəziyyətə salınmışdır. Zira Azərbaycan da tar 12-14 telli və muntəzəm pərdəli olduğu halda, İranda 6 telli və qeyri-muntəzəm pərdəlidir". M.Türkəqul tarən və xanəndələrdən Sadıqcan, Qurban Pirimli, Cabbar Qaryağdıoğlu, Mirzə Hüseyn, şəkili Əli Əsgər, Keçəçi oğlu Məhəmməd, Məhəmməd Fərzəli, Seyid Şuşalı, İslam Şuşalı, Xan Şuşalı, Həqiqət xanım, Cahan xanım Talışlı və s. kimi sənətkarların muğamı özünəməxsus tərzdə tərənnum etdiklərini yazır.

O, daha sonra Azərbaycan klassik musiqisinin inkişafında, yeni mərhələyə qədəm qoymasında, klassik musiqi ilə xalq musiqisinin sintezində, xalq çalğı alətlərinin təkmilləşdirilməsi sahəsində böyük Ü.Hacıbəylinin misilsiz xidmətlərindən, C.Cabbarlının "Qız qalası" poeması əsasında Əfrasiyab Bədəlbəyli tərəfindən eyniadlı balet yazmağından ətraflı söz açır, Müslüm Maqomayev, Asəf Zeynalli, Səid Rüstəmov, Cahangir Gözəlov, Fikrət Əmirov, Qara Qarayev kimi bəstəkarların uğurlarından bəhs edir.

Klassik musiqidən ilhamla, eyni zamanda bir professional kimi söz açan M.Türkəqul xalq və modern musiqidən də geniş bəhs edir. M.H.Türkəqulun "Azərbaycan musiqisinin beşiyi Qarabağ" adlı məqaləsi (№1 (13), 1953) Qarabağın, xüsusilə Şuşanın musiqi mərkəzinə çevrilməsi ilə bağlı maraqlı mülahizələri ilə yadda qalır. Özü də bu fikirlər fərziyyə yox, faktlarla əsaslandırılan tutarlı, dolğun mühakimələrdir. Müəllif bir çox mötəbər mənbəyə, o cümlədən, prof. Zəki Validi Doğanın "Ümumi türk tarixinə giriş" adlı kitabına, "İslam ensiklopediyası"na, (Mirzə Balanın "Qarabağ" məqaləsi) digər məxəzlərə müraciət edir, mədəniyyət beşiyi Şuşanın və ümumiyyətlə, Qarabağın tarixi, yetirdirdiyi böyük simalar barədə qürurla söz açır.

"Azərbaycan istiqlalı və musiqisi" adlı məqaləsi ilə (№12 (14), may 1953) Mustafə Haqqı Türkəqul əvvəlki yazılarında olduğu kimi yalnız musiqişünas yox, həm də istiqlal uğrunda mübarizə aparan publisist-mücahid kimi çıxış edir. O, Azərbaycan türklərinin yüz ilə yaxın bir zaman içərisində rus imperialistləri-

nə qarşı ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni sahədə uzun və çətin bir mübarizə apardıqdan sonra 28 May 1918-ci ildə tam demokratik əsaslara dayanan ilk türk cümhuriyyəti qurmağa nail olduqlarını və bu hökumətin qısa müddətdə bütün sahələrdə olduğu kimi mədəniyyət sahəsində də uğurlu islahatlar həyata keçirdiyini göstərir. "Bir millətin mədəniyyətində başlıca amillərdən biri də onun musiqisidir" yazan M.Türkəqul milli hökumət zamanı bu sahənin inkişafına xüsusi diqqət, qayğı göstərilməsindən bəhs edir. 31 mart qırğını zamanı vəhşi ermənilər insanların qanını içməklə kifayətlənməmiş, bir çox tikililər kimi Bakıdakı Teatr binasını da yandırmışdılar. O zaman milli hökumət indiki Opera binasını satın alaraq dram və opera teatrlarını orada yerləşdirdi. Böyük bəstəkar Ü.Hacıbəylinin, Müslüm Maqomayevin, Zülfüqar Hacıbəylinin opera, operetta və b. əsərləri uğurla ifa olundu, "Evraqı nefsə" adlı mədəniyyət jurnalı nəşrə başladı. M.Türkəqul acı təəssüflə bildirir ki, 27 aprel 1920-ci il istilasını milli hökumətin islahatlarını yarımçıq qoydu. Sovet rejimi dövründə milli musiqi də təcavüzə məruz qaldı, rejim musiqi alətlərini, klassik və xalq musiqisini qadağan edən addımlar atdı. Bütün bunlara baxmayaraq, böyük Ü.Hacıbəyli başda olmaqla, milliyətçi Azərbaycan bəstəkarları, nəinki musiqimizi məhv etmə təhlükəsindən xilas edə bildi, hətta onun inkişafına da nail oldular.

"Azərbaycan"ın ilk illərində aparıcı yazarlarından sayılan M.H.Türkəqul məqalələrinin əsas mövzusu musiqi olsa da, onun sonrakı yaradıcılığı yeni çalarla zənginləşir, daha böyük maraq və əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu mənada müəllifin "Koroğlu" ilk dəfə necə təmsil edildi" məqaləsi (№10, 1953) diqqəti çəkir. Burada o, Azərbaycan klassik musiqisinin yaradıcısı, bütün zamanlarda xalqımızın fəxr edəcəyi korifeyi Ü.Hacıbəylinin həyat və yaradıcılığının bəzi məqamlarına nəzər salır, "Koroğlu" operasının səhnə taleyini, uğurlarını işıqlandırır. Məqalə 30-cu illər Azərbaycan tarixinin tədqiqi və dəyərləndirilməsi baxımından da maraq doğurur. Müəllif yazını belə başdır: "1937. Məşhur

"təmizləmə" ili. Azərbaycan tarixinin ən qara günlərini yaşamaqdaydı. 17 ildən bəri məmləkətdə hakim olan istilacılar hər cür təzyiq, qətl və soyğunçuluqdan əl çəkməmiş, minlərcə ziyalıya milliyətçi damğası vuraraq, amansızca məhv etmişlər. Bu gün görüşdüyümüz adam ertəsi gün yoxa çıxır, hər kəs qorxu və tələş içərisində yaşayır. O, günlərdə ən çox təhlükəli durumda olan və hər an məhv edilməsi gözlənilənlərdən biri də böyük bəstəkar Hacıbəyli idi... Üzeyir bəyin çarlıq, sonra da Milli Cümhuriyyət dövrlərindəki milli fəaliyyəti və yaradıcılığı qızıl imperialistlərcə hələ unudulmamışdı". "Azərbaycan milli musiqisinin yaşamasını təmin edən Üzeyir bəy" in əsərləri repertuardan çıxarılmış, yaratdığı konservatoriyanın müdirliyindən uzaqlaşdırılmışdı.

Müəllif Üzeyir bəyin "təmizləmə" əməliyyatından kənara qalmasını rejimin təbliğata verdiyi önəm sayəsində mümkün olduğunu qeyd edir. Belə ki, 1937-ci ildə – Azərbaycanda "təmizləmə" bütün qüvvəsi ilə davam etdiyi dövrdə Moskvada Ukrayna və Gürcüstan respublikalarının sözdə kultür həftəsi keçirilir. Sovet xalqlarının "müvəffəqiyyətlərindən", "milli mədəniyyətlərin inkişafından" dəm vurulurdu. İndi də Kreml bir tərəfdən illər uzununu minlərcə azərbaycanlı ziyalını məhv etdiyini ört-basdır etmək, digər tərəfdən sovet sistemi sayəsində Azərbaycan mədəniyyətinin, xüsusilə musiqisinin inkişaf etdiyini bütün dünyaya göstərmək istəyirdi. Odur ki, 1938-ci ildə Moskvada Azərbaycan mədəniyyət həftəsinin, məhz Ü.Hacıbəylinin iştirakı ilə keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. M.Türkəqul bunun səbəbini belə açıqlayır: "Çünki Üzeyir bəyi Azərbaycan musiqisindən Azərbaycan musiqisini də Üzeyir bəydən ayırmaq imkan xaricində idi. 1937-ci ilə qədər Azərbaycanda Üzeyir bəydən başqa yalnız iki opera müəllifi vardı ki, onlardan biri Müslüm Maqomayev, digəri də türk olmayan Gilyer idi. Yeni mövcud opera əsərlərinin çoxu, eyni zamanda konsert parçaları və xor repertuarı da, ümumiyyətlə, Üzeyir bəyin əsərləri idi".

M.H. Türkəqul yazır ki, Ü.Hacıbəylinin məhv olunması

fikrindən vaz keçildikdən sonra opera sənətinin şah əsəri sayılan "Koroğlu" əsərinin təmsilinə də icazə verildi. Məqalə müəllifinə "Koroğlu"nın premyerasında iştirak etmək bəxtiyarlığı nəsib olmuşdur. "Bu təmsil 30 aprel 1937-ci ildə Bakının M.F.Axundzadə adına Azərbaycan Opera və Balet teatrında gerçəkləşdirildi. O axşam Koroğlu rolunu Bülbül, Nigari Gülarə xanım, Həsən xanı Məhəmməd Tağı Bağırzadə, İbrahimi Mustafazadə, Həməni Hüseynzadə, Koroğlunun atasını Zülfəqar Sarızadə ifa etdilər. Təmsilin rejissoru Hidayətzadə, rəssamı Rüstəm Mustafazadə, dirijoru bəstəkarın özü idi". Bütün bunları qeyd etdikdən sonra M.H.Türkəqul operanın məziyyətlərindən, səhnə uğurundan geniş bəhs edir və yazır ki, əgər Üzeyir bəy bütün həyatı boyu yalnız "Koroğlu" operasını yazmış olsaydı, yenə o tək bu əsəriylə yüksək sənətkar vəsfini qazanmış olurdu. M.Türkəqul məqaləsini belə bitirir: "İstiqlal aşığı azəri türklərinin bir simvoluna çevrilən "Koroğlu" əbədiyyən yaşayacaq və bizə daim böyük yaradıcısını xatırladacaqdır".

1950-ci illərin sonu və 60-cı illərdə və sonralar "Azərbaycan"ın səhifələrində Abdul Vahab Yurdsevər, İldəniz Kurtulan, Əhməd Qaraca, Müştəq Qarabağ, Əjdər Qurtulan, Səlahəddin Qılınc, Nizamməddin Onk, Teymur Atəşli, Həmid Dönməz, Süleyman Təkinər, Feyzi Aküzüm, Əli Akiş, Kərim Yayıcı və s. kimi qələm sahiblərinin diqqətçəkən məqalələri, bədii əsərləri dərc olunurdu.

"Azərbaycan"ın ən fəal yazarlarından hesab olunan Abdul Vahab Yurdsevərin yaradıcılığı çoxşəxli və məhsuldardır. Məqalələrini "Abdul Vahab Yurdsevər", "A.Vahab Yurdsevər", "Vahab Yurdsevər", "A.V.Y.", "V.Y.", və s kimi imzalarla dərc etdirən müəllifin ilk yaradıcılığında klassiklərin irsi, onun tədqiqi, dəyərləndirilməsi əsas yer tutur. "Azərbaycan"ın ilk nəşr illərində hər nömrəsində A.V.Yurdsevərin yazısı dərc edilmişdir.

A.V.Yurdsevərin Xurşidbanu Natəvan (№2,3), C.Cabbarlı (№4,5,6), Aşıq Ələsgər (№7), Məhəmməd Hadi (№9, 1962-ci il). Abbas Səhhət (№1 (10)), Qasım bəy Zakir (№2 (11)), №3

(12), №4 (13)), Abbasqulu Ağa Bakıxanov (№5 (14), №6 (15), №7 (16), №8 (17), №9 (18)), Məhsəti Gəncəvi (№9 (18), 1953-cü il), Şah İsmayıl Xətai (№1(25), 1954-cü il) və s. kimi söz ustalarının həyat və yaradıcılığına dair araşdırmaları özünəməxsus yanaşma tərzii, ciddi mühakimələri ilə diqqəti cəlb edir. Xurşidbanu Natəvanın acı, ağır taleyini, onun dəyərli irsini böyük məhəbbətlə qələmə alan A.Yurdsevər yazır: "Natəvan Azərbaycan ədəbiyyatında sentimental-romantik şer üslubunun bariz bir nümayəndəsidir. Şerlərində incə bir lirizm, dərin və coşğun bir hiss və həyəcan sezilməkdədir. Yarıqlı qəzəlləri bir mərsiyə ruhunu daşımaqdadır. Göz yaşları, həsrət, Tanrıya yalvarmaq, ayrılıq iztirabları, ümitsizlik və şikayət, bu şerlərin başlıca mövzusunı təşkil etməkdədir. Natəvanın şerlərindəki bu ruh haləti həyatında uğradığı fəlakətlərin nəticəsidir".

Tədqiqatçı haqlı olaraq Natəvanın şəxsi kədər və hüznü ilə yaradıcılığında təzahür edən qəm-qüssəni əlaqələndirir, eyni zamanda bu şerlərin ədəbi-ictimai yükünü dəyərləndirirdi. Xurşidbanu Natəvan həmin dövrdə fəaliyyət göstərən "Məclisi-üns" dərnəyinin üzvü olmaqla yanaşı, dərnəyə maddi yardım da göstərirdi. A.Yurdsevər göstərir ki, Natəvan "şərdə olduğu qədər rəssamlıqda da" böyük istedad sahibi idi.

A.V.Yurdsevərin jurnalın dəlbadal 3 nömrəsində verilən "Azərbaycan dram ədəblərindən C.Cabbarlı" adlı tədqiqat əsərində müəllif C.Cabbarlının həyat və yaradıcılığını addım-addım izləyir, əsərlərini, mövzusunı, ideya-istiqlamətini dəyərləndirir. A.V.Yurdsevər C.Cabbarlının "Ədimə fəthi" və "Trablis müharibəsi" adlı qəhrəmanlıq dastanları üzərində daha çox dayanır. Səbəbi məlumdur: "Cəfərin haqiqi milli ideali və ən səmimi düşüncələri bu iki əsərdə ortaya qoyulmuşdur" – yazan müəllif bu əsərlərin mövzusunun, milli qəhrəmanlarından söz açmaqla öz fikirlərini əsaslandırır. Və yazır: "Sovet ədəbiyyat kitablarından Cəfərdən bəhs edilərkən bu iki əsərə əsla təmas olunmaz! Səbəbi aşkar deyilmi?".

A.V.Yurdsevər C.Cabbarlının sovet rejimi dövründə

amansız təqiblərə, təhqirlərə, təzyiqlərə məruz qaldığını, bütün bu fiziki-mənəvi işgəncələrə rəğmən "Sifarişlə sənət olmaz!" söylədiyini, elə buna görə intihara məcbur edildiyini göz yaşı ilə yazır. O, göstərir ki, Cəfərin ölümü ilə bağlı sovetlərin yazdıqları yalan, iftira və riyakarlıqdan başqa bir şey deyildir. A.V.Yurdsever C.Cabbarlına "Azərbaycan dram ədəbiyyatının tacı", "Əli-qolu sovet zəncirləri ilə sıx-sıx bağlı bir düha", adını türk ədəbiyyatının qızıl səhifələrinə qeyd etdirmiş şair" deyə xarakterizə edir.

İstedadlı tədqiqatçı A.V.Yurdseverin Məhəmməd Hədinin həyat və yaradıcılığı barədə məqaləsi (№9, 1953) maraqlı faktlarla zəngindir. M.Hadi irsini və şəxsiyyətini böyük məhəbbətlə araşdıran müəllif bu istiqlal şairinin vətən, millət sevgisi ilə dolu şerlərini yüksək qiymətləndirir. A.V.Yurdsever təkcə ədəbi simalar, onların irsi haqqında yazmaqla kifayətlənmir, bu sahədə axınlar, cərəyanlar barədə nəzəri-elmi məqalələr qələmə alırdı. Onun "XIX əsr Azərbaycandakı modern və realist ədəbi cərəyanlar" adlı məqaləsi (№5 (14), 1953) fikrimizə misaldır.

A.V.Yurdsever ədəbiyyat tarixinin tədqiqi ilə yanaşı digər mövzularda da maraqlı məqalələr yazırdı. Onun "Ərkənəqon bayramı" (№1, 1951), "Atatürk və xaricdəki türklər" (№8, 1952), "Təbii bir mütəffiq (№6-7 (30-31), "Məhkum millətlər cəbhəsi" (№8 (32), 1954-cü il), "Fikirdə, sözdə, işdə birlik" (№6-7 (42-43), 1955-ci il), "21 Mart Qurtuluş bayramı" (№12 (48), 1955-ci il), "27 Aprel Milli hakimiyyət günü", "Demokratların qayə birliyi" (№1 (49), 1956-cı il), "Sovetlərin din düşmənliliyi" (№6-7 (78-79), 1958-ci il) və s. kimi onlarca məqaləsi A.V.Yurdseverin istedadlı tədqiqatçı, həm də sözün böyük imkanlarından bacarıqla istifadə edən mahir publisist olduğuna dəlalət edir.

Onun "Azərbaycan istiqlal savaşından səhnələr" adlı iri-həcmli əsəri həm mükəmməl bədii-publisistik, həm də sənədli-tarixli mənbə kimi dəyərlidir. Memuarın mövzusu müəllifin həyat yolundan, sovet rejiminə qarşı mübarizəsindən şahidi və iştirakçısı olduğu hadisələrdən götürülmüşdür. Lakin bu, sadəcə

bir insanın ömür yolu yox, bir mücahidin istiqlal səfəri haqqında yazılmış dastandır. Burada hadisələr o qədər canlı, obrazlı, dinamik, aydın təsvir olunur ki, oxucu özünü cərəyan edən proseslərdə hesab edir, heç bir şərhlə, əlavəyə ehtiyac qalmır. Təhkiyə üsulu ilə qələmə alınan əsərdə müəllif göstərir ki, dostu Kərbəlayı Vəli Mikayılzadə ilə birlikdə istiqlal savaşına qatıldığı üçün 1923-cü ildə üç-illik sürgünə məruz qalırlar. Sürgünün bitməsinə bir il qalmış onların qaldıqları həbsxanadan çıxarılıb Yaroslavl, oradan Moskvanın Lubyanka küçəsindəki G.P.U.-nin idarəsinə gətirirlər. Müəllif ilk baxışda adı görünən bu prosesi bütün təfərrüatı və dəhşətilə canlandırmaq üçün qələmin gücündən ustalıqla istifadə edir. O, dustaqları bir həbsxanadan digərinə keçirmək üçün istifadə olunan maşını belə təsvir edir: "Qara qarğa" qara və hər tərəfi sıx-sıx qapalı bir həbsxana arabasıdır. İçində dəmirdən tabutabənzər daracıq və insan boyu yüksəkliyində birkişilik hücrələr vardır. Qapqaranlıq tabutun içərisində insan haraya, hansı istiqamətə hərəkət etdiyinin fərqində belə, ola bilməz". Müəllif G.P.U. əməkdaşlarının davranışının, rəftarının qeyri-insani olduğunu diqqətə çatdırmaq üçün onların kobudluğunu, sərtliyini xüsusi vurğulayır və yazır ki, bu münasibət bütün sovet həbsxanaları üçün xarakterikdir, lakin G.P.U.-da olduğu kimi bu dərəcədə heç yerdə ola bilməz. G.P.U.-dakı üzücü sorğu-sualdan heç bir müdafiə hüququ olmayan dustaqlar "Buturki cəza evinə, yoxsa Solovki, Arxangelski, yaxud Uraldakı düşərgələrə göndiriləcəyini düşünürlər". Müəllif yazır ki, başqa ehtimallar – məsələn, qaçmaq haqqında da fikirləşirlər. Buna isə əsas vardı. Hələ Yaroslavlda iken mərhum Məhəmməd Həsən Baharlının təlimatı və yardımı ilə belə bir təşəbbüs edilməmişdir.

Daha sonra müəllif əvvəllər "çeka, sonralar G.P.U., N.K.V.D. və M.V.D. adlandırılan "təhdid məkinəsi"nin cinayətlərindən bəhs edir və yazır ki, taleyin yardımı ilə bu mənəgəndən qurtulmuş bir insan kimi G.P.U.-nin törətdiyi sayı bilinməyən faciələr haqqında "dünya ümumi əfkarına və insanlığın yük-

sək məhkəməsinə ərz etmək... hər fərdin müqəddəs bir vəzifəsidir. Bolşevizmi "kütləvi terror rejimi" adlandıran A.Yurdsever onun Lenin və Stalin irsindən qidalandığını yazır. Bolşeviklər dünən olduğu kimi, bu gün də terrordan əl çəkməmişlər. "İkinci dünya müharibəsindən sonra ağ rus generalları Kutepov və Millerin Parisdən qaçırılmaları, 1941-ci il işğalı zamanı İranda gündüzün günortaçağı Kərbəlayı Vəli Mikayılzadə, Kamal Yılmaz, Möhsün Səlimzadə, Aytək Qunduk və digər bir çox qafqazlı və azərbaycanlıların çalınıb götürülmələri, İskəndər Şeyxzaman (Keykurun), tayyarəci Sənan kimi digər bəzilərinə də G.P.U. agentləri tərəfindən küçədə və ya evlərində vurub öldürmələri, lap bu son aylarda Berlində bir-birini təqib edən terrorlar və bunun kimi yüzlərlə hadisə" rejimin əsl simasını göstərir.

A.Yurdsever əsərində "çeka"-nın tarixi, onun yaranması, ilk dövrdəki fəaliyyəti, törətdiyi cinayətlər, "vəhşət və dəhşətlər" haqqında oxucuya məlumat verərək yazır: "Çeka törətdiyi zülmələr və axıtdığı günahsız qanlara görə daxilə və xaricə o dərəcə xalqın və dünya ümumi əfkarının nifrətini və hiddətini öz üzərinə çəkmişdir ki, bolşevik diktatorları onun adını tez-tez dəyişməyə məcbur olmuşlar". Müəllif müxtəlif adlar altında G.P.U.-nun inqilabın ilk illərində, xüsusilə kolxoz quruculuğu dövründə və sonralar törətdiyi saysız-hesabsız cinayətlər, onların həyata keçirilməsi yolları barədə, sovet rejiminə qarşı qaldırılan üsyanlar və itaət etməyənlərə tutulan divanlar, cəzalar, edamlar, sürgünlər barədə təfəsilatı ilə bəhs edir. Bu zaman müəllif kimə isə istinad etmir, o hadisələrin içərisindədir: gah həbsxana divarları arasında, gah sürgündə. Müəllif Yaroslav və Moskvada, Daşkənd və Aşqabadda cərəyan edən hadisələrin canlı iştirakçısıdır.

Müəllifin hər bir fikri fakta, sənədə əsaslanır, o oxucunu düşündürür, onu sovet quruluş və ideologiyasının perspektivsizliyinə inandırır.

Memuar "Azərbaycan"-ın 1954-cü ildən başlayaraq 10 ildən də çox müddətdə jurnalın demək olar ki, hər nömrəsində

hissə-hissə çap edilmişdir. Bu əsər həm Azərbaycan tarixini, iştiqlalçıların keçdiyi çətin, lakin şanlı, şərəfli yolun tədqiqi, təbliği baxımından əhəmiyyətlidir. Memuarın kitab halında nəşri Azərbaycan oxucuları üçün faydalı olardı.

A.Yurdsever publisistikasının səciyyəvi cəhətlərindən biri tutarlı və çoxsaylı faktlardan məharətlə istifadə etmək, oxucunu inandırmaq, düşündürmək və müəyyən məsələ ilə bağlı onda qəti rəy yaratmaqdır.

"Əsir millətlərin dirənişi" (№210, 1974-cü il) adlı məqaləni müəllif "Milli Azərbaycan Dövlətinin imperialist qızıl Rusiya tərəfindən istilasının 54-cü ildönümü" ilə əlaqədar qələmə almışdır. Azərbaycan da daxil olmaqla rus boyunduruğu altında əzilmiş əsir millətlərin iqtisadi, siyasi və mədəni sahələrdə apardığı şanlı savaqlara nəzər salan müəllif qeyd edir ki, 1920 və 30-cu illərdə bu mübarizə daha çox silahlı formalarda həyata keçirilmiş, düşmən ağır itkilər vermişdir, bununla belə əsir millətlərə də böyük zərbələr dəymişdir: etirazlar bolşeviklərə xas vəhşiliklə qəddarcasına yatırılır, yüz minlərlə insan çeka məhbusxanalarında sorğu-sualsız güllələnir, ölüm düşərgələrində və zindanlarda çürüyürdü.

Publisistə görə, əsir millətlərin müqavimət hərəkatı daha sonra – İkinci Dünya müharibəsi zamanı özünü Sovet Ordusunu arxadan vurma, kütləvi şəkildə almanlar tərəfinə keçmə və milli legionların təşkili formasında təzahür etdi. Müharibə bitdikdən sonra mücadilə qısa bir müddət ərzində nisbətən passiv xarakter daşısa da, milli mühacirət quruluşları sovet rejiminin gerçək üzü, niyyət və planları haqqında müəyyən ictimai rəy yaratmağa nail olmuşlar.

A.Yurdseverin publisistikası mübariz ruhludur, döyüşkənliyi, cəsarəti ilə diqqəti çəkir. Sovet dövlətinin bütün dünyaya meydan oxuduğu bir dövrdə o yazırdı: "Əsir millətlər deyib keçməyəlim. Bu müəzzəm insan kütləsi Sovetlər Birliyi deyilən millətlər zindanı əhalisinin yarıdan çoxunu təşkil etməkdədir". Publisist böyük uzaqgörənliklə və inamla bu çoxluğun sovet re-

jiminin "taleynin təyinində" rolu olacağını yazırdı. Sovetlər Birliyindəki "müttəfiq" respublikaların öz ordusu yoxdur, deməli, Sovetlər öz "müttəriqlərinə" güvənmirlər. Müəllif Polşa, Macarıstan, Çexoslovakiya, Rumıniya kimi ölkələri "kommunist peyk dövlətlər" adlandırır və yazır ki, onlar da özlərini rus əsarəti altında hiss edirlər. "Və sıyrılıb qurtulmaq üçün dişləri və dirnaqları ilə çırpınıb dururlar. Bəziləri açıqca, bəziləri gizli-gizli": A. Yurdsevər 1956-cı il Polşa və Macarıstan hadisələrini xatırlayır. O yazır ki, Sovet Rusiyası xarici düşmənlərə qarşı raket və nüvə silahlarından istifadə edə bilər. Lakin "ayaqlanan əsir millətlərə qarşı" yox, əks təqdirdə özü də məhv olar.

Məqələdə A.Yurdsevər "məmləkətlərinin hüriyyət və müstəqilliyi uğrunda uzun illərdən bəri yoğun fəaliyyət içində bulunan" mühacirlərin rolunu yüksək dəyərləndirir və əminliklə bildirir ki, əsir millətlərin fəal yardımı və dəstəyi olmadan Sovetlərə qarşı mücadilədə uğur qazanmaq olmaz. Müəllif məqaləni heyret ediləcək uzaqgörənliklə bitirir. "Bu dinamik qüvvə, peyk məmləkətlər xalqları ilə birlikdə raketlər və ya klassik silahlardan çox daha üstün dəyərlə sahib olduğunu bir gün isbat edəcəkdir!". Tarix A.Yurdsevərin dediklərini 15-20 ildən sonra təsdiq etdi. "İnsanlığ üçün utanc qaynağı olan bir problem" (№215, 1975-ci il) adlı yazı, nəinki A.V.Yurdsevərin yaradıcılığında, eləcə də bütün mühacirət irsində nəzəri çəkən nümunədir: artıq "Azərbaycan istiqlal savaşından səhnələr" kimi möhtəşəm memuar yaradan A.Yurdsevər öz qələminin gücünə və istedadına güvənərək son dərəcə ciddi, cəsarətli və analitik bir yazı ortaya qoymuşdur. Burada insan haqları, bununla bağlı beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti, "nüvə silahlarından daha güclü olan propaqanda silahı", onun rolu, Sovetlər Birliyindəki əsir millətlərin iqtisadi, mədəni, mənəvi-millî təzyiqlərə məruz qalması və s. kimi məsələlər tarixi-hüquqi baxımdan qiymətləndirilir, düzgün, aydın elmi-nəzəri nəticələr çıxarılır, "bütün insanlıq üçün daimi utanc qaynağı əsir millətlərin" bugünkü faciəvi durumunun aradan qaldırılması üçün təkliflər dilə gətirilir, vəzi-

fələr göstərilir. Müəllif yazır ki, Sovetlər Birliyində insanın azad danışmaq, yazmaq, oxumaq, yer dəyişmək, iş tapmaq, ibadət etmək, fikir və tənqid söyləmək, siyasi, iqtisadi, ictimai, mədəni sahələrdə təşkilatlanmaq, biznes fəaliyyəti ilə məşğul olmaq və s. kimi hüquqları yoxdur. Yerli xalqların öz tarixi, ədəbiyyat, dil, adət və ənənələrindən uzaqlaşdırılmasına, "tək dövlət, tək dil" düsturunun gerçəkləşdirilməsinə səy göstərilir.

Afriqada müstəmləkəçiliyə son qoyulduğu halda, "qızıl Rusiyada və kommunist Çində daha da sərtləşmiş və qatılaşmışdır" yazan A.Yurdsevərin bu məqaləsi bütün bəşəriyyətə, beynəlxalq təşkilatlara bir səsləniş, çağırışıdır: onların qarşısı alınmazsa "... dünyada barış və güvənlik qurulmayacaqdır".

Jurnalın həmin nömrəsində A.Yurdsevərin bu mövzuya dair daha iki məqaləsi verilmişdir. "Əsir millətlərin həftəsi", "Gelenekləşən həfte". Həmin yazılar "Azərbaycan"ın 1959-cu il nömrələrində də – ABŞ konqresi və prezidentinin "Əsir millətlər həftəsi" elan etdiyi zaman dərc edilmişdir. A.Yurdsevər əsir millətlərin adından yazır: "biz azadlığa qovuşsaq, bütün bəşəriyyət rahat nəfəs ala biləcəkdir. Əksinə olsa, bizim fəlakətimiz bütün dünyanın fəlakətinə səbəb ola bilər. "İnsan haqları baxımından millətlər arasında fərq qoyula bilməz. Hər millət üçün hüriyyət və istiqlal müqəddəs bir haqdır. Düşmənimiz (Sovetlər birliyi nəzərdə tutulur – T.A.) müştərək olduğu kimi mücadiləmiz də müştərəkdir".

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, ABŞ prezidenti D.D.Eisenhowerin 1959-cu il 17 iyulunda imzaladığı "Əsir millətlər həftəsi" bəyannaməsində Sovet İttifaqının dünyanın hər tərəfində bir çox millətləri əsarətdə saxladığı, SSRİ-dəki millətlərin milli istiqlal haqlarından və fərdi hüriyyətlərindən məhrum etdiyi göstərilir, bütün dünya millətlərinin hüriyyət və istiqlal qazanacağı günə qədər hər il bu həftənin qeyd olunacağı bildirilir. Azərbaycan mühacirləri bəyannamə elan olunduğu vaxtdan onu alqışlamış, sənədin onların da iradəsini ifadə etdiklərini bəyan etmişlər. A.Yurdsevər acı təəssürlə yazırdı ki, biz bu sənəd-

dən də əvvəl bütün insanlığı "bu vəhşət sisteminə qarşı mücadiləyə dəvət edirdik. "Bu həqiqətləri İkinci Dünya müharibəsinin sonrakı da yazdıq və hayqıra-hayqıra söylədik. Duyan və ib-rət alan olmadı. Bunun üçündür ki, Avropanın önəmli bir qismi də dəmir pərdə arxasında qaldı. Yenə gerçəkləri gözlər önünə gətiririk. Mədəni və demokratik məmləkətlər yenə qəflət yuxu-suna dalacaq olsalar, bu səfər Avropanın qalan qismi də günün birində Sovet tələsinə düşə bilər!.. " Sovetlər Birliyinin dünyaya meydan oxuduğu dövrdə – 70-ci illərdə Azərbaycan mühaciri-nin-publisistinin bu cəsarətli harayını, çağırışını fədakarlıq nü-munəsi hesab etmək olar.

A.Yurdsever publisistikası ilə tanış olduqca, elə təsəvvür yaranır ki, bu qələm sahibinin toxunmadığı mövzu, müraciət et-mədiyi tələyüklü məsələ yoxdur. Təsədüfi deyil ki, onun yaradı-cılığında sovet din siyasətinin tənqidi də mühüm yer tutur. "So-vetlərin din düşməniyi" adlı yazıda 40 ildən bəri "dini inancları ortadan qaldırmaq üçün əlindəki bütün siyasi, iqtisadi, idari, in-zibati və sözdə elm və təhsil vasitələrindən" istifadə edən Kom-munist Partiyasının, sovet dövlətinin mənfur siyasəti, onun ma-hiyyəti açıqlanır, nəticələri göstərilir. Sovet din siyasətinin tari-xinə nəzər salan müəllif qeyd edir ki, "başlangıçda rusluğa xas qabalıq və vəhşətlə cəmi və məbədlər dağıdılır, yaxud axur, meyxanə, anbar, kitabxana üçün istifadə olunur, din adamlarını kütləvi öldürür, həbsə atır, sürür, hər cür dini kitabları risalə, dərgi və təqvimlərin nəşrini qadağan edir, mədrəsələri qapadır"-dı. Bütün bunlar ciddi etirazlara səbəb olur, digər tərəfdən "di-ninin əzildiyini görən xalq daha dərin inamla ona sarılırdı". Be-lə olduqda, Kommunist Partiyası dinlə mübarizədə taktikasını dəyişdi: N.K.V.D bir tərəfdən din adamlarını təqib edir, digər tərəfdən öz agentlərini dini təşkilatlara salırdı.

Alman faşizmi ilə üz-büz qalan Stalin yaxşı bilirdi ki, tək kommunizm ideologiyası ilə sovet xalqını hər bə səfərbər edə bilməyəcək. Odur ki, o "dini təşkilatların təkrar qurulmasına müsaidə etdi"... A.Yurdsever göstərir ki, hər bə sona yetən kimi,

bolşeviklər din üzərinə yenə hücumla keçdilər. Publisist konkret faktlara, qəzet, jurnal materiallarına müraciət edir, sovetlərin din əleyhinə mübarizədə ortaya qoyduqları "dəlilləri", "elmi müd-dəaları" alt-üst edir, və yazır ki, bütün təqiblərə rəğmən din bun-dan sonra da mübarizələrdən müzəffər çıxacaqdır. "Çünki tarix boyunca heç bir qüdrət dini ortadan qaldıra bilməmişdir. Və So-vet rejimi də buna əsla müvəffəq olmayacaqdır".

A.V.Yurdsever yaradıcılığı mühacirət irsinin ciddi nümu-nələrindəndir. Onun toplanması, nəşri, daha geniş araşdırılması öz tədqiqatçıları ilə gözləyir.

"Azərbaycan"dakı maraqlı, problematik məqalələri ilə di-q-qəti çəkən müəlliflərdən biri də Süleyman Təkinərdir. "Böyük bir inqilabın doğurduğu mutlu bir gün" (№2 (14)), "Mətbuat hə-yatında 50 il" (№3 (15) 1953-cü il), "Tarixi bir bayramın ildönü-mü" (№8 (44)), "Kültürdə inqilab və Azərbaycan demokratiya-sı" (№9 (45) 1954-cü il), "Stalinin ölümündən 10 il sonra Azər-baycan" (№4-5-6 (136-137-138, 1963-cü il) və s. kimi çoxsaylı məqalələrinin adından da göründüyü kimi o, daha çox siyasi-ideoloji mövzularda yazırdı. Bu qəbildən olan materiallar dil-üs-lub baxımından adətən ağır və mürəkkəb olur. Lakin S.Təkinə-rin məqalələri sadə, eyni zamanda zəngin, axıcı, canlı dili ilə fərqlənir. "Böyük bir inqilabın doğurduğu mutlu bir gün" adlı məqaləni S.Təkinər belə başlayır: "28 May 1918. Azərbaycan türkünün yaşamağa haqqı və haqlı olduğunu elan etdiyi bir gün... Məhkum bir millətin əsrlik əsarət zəncirlərini qıraraq milli müstəqilliyə sahib olduğu bir gün". Müəllif "istiqlal və hür-riyyətə susamış bir millətin" yaratdığı bu demokratik cumhuri-yətin, həm də bütün islam şərq üçün bir nümunə olduğunu qurur-la bildirir. S.Təkinər XX-ci əsrin böyük hadisələrini dəyərlən-dirmək üçün Avropanın iki-üç əsr öncəki siyasi durumuna "bir quşbəxışı göz" gəzdirir, millətlərarası münasibətlərin tarixi mə-r-hələlərinə nəzər salır, Fransa və Almaniyada, Avropanın başqa ölkələrində milli hərəkatlar, islahatlar haqqında söz açır. Müəl-lif daha sonra, "hüriyyətə qovuşmanın başlıca amili olan" Azər-

baycan mədəni oyanışına bir təkan vermiş milli istiqlal, milli qurtuluş ideyalarını ortaya atmış və gerçəkləşdirmiş M.F.Axundzadə, S.Ə.Şirvani, H.Zərdabi, Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə, N.Yusifbəyli, M.Ə.Rəsulzadə və başqa bu kimi tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətlərini dəyərləndirir.

S.Təkinər "Mətbuat həyatında 50 il" adlı məqaləsində Türk Mətbuat Birliyi Dərnəyinin "gözəl və qədrşünaslıq timsalı" olan bir ənənəsindən – hər beş ildən bir mətbuata 50 il xidmət etmiş mühərrirlərə mükafat verilməsindən, 1943-cü, 1948-ci illərdən sonra 1953-cü ildə tərtib olunan "46 qələm ərbabı" sırasında yer almış M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılığından bəhs edir. Məqalədə təqdimat mərasimi, M.Ə.Rəsulzadə ilə bağlı çıxışlar, öndərin məmləkətdə və mühacirətdə nəşr olunan əsərləri, buraxdığı qəzet və dərgilər haqqında da məlumat verilir.

"Tarixi bir bəyanatın ildönümü"ndə S.Təkinər 27 avqust 1918-ci ildə Almaniya və Rusiyanın imzaladıqları ədalətsiz sazişlə bağlı M.Ə.Rəsulzadənin Türkiyədə çıxan "İkdam" qəzetinə verdiyi müsahibədəki kəskin bəyanatdan bəhs olunur. Məlum olduğu kimi həmin müqavilə Azərbaycanın mənafeyinə zidd olduğu qədər qardaş Türkiyənin də əleyhinə yönəlmişdir.

Tarixi fakt və hadisələri mötəbər mənbələrə istinadən ağlın, məntiqin gücü ilə dərinlən araşdırmaq, təhlil, müqayisə etmək, müvafiq nəticələr çıxarmaq S.Təkinər publisistikasının səciyyəvi cəhətlərindəndir. "Kültürdə inqilab və Azərbaycan demokratiyası" adlı məqaləsində müəllif mədəniyyət tarixi, mədəni inqilablar, həmin faktorun milli şüura və hərəkata təsiri barədə yazır və sonra göstərir ki, milli Azərbaycan Cumhuriyyəti mədəni inqilabın məntiqi nəticəsidir. Həmin mövzuya bir qədər başqa prizmadan "İdeyalar, ideologiyalar, ideoloqlar" adlı məqalədə də toxunulur "Bəşər tarixində gəlib-keçən müstəbidlərdən Stalin də... çəşidli cinayətlər və təzadlarla dolu qaranlıq bir dövr buraxaraq, 5 mart 1953-cü ildə bu dünyadan köç etmişdir" cümləsi ilə başlanan "Stalinin ölümündən 10 il sonra Azərbaycan" adlı məqaləsində S.Təkinər iqtisadi, siyasi və mədəni həyatda

diqqətçəkən hadisələri göstərir, təhlil edir və onlara münasibət bildirir.

Müəllifin fikrincə, diktatorun ölümündən sonra respublikanın həyatındakı ən böyük dəyişikliklərdən biri "Azərbaycan xalqının mərhəmətsiz cəlladı M.Bağirovun" "cəhənnəmin yoluna boylanması" olmuşdur. Şəxsiyyətə pərəstisin nəticələrini aradan qaldırmaq üçün sovet rəhbərliyinin həyata keçirdiyi tədbirlər ədəbiyyat və incəsənət sahəsində müəyyən canlanmaya səbəb oldu. İsa Hüseynovun "Yanar ürək", Əli Vəliyevin "Ürək dostları" kimi əsərləri meydana çıxdı. Əhməd Cavad, Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq kimi sənətkarlara bəraət verildi. Azərbaycan dili rəsmi dövlət dili elan olundu və s. Müəllif bütün bunları qeyd edir və haqlı olaraq onu da göstərir ki, belə tədbirlər rejimin mahiyyəti və təbiətindən yaranan cinayətləri ört-basdır edə bilməz. Təsədüfi deyil ki, bir müddət sonra rejim əsl simasını təkrar göstərməyə başladı: Moskva Azərbaycan rəhbərliyini cəzalandırdı. Mərkəzin Azərbaycandakı yeni nöqərləri də prof. Abbas Zamanov, şair Xəlil Rza, yazıçı Qulu Xəlilov kimi ziyalıları tənqidə, təqibə başladı. S.Təkinər bu məqaləni 50-yə yaxın mənbədən istifadə edərək qələmə almışdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi 1980-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəlləri "Azərbaycan"ın nəşr tarixində yeni mərhələdir. Sovet imperiyasında 1986-cı ildən başlanan reformalar – aşkarlıq və yenidənqurma siyasəti cəmiyyətdə yeni cərəyanlar, axınlar və hərəkətlər yaratdı. Azərbaycanda uzun illər ədəbi mənbələrdə, çox vaxt da sətiraltı ifadələrdə pərvəriş tapan, yenidən yetişən, dirçələn milli şüurun tədricən milli-azadlıq hərəkətinə çevrilməsi prosesi gedirdi. Mənfur qonşuların – ermənilərin Azərbaycana qarşı torpaq iddiaları, bunun arxasınca 100 minlərlə soydaşımızın Ermənistandan vəhşicəsinə deportasiyası, Dağlıq Qarabağda və onun ətrafında baş verən hadisələr, erməni terrorları, talanları, vəhşətləri, eyni zamanda Moskvanın erməniyə-rəst mövqe tutaraq üzdə susması, əməldə separatçıları dəstəkləməsi milli-azadlıq hərəkətinə təkan verdi, prosesi sürətləndirdi.

1988-89-cu illər hərəkatın ilk və təşkilatlanma dövrü hesab olunur. Bu zaman Azərbaycandakı Moskva nöqərləri öz sələflərindən – Ə.Qarayev, M.Bağırov kimi rəhbərlərdən heç nə ilə fərqlənmədi, xalqın qanı, Vətənin yaraları üstündə öz səltənətlərini qorumaq üçün xəyanət yolunu tutdular. Bundan məharətlə istifadə edən ermənilər rusların himayədarlığı ilə 20 Yanvar 1990-cı il qırğını, 26 fevral 1992-ci il Xocalı faciəsini törətdilər. Sovet təbliğat maşını erməniləri müdafiə edir, azərbaycanlıları günahlandırır, bununla da əsl həqiqəti gizlədirdilər. Xaricdəki erməni lobbisi də beynəlxalq ictimaiyyətdə öz xeyirlərinə ictimai rəy yaratmağa çalışır və istəyinə nail olurdu. İnformasiya blokadasında olan Azərbaycanın haqq səsinə hürr dünya eşitmirdi. Bax, belə bir vaxtda təbii ki, mühacirlər, onların nəşrləri susa bilməzdi. "Azərbaycan" jurnalı ölkəmizdə baş verən hadisələri diqqətlə izləyir, dərhal reaksiya verir, beynəlxalq təşkilatları, dünya dövlətlərini haqq işində Azərbaycanı dəstəkləməyə dəvət edir, regiondakı proseslər ətrafında düzgün ictimai rəy yaratmağa çalışırdı.

"Azərbaycan"ın bəhs etdiyimiz dövrünün özəlliklərindən biri də budur ki, əvvəlki illərdən fərqli olaraq redaksiya artıq Vətənlə, onun ziyalıları, KİV ilə əlaqə saxlayır, dəqiq, həm də operativ informasiyalar əldə edirdi.

Nəşrin fəaliyyətində canlanma dərhal gözə çarpır: jurnalın həcmi, dövriliyi kəskin dəyişilmiş, materiallar daha maraqlı, oxunaqlı olmuşdur. Azərbaycan Kültür Dərnəyinin və "Azərbaycan"ın təcrübəli əməkdaşları – Məhəmməd Kəngərli, Əhməd Qaraca, Feyzi Aküzüm, Fəxrəddin Gülsevən, Cəmil Ünal, Eldəniz Kurtulan, Əli Akiş və başqalarının cərgəsinə yeni və gənc qüvvələr qoşulmuşdur.

Azərbaycan Milli Mərkəzinin, Azərbaycan Kültür Dərnəyinin keçirdiyi tədbirlərin – simpozium və konfransların materialları "Azərbaycan" jurnalında dərc olunur və böyük əks-səda doğururdu.

"Azərbaycan türkləri erməni-rus oyununu pozdu", "Azər-

baycan türkləri ilə maraqlanmağa haqqımız var", "Azərbaycan Milli Mərkəzinin mətbuat konfransı", "Ermənilərin Azərbaycandan torpaq tələbi", "Azərbaycan olayları Türk Ocaqları qurultayında", "Azərbaycan olayları islam ölkələri konfransında", "Qarabağ verilməyəcək!" (№263, 1988-ci il), "Haqlı mübarizəmizi kütlələrə çatdırmalıyıq" (№264, 1988-ci il), "Ermənilər barbarlığını göstərdi", "Azərbaycan türklərinə sahib çıxalım" (№266, 1988-ci il), "Dağlıq Qarabağda Sovetlərin acizliyi" (№267, 1989-cu il), "Ermənilərin soyqırım iddiaları və Azərbaycandan torpaq tələbləri", "Dağlıq Qarabağ məsələsində Sovetlər Birliyinin mövqeyi" (№270, 1989-cu il), "Perestroyka-qılsnos-tun Azərbaycan qətləmi və insanlıq" (№271), "Haqsız qan yerdə qalmaz", "Qorbaçov falı", (№272) "Bəzi dost və müttəfiqlərimiz erməni oyununa girərək nifaq toxumu əkməyə başladı" (№273, 1990-cı il) və s. kimi onlarca məqalə 1980-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində "Azərbaycan"ın mövzusu, məramı haqqında aydın təsəvvür yaradır.

Qars millət vəkili Səbri Arasın Azərbaycanla və xüsusilə Dağlıq Qarabağ hadisələri ilə əlaqədar çoxqun fəaliyyəti "Azərbaycan"ın səhifələrində də gen-bol öz əksini tapmışdır. Onun Böyük Millət Məclisində, müxtəlif tədbirlərdə ölkəmiz və millətimizin haqq işi ilə bağlı kəskin çıxışları Türkiyədə Sovetlər Birliyində gedən tarixi proseslər haqqında düzgün ictimai rəy yaradılmasında mühüm rol oynamışdır. Digər tərəfdən isə Səbri Aras öz həmvətənlərini və Türkiyə dövlətini Azərbaycan türklərinin haqq işini müdafiə etməyə səsləyirdi: "Susmaq, hadisələri öz axarına buraxmaq, heç bir millətə xeyir gətirməmişdir. Məzlumun yanında olmaq, soydaşlarımızın qarşılaşdıqları haqsızlığa "yox" demək, onların yaşadıkları torpaqlarda xoşbəxt olmasına kömək etmək və bu mövzuda xalqımıza və dünya millətlərinə doğruları duyurmaq bizim vəzifəmizdir.

Bizi xarici ölkənin daxili işlərinə qarışmaqda günahlandıranlara söyləyirəm: ermənilər İstanbuldakı erməni məktəblərində şagird sayı azalanda həyəcanlanır, hay-həşir qoparırlar, biz

zülmə uğrayan, torpaqları işğal edilmək istənən, şəhid edilən soydaşlarımızın yanında olmamalıyıq mı?" ("Azərbaycan" №263, 1988-ci il, səh. 7.)

Ermənilərin soyqırım iddialarının ABŞ senatında ələ alınması və ermənilərin Azərbaycandan torpaq tələb etməsilə bağlı Səbri Arasın 18 oktyabr 1989-cu ildə Böyük Millət Məclisindəki tarixi çıxışı da "Azərbaycan"da dərc edilmişdir. ABŞ və Avropadakı erməniləri müdafiə edən dairələrə xitabən Səbri Aras demişdir: "Əgər ermənilərə torpaq axtarılırsa, dostlarımız erməniləri çox sevirse, biz də onların gülünc məntiqi ilə yola çıxar və görürük ki, Marseldə, Kaliforniyada, Moskvada, Qarabağ və Naxçıvandan da daha çox erməni var... O zaman gəlin ermənilərin çox olduğu Marseli, Kaliforniya və Moskvanı da Ermənistanla birləşdirək." ("Azərbaycan" №270, 1988-ci il, səh. 14.)

Azərbaycanda baş verən mühüm hadisələrə dərhal münasibət bildiren Qars millət vəkili Səbri Aras Sovet Ordusunun 20 Yanvar 1990-cı ildə Bakıda qanlı qırğınlar törətməsinə kəskin etirazını bildirmiş və bu faciə ilə bağlı Böyük Millət Məclisində alovlu nitq söyləmişdir. Səbri Aras çıxışında erməni-türk münasibətlərinin tarixinə, ermənilərin haqsız tələblərinə, Moskvanın ikiüzlü siyasət yetirməsinə, ermənilərin silahlandırılmasına nəzəri cəlb etmiş və 20 Yanvar faciəsinə görə, Mixail Qorbaçovu ittiham etmişdir: "Dünyada sülh müqafatına namizədlüyə layiq görülmüsünüz. Nə oldu, erməni daşnaqların tələsinə düşdünüz! Maltada beyninizi uyudurub gözlərinizi kor etdilər. Nə oldu, sənə Mixail Qorbaçov, nə oldu ki, öz vətəndaşının, dilindən və könlündən hüriyyət və insan sevgisi "Azadlıq" düşməyən Azərbaycan türklərinin üzərinə tankınla, topunla, Qızıl Ordunla gədin, Azərbaycanı qana buladın. Müdafiəsiz uşaqları, qadınları öldürdüyünüzü!". "Dilərim ki, alındakı qan ləkəsi daha çox böyümədən məsum insanların, türk və müsəlman olmaqdan başqa günahı olmayan azərbaycanlıların qətliamına "dur" deyəsən, o məsum insanlardan üzr istəyəsən." ("Azərbaycan" №271, 1990-cı il, səh. 11-12.)

"Azərbaycan" jurnalı Azərbaycan Milli Mərkəzinin, Azərbaycan Kültür Dərnəyinin, Türkiyədəki dövlət və ictimai təşkilatların ölkəmizlə bağlı tədbirlərini geniş işıqlandırır, Türkiyə və xarici ölkə mətbuatında Azərbaycanla əlaqədar materialların xülasəsini dərc edirdi.

Azərbaycan Milli Mərkəzi Başkanlıq Divanının 3 mart 1988-ci ildə keçirdiyi mətbuat konfransında Ermənistanın Azərbaycandan torpaq tələbi şiddətlə qınanmış və kəskin rədd edilmişdir. ("Azərbaycan" №263, 1988-ci il, səh. 8.)

Azərbaycan Kültür Dərnəyinin Türk Ocaqları ilə birlikdə Ankarada 26 mart 1988-ci ildə keçirdiyi simpoziumda da "Azərbaycan torpaqlarından ermənilərə veriləcək bir qarşın da olmadığı, əksinə Azərbaycan türklərinin ermənilərdən alacaqları olduqları" bildirilmişdir. ("Azərbaycan" №263, 1988-ci il, səh. 16.)

Türkiyə mətbuatı Azərbaycanla bağlı müxtəlif mənbələrdən əldə etdiyi materialları dərc edir, araşdırır, münasibət bildirirdi. "Azərbaycan" da öz növbəsində bütün bu informasiyalarla oxucularını məlumatlandırırdı. Amerikanın "New York Times", "Chicago Tribune", "Washington Tribune", "Wall Street", İngiltərənin "The Times", "Daily Telegraph", "Sunday Times", "Guardian", "Observer", Almaniyanın "Frankfurter Allgemeine Zeitung", Fransa'nın "Le Figaro", "Le Monde", "L'Express", "Le Point", İsveçrənin "Neu Zürcher Zeitung", Türkiyənin "Tercüman", "Bulvar", "Milliyet", "Hürriyyət", "Cümhuriyyət", "Sonhavadis", "Güneş", "Türkiye", "Zaman", "Sabah", "Milli qəzet" və başqa nəşrlərdə ölkəmizlə bağlı materialları "Azərbaycan" jurnalı "Mətbuatda Azərbaycan olayları mövzusunda dərc edilən məqalə, şərh, reportaj və xəbərlər" adı altında çap etmişdir. ("Azərbaycan" №263, 1988-ci il, səh. 84-200.)

Doktor Məhəmməd Kəngərli'nin həyat və fəaliyyəti başdan-baş istiqlal uğrunda mücadiləyə həsr olunmuşdur. Uzun müddət Türkiyədəki Azərbaycan mühacirlərinin liderlərindən olmuş M.Kəngərli, həm də sanballı, dəyərli əsərlər yazmışdır.

Onun "Azərbaycan"da dərc olunan məqalələri, xüsusilə 80-ci illərin sonlarında qələmə aldığı yazılar kəskinliyi, cəsarəti, hərkətverici, istiqamətləndirici gücü ilə diqqəti çəkir. M.Kəngərli-nin "Sovetlərdə erməni lobbisi" (№ 267), "Ermənistan türk adla-rını dəyişdirir" (№ 267, 1989-cu il), "Dağlıq Qarabağ hadisələri qarşısında Sovetlər Birliyinin tutumu" (№ 270, 1989) və onlarca digər yazısını istiqlal mücahidinin, Vətəni və millətini sevən mühacirin qəlbi və qələminin tərcumanı adlandırmaq olar.

Əhməd Yaşat və A.V.Yurdsevərdən sonra baş redaktor olan Əhməd Qaracanın imzası hələ "Azərbaycan"ın ilk nömrə-sindən onun səhifəsində görünməyə başlamışdır. Ə.Qaracanın yazılarının mövzusu geniş olmaqla yanaşı ciddi, kəskin və maraqlıdır. Əhməd Qaracanın "Ermənilərin Azərbaycandan torpaq tələbi" (№ 263), "Mətbuatda ermənilərə yaşıl işıq yandıran var", "Haqlı mübarizəmizi kütlələrə çatdırmalıyıq" (№ 264, 1988-ci il), "May ayı duyğuları"(№ 273, 1990-cı il) və s. kimi publisistik məqalələri, çox sayda şərləri onun istedadlı qələm sahibi, alov-lu mücahid olduğuna dəlilətdir.

Hələ 1970-ci illərdə və ondan da əvvəl istiqlal uğrunda mübarizədə qətiyyəti, cəsarəti ilə seçilən Ə.Qaraca yenə müca-dilənin önündə inamla irəliləyənlər sırasındadır. Sovet hökumə-ti 1920-ci illərdən Azərbaycan mühacirlərinə qarşı həyata keçir-diği təqib, təzyiq və terror siyasətini 1970-ci illərdə də şiddətlə davam etdirirdi. Mühacirlər isə "hüriyyət və istiqlal mücadilə-lərini yürütməkdə, 55 ildən bəri apardıqları azadlıq savaşını da-vam etdirməkdədirlər. Heç bir güc və qüvvət onları bu haqlı da-valarından geri çəkəndirə bilməz, kommunist rus imperializmi Azərbaycandan rədd olub gedincəyə qədər mübarizə davam edəcəkdir". ("Sovetlər Birliyinin Azərbaycan Kültür Dərnəyinin fəaliyyətindən narahatlıqları" adlı məqalə (№215, 1975-ci il). Həmin yazıda göstərilir ki, Əhməd Qaracanın "Türkiyə Tribun" qəzetinə yazdığı məqalə SSRİ-nin Türkiyədəki səfirini narahat etmiş və o, münasibətini Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyinə bildir-mişdir.

Bununla bağlı Əhməd Qaraca mətbuata bunları bildirmiş-dir: "Sovetlər Birliyi nə zamandan bəri Türkiyəmizdə yazılan yazılar, söylənən sözləri susdurmaq baxımından özünü yetkili görməkdədir? Bir azad ölkənin azad övladı olaraq kommunist rus imperializminin, Qızıl Rus faşizminin insanlığın ən böyük düşməni, dünyanın ən qəddar və ən zalım rejimi olduğunu yaz-mağa, hayqırmağa, istər Türkiyə və istər dünya ictimaiyyətini bu mövzuda məlumatlandırmağa davam edəcəyik rusların istər rəsmi, istər qeyri-rəsmi təhdid, baskı və terrorları bizi şərəfli yo-lumuzdan yarımçıq qoyacaq gücdə deyil. Biz vətən Azərbaycan-nın... hüriyyət və istiqlal davasını omuzlamış adamlarıq. Bizim savaşımız, bizim mücadiləmiz ən böyük imperialist olan kom-munist rus imperializmidir". (Yenə orada, səh. 80-81.) Belə əqi-də sahibi təbii ki, Vətənin özündən istiqlal mehi əsdikdə susa bilməzdi....

Azərbaycan Mədəniyyət Dərnəyinin fəaliyyətində mü-hüm xidmətləri olan Feyzi Aküzüm, həm də "Azərbaycan"ın fə-al yazarlarındandır. Onun məqalələrinin, rəhbərlik və təşkil et-diği konfrans və simpoziumların Azərbaycan gerçəkliyi haqqın-da Türkiyə ictimai fikrində doğru rəy formalaşmasında mühüm rolu olmuşdur. F.Aküzümün "28 May 1918-ci ildə elan edilən istiqlaldan sonra Azərbaycanda baş verən hadisələr" (№ 264, 1988-ci il) adlı yazısı maraqlı, təsirli faktlarla zəngindir. Burada müəllif 28 May 1918-ci il tarixdə Azərbaycan öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra ölkədə cərəyan edən hadisələrə – milli dö-vlət quruculu sahəsində həyata keçirilən tədbirlərə nəzər salır. Azərbaycanın bolşevik – erməni quldurlarından təmizlənməsindən, türk ordusunun Bakıda qarşılınmasından, onların şərəfinə H.Cavid, Ə.Cavad, Orxan Seyfi Orxan, Yusif Ziya Ortaç tərəfin-dən yazılan şərlərdən, Milli Azərbaycan dövlətinin Türkiyə, İran, ABŞ, İngiltərə, Fransa, İtaliya, Polşa və Yaponiya tərəfin-dən tanınmasından ətraflı bəhs edilmişdir. Müəllifin "Kükürəyən istiqlal" (№ 210, 1974) məqaləsi Azərbaycana böyük məhəbbət, onun azadlığa qovuşacağına dərin inam hissi ilə qələmə alınmış-

dır Bu yazı, həm də Azərbaycan mühacirətinin fəaliyyətini, onun nəşrlərinin tarixini öyrənmək baxımından dəyərlidir.

"Azərbaycan"da Cəmil Ünalın ("Erməni məsələsi və Azərbaycan hadisələri", №263, "Azərbaycanın üzü Türkiyəyə tərəf olmalıdır" №273, 1990-cı il və s.), Əli Akışın "İdil-Ural Qurtuluş hərəkatının ölməz öndəri Ayas İshaki" (№ 4-5-6 (148-149, 150), "Böyük türk-tatar şairi Abdullah Tukayın xalqçılıq və milliyətçilik cəbhələri" (№ 10-11-12 (154, 155, 155), 1964-cü il), "Bir bilginin ardından (№270, 1988-ci il), "İnsan haqları və ermənilər" (№ 263, 1988-ci il), Eldəniz Kurtulanın "Sibir qonaqları" (№6-7 (78-79), 1958-ci il), "Azərbaycanlılar və ətrafdakı siyasi vəziyyət" (1962-ci il), "Azərbaycanın istila ildönümü" (№ 1-2-3 (133-134-135)), "Azərbaycanın istiqlal ildönümü" (№ 4-5-6 (136-137-138) 1963-cü il), Əli Volkanın "Böyük öndərin mənəvi hüzurunda" (№ 12 (48), 1956-cı il), "İstiqlal həyatımızdan bir xatirə" (№ 2-3 (74-75) 1958-ci il), Mustaq Qarabağın "Ulu kişi" (1962-ci il), "Şəhid məzarında" (№1-2-3 (133-134-135), 1963-cü il), "Qarabağ verilməz" (№ 263, 1988) və s. məqalələri, habelə Səlcuq Akının, Şükrü Qaya Şəkəroğlunun, Ənvər Arasın, Seyfəddin Altaylının və digərlərinin irsi istiqlal uğrunda ideoloji mübarizə tarixini öyrənmək baxımından diqqəti çəkir.

"Kültürəl əlaqələri daha çox sağlamlaşdırmaq qayəsi ilə" (№1, 1952) nəşrə başlayan "Azərbaycan" jurnalı əslində bu bayraq altında Azərbaycan xalqının tarixi və taleyi ilə bağlı bütün mövzularda yorulmadan, sınımadan, cəsarətlə və istiqlallı günün gələcəyinə ürəkdən inanaraq yazmışdır. "Azərbaycan" istiqlal məfkurəsini on illər boyu öz səhifələrində yaşatmış, təbliğ etmiş, ona qida vermişdir. "Azərbaycan"ın hər vərəqinə, hər cümləsinə, hər sətirinə milli ruh hakim olmuşdur. Vətənçi, millətçi, istiqlalçı "Azərbaycan" azadlıq aşıqlərinin, mühacirlərin mübarizəsini və əməllərini əbədi yaşadacaq bir dastandır!

Artıq 10 ildən də çoxdur ki, Azərbaycan istiqlalına qovuşmuşdur. İstiqlal aşıqlərinin, mücahidlərin müqəddəs arzusu

həyata keçmişdir. Bütün həyatlarını Azərbaycanın azadlığı uğrunda amansız ideoloji-siyasi mübarizəyə həsr etmiş əski mühacirlərin irsi və fəaliyyəti tarixə çevrilmişdir. Lakin Azərbaycan tarixinin ayrılmaz hissəsi olan mühacirət, onun fəaliyyəti, o cümlədən nəşrləri heç vaxt diqqətdən kənar saxlanılmamalı, öyrənilməli, tədqiq və təbliğ olunmalıdır. Mühacirlər, onların irsi, mücadilə və həyat yolu gənclərin vətənçi, istiqlalçı, millətçi kimi tərbiyəsində əvəzsiz nümunə, ibrətamiz nümunədir.

"İSTİQLAL" QƏZETİ

Azərbaycan mühacirlərinin Berlində nəşr etdirdikləri "İstiqlal" qəzetinin azadlıq uğrunda ideoloji mücadilə tarixində yerini və rolunu xarakterizə etmək, dəyərləndirmək baxımından qəzetin nəşri münasibətilə M.Ə.Rəsulzadənin yazdığı məqalədəki "boğulmayan bir səs" sözlərindən daha uğurlu, daha dəqiq və münasib ifadə tapmaq mümkün deyildir. Bu qəzetə qədərki bütün mətbu orqanların – "Yeni Qafqasya", "Azəri-türk", "Odlu yurd" və "Bildiriş" in iş təcrübəsi və ənənələrindən bəhrələnən "İstiqlal" bolşevizmi daha kəskin ifşa edir, sovetlərə qarşı ciddi ideoloji mübarizəni davam etdirirdi.

Təsədüfi deyil ki, M.B.Məmmədşad 1937-ci ildə qələmə aldığı və 1938-ci ildə Berlində "Qurtuluş" jurnalının mətbəəsində çap etdirdiyi "Milli Azərbaycan hərəkatı" adlı kitabında yazırdı: "...1932-ci ildə Berlində "Yeni Qafqasya", "Azəri-türk", "Odlu yurd" və "Bildiriş" redaksiyalarının iştirakıyla və eyni proqramla "İstiqlal" qəzeti nəşrə başlamışdır. Sovet hökuməti artıq dəli olmaq dərəcəsinə gəlirdi. O bütün fitnə və fəsad aparatı ilə birgə diplomatik gücünü də hərəkatə gətirmiş və "İstiqlal"ın ...Türkiyəyə girməsinin yasaq edilməsinə müvəffəq olmuşdur. (M.B.Məmmədşad, Milli Azərbaycan hərəkatı, Bakı, "Nicat", 1992, səh.195.)

"İstiqlal" özünü "Milli Azərbaycan istiqlal davasını tervic

edən (digər bütün məsələlərdən üstün tutan-T.A.) siyasi qəzet" adlandırır və təbii ki, əksər materiallar da bu ruhda olurdu. Bununla belə, qəzetdə ədəbi-mədəni, iqtisadi və s. mövzularda da yazılar verilir. Vəqif Sultanlı "Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı" kitabında (Bakı, Şirvanəşr, 1998) haqlı olaraq yazır: "Türkiyəni tərk edərək Polşada sığınmağa məcbur olan Azərbaycan mühacirəti Berlində 1932-1934-cü illərdə nəşr etdirdikləri "İstiqlal" qəzeti və 1934-1939-cu illərdə çıxan "Qurtuluş" jurnalı səhifələrində ara-sıra mühacirət ədəbiyyatı nümunələrinə yer ayırmışlar" (səh.13).

"İstiqlal"ın birinci nömrəsi 1932-ci ilin yanvarında işıq üzü görmüşdür. Qəzet 10 gündə bir çıxdığını yazmış və bu minvalla 1934-cü ilin sonlarına kimi nəşrini davam etdirmişdir. İkinci nömrədən başlayaraq "İstiqlal" "İnsanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal!" şüarı ilə çıxmışdır.

"İstiqlal"ın mövzuları və mühərrirləri

Qəzetin redaktoru (baş mühərriri) Məmməd Əmin Rəsulzadə olmuşdur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, qəzetin demək olar ki, bütün nömrələri üçün baş məqalə M.Ə.Rəsulzadə tərəfindən qələmə alınmışdır. Qəzetin birinci səhifəsində verilən bu yazılar yalnız həcmi ilə yox, sanbalı, sənətkarlığı, ideyalılığı, kəskinliyi, cəsarəti ilə də diqqəti dərhal cəlb edir.

"İstiqlal"ın M.Ə.Rəsulzadənin çiyinləri üzərində durduğunu söyləsək, yanlışlıq.

Onun məqalələri qəzetin əsas ideya-istiqamətini, proqram və məramını müəyyənləşdirir və Avropada Azərbaycan mühacirəti haqqında ictimai rəyi formalaşdırırdı. Qəzetin birinci nömrəsində dərc olunmuş, "Boğulmayan bir səs" adlı yazı həm qəzetin məqsədi, məramı barədə, həm də Azərbaycan mühacirlərinin Türkiyəni tərk etməsi, onların İstanbuldakı nəşrlərinin fəaliyyətinin dayandırılması haqqında məlumat verir.

M.Ə.Rəsulzadə yazır: "Mütaliəni təqdim olunan bu qə-

zet müqəddəs bir idealın müdafiəsinə yüksələn bir səsi mədəni dünyaya çatdırmaq üçün nəşr olunur. Milli Azərbaycanın istiqlal davasının səsi – bax, bizə həyəcan verən bir nida!...

Bu gün Berlindən eşitdiyiniz bu səs on ilə yaxın müddətdən bəri İstanbuldan gəlirdi və nə qədər təbii idi". Müəllif sonra Azərbaycan türklərinin qəsbətilmiş haqqının, məhv olunmuş istiqlalının müdafiəsi uğrunda mücadilə aparmaq üçün Türkiyədən münasib yer olmadığını yazır və acı təəssüflə qeyd edir ki, Türkiyə hökumətinin qərarı ilə İstanbul nəşrləri öz fəaliyyətlərini dayandırmışlar. M.Ə.Rəsulzadə bu xəbərin oxucular tərəfindən heyrtlə qarşılanacağını, "Xeyr ola bilməz! Mümkün deyil!" söyləyəcəklərini bilir. Müəllif də onlara haqq qazandırır: "Psixoloji və məntiqi bir inkar! Fəqət, təəssüf! Həqiqət bütün çıpaqlığı ilə meydana! Acı həqiqət! Bizi heyrtlər içində boğan həqiqətə indi düşmən sevinir". Bütün bunlarla bərabər böyük siyasi mübarizə məktəbi keçmiş M.Ə.Rəsulzadə Türkiyə hökumətinin bu qərarını anlayışla, təmkinlə qarşılayır və Sovet hökumətinin təkidli tələbləri və ciddi təzyiqləri ilə verilən bu qərarın Türkiyə hökumətinin taktiki gedişi adlandırır.

Müəllif qiblə ediləcək uzaqgörənliklə yazır ki, Türkiyədə tətbiq olunan bu ifrat taktikanın ömrü uzun olmayacaq və haqq yerini tutacaqdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, doğrudan da müharibə bitdikdən bir müddət sonra – 1949-cu ildə Azərbaycan mühacirəti yenidən Türkiyəyə döndü.

Məqalədə müəllif sovet rejiminin məhvə məhkum olduğunu özünəməxsus ifadələrlə, canlı və inandırıcı sözlərlə oxucuya çatdırır: "Bəli, əsası zülm, cəbr və istismar üzərində qurulan bu əsarət binası qəbul deyil, çökəcəkdir." Qeyd etmək vacibdir ki, Sovet hakimiyyətinin bütün illərində-kollektivləşmə, sənayeləşdirmə, mədəni inqilab mərhələsində, repressiyanın tüğyan etdiyi zamanlarda, müharibə və bərpa dövrlərində, hətta sovetin, belə demək mümkündürsə, çiçəkləndiyi, "İlənizmin bütün planetdə iri addımlarla irəlilədiyi" 1970-ci illərdə Azərbaycan mühacirətini xarakterizə edən başlıca cəhəti bir kəlmə ilə ifadə etmək

mümkündür: İnam! Sovet imperiyasının çökəcəyinə, Azərbaycanın yenidən istiqlala qovuşacağına inam! Mühacirətin bütün irsində – istər bədii əsərlərdə, istər publisistikada bu ruh hakimdir. İnam Azərbaycan mühacirətinin qida, ilham mənbəyi, dayaq nöqtəsi olmuşdur. Sovet İttifaqının əks-kəşfiyyat xidmətlərinin terrorları, digər tədbirləri, nəhəng sovet təbliğat maşını bu inamı sındıra bilməmişdir. M.Ə.Rəsulzadənin əsərlərində SSRİ-nin çökəcəyinə, Azərbaycanın müstəqil dövlət olacağına inam, sanki hər sətirdə, hər sözdə hiss olunur. Haqqında bəhs etdiyimiz məqalənin sonu da belə bir əqidənin, inamın təzahürü kimi səslənir: "Berlində çıxan bu qəzet İstanbulda bağlanan qəzetlərin gördüyü işi davam etdirməyə mükəlləfdir. Onun nə kimi məqsəd və proqram təqib edəcəyini ifadə üçün bir cümlə kafidir: "Böğulməyən bir səs!..."

"İstiqlal"ın Berlin nəşrini belə obrazlı ifadə ilə izhar edən M.Ə.Rəsulzadənin qəzetdəki çoxsaylı yazılarını mövzusunə görə təxminən belə qruplaşdırmaq olar:

- Azərbaycan istiqlalı, xalqımızın tarixində və taleyində onun rolu, yeri, Azərbaycan uğrunda mücadilə, bu sahədə muhacirlərin qarşısında duran vəzifələr;
- Sovet rejiminin tənqidi;
- Dövlətlərarası münasibətlər və beynəlxalq siyasət;
- Antisovet mühacir təşkilatlar, onların fəaliyyətlərinin ələqələndirilməsi;
- Müxtəlif nəşrlərə, onların müəlliflərinin mövqeyinə münasibət;
- Ayrı-ayrı xadimlərin həyatı və fəaliyyəti.

Birinci qrupa daxil olan yazılarda ("Mücadilənin taktikası" №3, "Yenilməyən bir qüvvət" №5, "İntiqam günü" №8, "İman günü" №10, "Münəvvər mühacirin borcu" №15, 1932, "Rədd olsun, işğal" №33, "Milli bir gün" №47, 1933 və s.) 28 May – Azərbaycanın istiqlal günü şanlı bir tarix, 27 aprel isə kədərli bir gün-millət matəm kimi xatırlanır, doğma yurdun yenidən istiqlala qovuşması üçün hər bir mühacirin Vətən borcu yada sa-

linir, onun ideoloji mübarizədə fəal iştirakının zəruriliyi göstərilir.

"Mücadilənin taktikası" məqaləsində müəllif yazır ki, Azərbaycan başda olmaqla Qafqazın hər tərəfindən gələn xəbərlər olduqca həyəcanlı və əndişəlidir. Qanlı istila rejimi xalqı cana gətirmiş, hər tərəfdə müqavimət və üsyanlar davam edir.

Kəndlilər bir tərəfdən hökumətə ərzaq vermir, digər tərəfdən fürsət düşdükcə, hökumət və firqə məmurlarına hücum edirlər. M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, belə bir şəraitdə mücadilə taktikası dəyişdirilməli, ən əvvəl bütün Qafqaz millətləri ümumi düşməyə – bolşevizmə qarşı müştərək hərəkət etməlidir. Digər tərəfdən isə "müsəlləh müqavimət və mücadilə həmlələri üçün münasib şərait seçilməlidir".

"İntiqam günü" adlı məqalə əvəzsiz nemət olan istiqlal fikri, ideyası, məfkurəsi ilə təmiz, ülvü, müqəddəs hisslərin vəhdətindən doğan bir yazıdır: "27 aprel. Qara gün. Dərs verən bir fəlakət. Milli matəm. Düşmənin günü. Qırmızı yalan. Unudulmayan bir zərbə. Sızlayan bir yara." – deyə sonsuz kədərlə yazan müəllif göz yaşları içərisində itib-batmır, bu ələmin nəşəyə çevriləcəyi günə inanır və onun uğrunda mübarizə aparır.

"Münəvvər mühacirin borcu" adlı məqaləni ziyalı mücahidin yaddaş kitabı, iş proqramı hesab etmək olar. M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, mühacir eyni zamanda vətənçi bir mühəndis, milliyyətçi hüquqşünas, istiqlalçı bir iqtisadçı və s. olmaq vəzifəsinə mükəlləfdir. 1930-cü illərdə qələmə aldığı bu yazı ilə müəllif sanki sonrakı prosesləri duyur, görür və xəbərdarlıq edirdi: "Münəvvər mühacir gənclərimiz hər şeydən əvvəl vətənpərvərlik dərslərini öyrənməli, vətən və millət hissini özündə tərbiyə etməli və tarixi dəqiqəsi gəldiyi zamanda bilikli bir mücadiləçi və yaradıcı ideyası ola bilsin". Müəllif yazır ki, münəvvər mühacirlər vətən borcunu öz əsərləri, əməlləri ilə meydana qoymalıdır. Bu zaman isə onlar istiqlal yolunu bizdən əvvəl keçmiş millətlərin mühacirlərinin təcrübəsindən faydalanmalıdır.

"İstiqlal"ın səhifələrində dövlətlərarası münasibətlər və

beynəlxalq siyasət məsələləri daha çox M.Ə.Rəsulzadənin məqalələrində özünü büruzə verir. Bu mövzuda o, bir-birindən kəskin və sanballı yazılar çap etdirmişdir ki, onları siyasi publisistikanın parlaq nümunələri hesab etmək olar. "Açıq diplomatiya" adlı yazı (№2 1932) maraqlı mülahizə ilə başlayır: "Müharibələr imperiyalar və imperialistlər törətmişlər, gizli diplomatiya onların silahı idi. Sülhü isə millətlər və demokratlar təmin edəcəklər – açıq diplomatiya onların silahıdır". Müəllif göstərir ki, son dövr diplomatiyasında da müəyyən dəyişikliklər, təbəddülatlar olmuşdur. Beynəlxalq münasibətlərdəki gərginlik və böhran bolşevikləri sülhsevər siyasətçi oyunu oynamağa vadar etmişdir. M.Ə.Rəsulzadə bolşeviklərin siyasətini obrazlı ifadə ilə belə xarakterizə edirdi: "Rus imperatorları gizli diplomatiyaları ilə açıq məqsədlər güdürdülər. Sovet diktatorları isə açıq diplomatiya ilə gizli məqsədlər güdürlər". Başqa sözlə, bolşeviklər açıq sülh diplomatiyası ilə gizli niyyətlərini – zəifliklərini pərdələmək istəyirlər.

M.Ə.Rəsulzadənin bu mövzudakı publisistik yazıları, İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsindəki mövcud mənzərəni göz önünə gətirmək baxımından dəyərli mənbələrdir. Onun "Dünyanın iztirabı" (№4), "Türkiyə və Avropa" (№13), "Fransa və Rusiya" (№21, 1932) "Uzaq Şərqdə" (№34, 1933) və s. yazıları bu qəbiləndir.

Hələ 1920-ci illərin əvvəllərində M.Ə.Rəsulzadə publisistikasında sovet rejiminin tənqidi xüsusi yer tuturdu. "İstiqlal"da bu mövzu mühərririn yaradıcılığında özünü, xüsusilə qabarıq göstərir. "Yeni vəhşiliklər qarşısında" (№7), "Fitnədən qorunmalı" (№11), "Bir pərdə daha" (№18), "Bir rejimin ildönümü" (№20, 1932), "Demokratiya və Sovetlər" (№30), "Qanlı vəhşətlər" (№31, 1933), "Sovetlərdə vəziyyət" (№40, 1934) və s. kimi yazılarda sovetin daxili siyasəti, insanlara qarşı törədilən kütləvi vəhşiliklər, repressiyalar, sürgünlər kəskin tənqid hədəfinə çevrilir və bu kimi təzahürlərin mövcud rejimin təbiətindən, onun saxta ideologiyasından irəli gəldiyi vurğulanırdı. Müəllif sovetin

yalnız öz sərhədləri daxilində deyil, xaricdə də məhiyyət etibarilə eyni siyasəti təqib etdiyini, ona əks-ideoloji mübarizə apararlara, – xüsusilə mühacirlərə qarşı amansız mövqe tutduğunu yazır.

"Fitnədən qorunmalı" adlı yazıda M.Ə.Rəsulzadə qeyd edir: "Mühacirəti dağıtmaq – bolşeviklərin həyata keçirmək istədikləri aktual məsələlərdən biri budur". Müəllif göstərir ki, bu niyyəti reallaşdırmaq üçün onlar ən çirkin yollardan istifadə etməyə hazırdırlar. Odur ki, hər cür fitnəyə qarşı əks-tədbir görmək, onu vaxtında duymaq və zərərsizləşdirmək lazımdır.

Sovet İttifaqından çıxan mühacirlər arasında azərbaycanlılar böyük nüfuza malik idilər. Onlar bolşevizmə qarşı daha amansız mövqe tutur, bütün təzyiq və təqiblərə rəğmən fasiləsiz fəaliyyət göstərir, eyni zamanda digər xalqların mühacir nümayəndələrinin işinin əlaqələndirilməsi, birgə hərəkəti üçün fəallıq göstərirdilər. Təsədüfi deyil ki, antisovet mühacir təşkilatlar, onların fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi "İstiqlal"ın aparıcı mövzularından idi və M.Ə.Rəsulzadə də qələmə aldığı "Vahid istiqlalçılar cəbhəsi" (№9), "Müştərek Qafqaz cəbhəsi" (№12, 1932), "Ukrayna məsələsi" (№48, 1933), "Tarixi bir akt" (№64, 1934) və s. kimi məqalələrində məsələnin əhəmiyyətindən və aktuallığından ətraflı bəhs etmişdir.

Mühacirlər yaşadıkları və digər xarici ölkələrdə, habelə Sovet İttifaqında, o cümlədən Azərbaycanda ölkəmizlə bağlı məqalələri, nəşrləri diqqətlə, maraqla izləmiş, ona dərhal münasibət bildirmişlər. Mühacirət mətbuatı tarixində belə faktlar çox olmuşdur. "İstiqlal" qəzeti sovet, əcnəbi və həmçinin mühacir müəlliflərin Azərbaycanla əlaqədar digər nəşrlərdə çap olunan yazılarına bir qayda olaraq münasibət bildirmişdir, demək olar ki, hər nömrəsində bu qəbildən yazılar dərc etmişdir. M.Ə.Rəsulzadənin "Görmədikləri fil" (№19), "Köhnə nəqarat" (№22, 1932), "Haqqda, ümid də bizdə" və başqa məqalələri bu mövzudadır.

M.Ə.Rəsulzadə yaradıcılığında müxtəlif xadimlərin həyat

və fəaliyyətlərinə, xatirəsinə həsr edilən xeyli miqdarda yazılar vardır. O, bu qəbildən olan bir neçə yazısını, o cümlədən türk dünyasının iki böyük siması İ.Qaspiralı və H.Zərdəbiyə həsr etdiyi "Ortaqlı bir ildönümü" (№32, 1933), həmçinin mühacir həmvətənimiz Ş.Rüstəmbəylinin fəaliyyətilə bağlı "Şəfəbəyçilik" (№60, 1934) adlı məqalələrini "İstiqlal"da dərc etdirmişdir.

"Ortaqlı bir ildönümü" adlı məqalədə türkdilli xalqların taleyində parlaq iz qoymuş iki qüdrətli qələm sahibinin, nəşirin, tərəqqi, mədəniyyət və maarif çarçısının əvəzsiz tarixi xidmətlərindən bəhs olunur.

"Şəfəbəyçilik" isə ağırlı bir problemə – hələ 1920-ci illərin sonlarından Azərbaycan mühacirləri arasında yaranmış ixtilafa, onun səbəb və məhiyyətinə, ondan xilas olmanın yollarına həsr edilmişdir.

"İstiqlal"da ikinci simanın Mirzə Bala Məmmədşadəninin olduğu şübhəsizdir. O, öz yazılarını "M.B.Məmmədşadə", "Mirzə Bala", "M.B.", "V.Nuhoğlu", "M...də" və s. kimi imzalarla dərc etdirmişdir.

M.B.Məmmədşadə, nəinki "İstiqlal"ın, ümumiyyətlə, Azərbaycan mühacirət mətbuatının ən fəal mühərriri olmuşdur – desək, yəqin ki, yanlışdır. Ümumiyyətlə, mühacirət irsini M.B.Məmmədşadəninin yaradıcılığı olmadan təsəvvür etmək çətindir. "İstiqlal"ın da nəşrində onun əvəzədlməz xidməti vardır. Qəzetin hər nörsində onun bir, yaxud bir neçə irihəcmli yazısı çap olunmuşdur. M.B.Məmmədşadəninin "İstiqlal"dakı yaradıcılıq dairəsi, mövzusu çox genişdir. Qısaca, onu söyləmək mümkündür ki, Azərbaycanla bağlı təsəvvürlərə gələn bütün mövzularda M.B.Məmmədşadə qələmini sinamışdır. Onun sovet həyat tərzinin, Lenin milli, iqtisadi siyasətinin tənqidi ("On beşdilli bir ölkə" №3, "Kolxoz" "NEP"-inin mənası" №12, "Moskvanın kürd siyasəti" №13, "Azərbaycan necə parçalanır" №15), milli ideologiya ("Türkçülük və müsavatsızlıq" №9, "Dildə birlik" №18, "Nəşilərimiz və bolşeviklər" №20), Dünya və Azərbaycan ədəbiyyatı ("Molla Pənah Vəqif" №21, "Firdovsi" №34), erməni vəhşi-

liyi ("Bir qırğının 15 illiyi" №31, "31 Mart" №31. Bu barədə ətraflı bax: A.Tahirli, "Mühacirlər Mart qırğını haqqında, yaxud susmayan tək səs", "525-ci qəzet", "Ədalət" qəzeti, "Xalq" qəzeti, "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, "Mədəniyyət" qəzeti (hamısının 2002-ci il, mart nömrələri), milli istiqlal və sovet istilası ("Rus istilası" №33, "Matəmimiz" №33) və s. kimi mövzularda onlarca məqaləsi "İstiqlal"ın simasını müəyyənləşdirməkdə, onun nüfuzunun artmasında mühüm rol oynamışdır.

Mirzə Bala Məmmədzaadə publisistikası canlı, ehtiraslı və obrazlı ifadə tərzini, inandırmaq məharəti, ideya, əqidə, məslək məşəlini daha da alovlandırmaq, yüksək bəşəri əxlaqi keyfiyyətlər təlqin etmək qüdrətinə, cəmiyyətdə problemə sərt, kəskin münasibət bəsləmək, opponenti sözün qüvvəsindən ustalıqla istifadə edib tərk-silah və ifşa etmək qabiliyyətinə malikdir. O, faktlara istinad edir, məntiqə, fəhmin gücünə arxalanır, tədqiqatlar aparır, mülahizələr, mühakimələr irəli sürür, nəticələr çıxarır. M.B.Məmmədzaadə toxunduğu mövzuya uyğun gah lirik – romantik üslub seçir, oxucunu kövrəldir, təsirləndirir, onun qəlbi ələ alır, düşüncə və hisslərini cüşa gətirir, gah da satirik qələmi, öldürücü ifşa metodlarını işə salır. Bütün bunlara o, sözdən və faktdan sənətkarlıqla istifadə etməklə nail olur. M.B.Məmmədzaadə yaradıcılığında faktdan istifadə məharəti, bacarığı qeyri-adi dərəcədə təzahür edir. Müəllifin faktla yanaşma tərzini, onu müxtəlif aspektlərdən təhlil etmək, dəyərləndirmək istedadı həmişə ona uğur gətirir.

M.B.Məmmədzaadənin "Körpü nəzəriyyəsi" adlı yazısından (№18, 1932) bəlli olur ki, Şövkət xanım Məmmədovanın "Azərbaycan musiqili teatrının inkişaf yolu" adlı əsəri Moskvada çapdan çıxmışdır və Bakıda nəşr olunan "İnqilab və mədəniyyət" məcmuəsində (may, 1932) Rəhim Həsənovun həmin kitabla bağlı tənqidi məqaləsi dərc edilmişdir. Rəhim Həsənovu Şövkət Məmmədovanın əsəri niyə qayğılandırmış, narahat etmişdir? Heç demə, Ş.Məmmədova həmin əsərdə yazmışdır ki, xalq operasının düşmənləri bu sahədə indiyədək olan əsərlərindən, o

cümlədən Ü.Hacıbəyli və Müslüm Maqomayevin əsərlərindən imtina etmək fikrini ortaya atmışlar. Ş.Məmmədova isə əks mövqedədir və yazısında da qeyd edir ki, həmin əsərləri atmaq yox, onlardan bəhrələnərək yeniləri yaratmaq lazımdır. Bu mənada, bu vaxta kimi yaranmış əsərlər bundan sonrakı əsərlər üçün gözəl bir körpü rolunu oynaya bilər. R.Həsənov göstərir ki, Ş.Məmmədovanın söylədiklərini siyasi dilə çevirəndə o deməkdir ki, biz hələ keçmişin təsirindən azad ola bilməmişik, Şövkət xanım demək istəyir ki, keçmişdən əl çəkməyin, çünki irəli daha qaranlıqdır, heç bir ümid yolu yoxdur. M.B.Məmmədzaadə Ş.Məmmədovanın saf, sağlam fikir və arzuları ilə R.Həsənov kimi çürük və dar düşüncə sahiblərinin fikirlərini qarşılaşdırır, birincini təqdir, ikincini tənqid, ifşa edir.

Maraqlı və diqqət cəkməkdir ki, ölkədə baş verən prosesləri, yeniliklə köhnəliyin mübarizəsini müntəzəm izləyən M.B.Məmmədzaadə bu mövzunu həmişə gündəlikdə saxlayır. Qəzetin sonrakı, 19-cu nömrəsində dərc olunmuş "Günbatançılıq" adlı məqalə də toxunulan problemə həsr edilmişdir. Azərbaycan musiqisi, onun problemləri haqqında yazdığı məqalədə Ş.Məmmədova göstərir ki, ölkəmizin təbii sərvətlərindən faydalanmaq üçün xaricdən alimlər çağırırıq. Nə üçün musiqi zənginliklərimizin işlənməsi üçün alimlər dəvət etməyək?

B.Əsgərov adlı orta məktəb müəllimi də neft sənayesinin inkişafı üçün günbatanlı (qərb) kapitalistlərin sərmayə qoymasını vacib hesab edir və bunsuz yüksəlişin olmayacağını bildirir.

M.B.Məmmədzaadə məqaləsində göstərir ki, bu müəlliflərin günbatançılıqlarını bəyənməyən R.Həsənov, M.Hacinski, P.Məmmədbəyov onları kommunizmə, marksizm metodologiyasına düşmənçilikdə günahlandırır, ittiham edir. M.B.Məmmədzaadə fikirlərin, ideyaların bu cür qarşılaşdırılmasından ustalıqla istifadə edərək, əslində sovet ideologiyasının çürüklüyünü, yarasızlığını tənqid hədəfinə çevirir.

Bu məsələ müəllifin "Nəşrlərimiz və bolşeviklər" (№20) adlı yazısında daha qabarıq üzə çıxır. O, yazır: "Bolşeviklərin ən

çox qorxdığı mətbuat və fikir hürryyətidir. Hürryyətdən, xüsusilə mətbuat və fikir hürryyətindən yarasa işıqdan, şeytan bismillahdan qorxan kimi qorxurlar".

Müəllif daha sonra bolşeviklərin "İstiqlal"a münasibətindən söz açıq və göstərir ki, qəzetin elə nömrəsi yoxdur ki, "Zarya Vostoka", "Bakinskiy rabochiy", "Kommunist" ondan qəzəzlə, böhtanla bəhs etməsin.

Bütün həyatını, qələmini Azərbaycana, onun azadlığına, istiqlalına həsr etmiş M.B.Məmmədzadə irsinin küll halında tədqiqi, təbliği aktual və əhəmiyyətlidir.

Qəzetlə Mir Yaqub Mehdiyev sıx əməkdaşlıq etmiş və məqalələrini bir qayda olaraq "dr. Mir Yaqub", yaxud "Mir" imzası ilə dərc etdirmişdir. Mir Yaqub Mehdiyev "İstiqlal"da "Sovet maliyyəsinin tənəzzülü" (№4, 1932), "Sovetlər və Uzaq Şərq məsələsi" (№4, 1932), "Qafqazın faciəsi" (№5, 1932), "Sovet bəyannamələri" (№43, 1933), "Hərb təhlükəsi" (№49, 1934), kimi müxtəlif mövzularda maraqlı yazılar dərc etdirmişdir. Bu məqalələr daha çox dərin təhlili, inandırıcı mühakimələri ilə yadda qalır.

Fikrimizcə, dr. Mir Yaqubun qələmə aldığı "Milli hərəkat və milliyət məsələsi" əsəri, nəinki onun, eləcə də bütövlükdə mühacirət irsinin ən diqqətçəkən nümunələrindəndir. Bu məqalə "İstiqlal"ın bir neçə nömrəsində çap olunmuşdur (№18, 1932; №25, 28, 31, 42, 1933).

Yazıda milli hərəkat tarixinə nəzər salınır, Fransa, Almaniya, İngiltərə və b. Avropa ölkələrində milli hərəkatın meydana gəlməsindən, inkişafı və nəticələrindən, Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda mədəni oyanışdan, istiqlal uğrunda mübarizə tarixindən ətraflı bəhs olunur. Fikrimizcə, bu silsilə məqalələri toplamaq, ayrıca kitab şəklində nəşr etmək faydalı olardı.

Miralay İsrail və Hilal Münşi də "İstiqlal"ın fəal yazarlarından olmuşdur. Birinci daha çox Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ordu, onun uğurları, problemləri, zabitləri haqqında ("Azərbaycan ordusu haqqında xatirələr", 25 sentyabr №16,

1932, "Pilsutskiden bir dərs", 15 noyabr №19, 1932 və s.) yazırdı, ikinci mövzu çoxşaxəli və rəngarəngdir. Hilal Münşi gah beynəlxalq həyatdan ("Almaniya böhranı" (№33, 1933), "İran və sovetlər" (№35, 1933), "İngiltərə və sovetlər" (№39, 1933), "Almaniya və sovetlər" (№48, 1933) dərin analitik siyasi məqalələr yazır, gah sovetlərin Azərbaycandakı siyasətini tənqid edir ("Bolşeviklərin Azərbaycan təbliği və D.Bünyadzadənin "elmi kəşfləri" (12, 1932), "Azərbaycan neft sənayesi" (№42, 1933), gah da istiqlal tarixi ilə bağlı materiallar çap etdirir. ("28 May" №10, 1932, "Millət yoludur, haqq yoludur" №35, 1933). Mövzu müxtəlifliyinə baxmayaraq digər müəlliflər kimi Hilal Münşinin yazılarını da bir ideya, amal birləşdirir: -istiqlal.

"İstiqlal"da mühacirliyin təbiətdən irəli gələn obrazlı-ehtişaslı mühakimələr, müdrik, həzin düşüncələr, kövrək duyğularla zəngin yazılar çoxdur. Lakin əqidə, məslək və istiqlal uğrunda mübariz ruhlu, sərt və kəskin xarakterli məqalələr üstünlük təşkil edir. "Gecikmiş tənqid" (№2, 1932) adlı yazı bu qəbildəndir. Müəllif yazır ki, milli nəşrlərimizi izləyənlərə bəllidir ki, iki il əvvəl qırmızı və ağ ruslar ağız-ağıza verərək panturanizm təhlükəsindən bəhs edirdilər. Onlara, o cümlədən Zəçevanın "Türkiyə və panturanizm" adlı qəzəzli kitabına M.Ə.Rəsulzadə "Panturanizm" risaləsi ilə layiqli cavab verdi. Məqalədə deyilir: "Müəyyən siyasi bir məqsədlə üfürülərək uçurulmaq istəyən bu demaqqoqluq balonu Rəsulzadə Əmin bəyin "Panturanizm" əsəri ilə partlamış, demaqqoqların bütün hiylə və yalanları üzlərinə cırıpılmış və hamısı susdurulmuşdur. Diqqət çəkən bir sükut". İlk baxışda elə təsəvvür yaranırdı ki, bu mövzuda iqtidardakı qırmızılarla müxalifətdəki ağların söz birliyi, həmrəyliyi var, ikisi də susurdu. Amma bu vəziyyət uzun sürmədi. "Nəhayət, qızıl ruslar bu sükutu pozdular, azərbaycanlı bolşeviklərdən azərbaycanlıların təbircə desək, Mustafa Quliyevin "ipini buraxaraq meydana atdılar". Moskvanın tapşırıqlarını yerinə yetirən M.Quliyev "Kommunist" qəzetində (1932, №199, 201, 202, 1931) M.Ə.Rəsulzadəyə "adi küçə təbirləri ilə" cavab verdi. Müəllif M.Quli-

yevin cavabının, üslubunun kommunistlərə yaraşan, onlara xas üslub olduğunu yazır və təəssüflə, "utanım sənin yerinə deyir". Məqalədə M.Quliyev erməni məsələsində, xüsusilə daşnaqlara münasibətində yanlışlıqlara yol verdiyini, M.Ə.Rəsulzadənin fikirlərini isə addımbaşı təhrif etdiyini yazır.

"İstiqlal"ın elə həmin nömrəsində dərc olunmuş "Bolşevik ədiblərinin "Hücum"u" adlı yazı da eyni ruhdadır. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının "Ədəbiyyat cəbhəsində" adlı məcmuəsinin adı dəyişdirilərək "Hücum" olmuşdur. Məqalə müəllifi məcmuənin və əməkdaşlarının hücumu keçdikdən sonrakı ədəbi mühiti və mənzərəni dərinlən təhlil edir, müvafiq nəticələr çıxarır, bolşeviklərin ədəbiyyat, mədəniyyət və mərkurə sahəsindəki təhlükəli siyasətini ifşa edir.

"Stalin və bərbərlər" adlı (№4, 1932) felyetonun süjeti sadə və maraqlıdır, eyni zamanda, toxunulan məsələyə müəllifin münasibəti və müdaxiləsi ilə yadda qalır. Adı məişət-xidmət məsələsindən bütöv bir rejimin, onun ideologiyasının çürüklüyünün ortaya qoyulması üçün məharətlə istifadə olunur. Müəllif felyetonu cəlbədicə təsvirlə başlayır: "Başlığı görüb heyran etməyin, diktator Stalinlə bərbərlərin nə münasibəti-deməyin. Sovet mətbuatına görə, münasibət varmış. Həm də necə!.. Siyasi. Hər kiçik bir hərəkətdə bir cəhət, bir rəng arayan və tapan bolşeviklər niyə bərbərlərin fəaliyyətində siyasi rəng tapmasın?!". İstehza və ironiya ilə dolu cümlələr 1930-cu illər Sovet cəmiyyətinin repressiyalar, sürgünlər, təqiblər və təzyiqlərlə dolu mövcud mənzərəsini əks etdirir. Kim səsini çıxarırsa, arzuolunmaz hesab edilirsə, mövqeyindən, yaşından, təhsilindən, cinsindən, hətta bu vaxta kimi olan xidmətindən asılı olmayaraq, cəza aparatı işə düşür: şərlənir, həbs olunur və s.

Kəskin olduğu qədər də maraqlı tərzdə təqdim edilən felyetonda göstərilir ki, sənaye və kənd təsərrüfatı sahəsində planların yerinə yetirilmədiyini görən Stalin nöqsanların aradan qaldırılması üçün 6 maddədən ibarət direktiv imzalanmışdır.

Azərbaycan bolşevikləri neçə müddətdir ki, bu göstərişin

icrası ilə məşğuldur. Felyetonda oxuyuruq: "İndi, Azərbaycanda 11 illik bolşevik hakimiyyətindən sonra kommunizmin xalq arasında nə dərəcədə yerləşdiyini və bolşevik direktivlərinin necə anlaşılarək tətbiq edildiyini görək. Bununla da Stalinlə bərbərlər arasında siyasi münasibəti görmüş olacağıq".

Müəllif buradan məharətlə mətləbə keçir. Göstərir ki, Ağdam rayon kommunistlərinin orqanı olan "Kolxozçu" qəzetində xəbər verilir ki, Qaryagin şəhərindəki bərbərlər artelində çalışan bərbərlərin hər birisi bir tərəşi iki saata qurtarırlar "Kolxozcu" yazır ki, görünür, burada çalışanlar Stalin yoldaşın göstərişindən xəbərsizdirlər, ya da ki, onlar inqilab əleyhdarıdır.

Felyeton müəllifi "Kolxozçu"nın bu qənaətinə acı təəssüf edir və Stalinlə bərbərlər arasında siyasi əlaqə və münasibət tapan müxbiri qınayır, kinayə ilə qeyd edir ki, axtaran tapar, qəzetçi axtarmış və tapmışdır. Felyetonda bir tərəfdən "inqilab əleyhdarı" axtarışına çıxan "Kolxozçu", onun müxbiri, digər tərəfdən Stalin, onun sərəm planları və ona qeyd-şərtsiz itaət edən Azərbaycan bolşevikləri tənqid, ifşa hədəfidir.

Felyeton müəllifi bütün bunlarla kifayətlənmir. O, məsələyə daha geniş aspektdən baxır, bu zaman ideyalar, dünyabaxışlar arasında sərt, barışmaz, mübarizə bütün çıpaqlığı ilə ortaya çıxır. Müəllif Şimali Qafqaz kommunist institutunda tələbələr arasında keçirilən sorğunun nəticələrini xatırladır. Həmin sorğu zamanı tələbələr adi suallara belə, cavab verə bilməmişlər. Müəllif nəticə çıxarır: Rusiyadakı məhkum millətlər ötən on ildə sovet rejimini, kommunizm ideologiyasını belə və bu qədər məniməyə bilməmişlər.

"İstiqlal" Berlində çıxır, lakin Azərbaycanla nəfəs alır, qidalanır. Ölkədə baş verən hadisələr, rejimə qarşı üsyanlar, xalqın ağır həyat tərz, sovetin cəza tədbirləri, təqiblər, sürgünlər qəzetin aparıcı mövzuları idi. 1930-cı illərdə də davam edən mühacirət axınına ("Bir aqronomun anlatdıqları" №6, 1932, "Azərbaycan mühacirləri" №12, 1932, "Yeni mühacirlərimiz" №13, 1933 və s.), mövcud quruluşu qarşı etirazlar və iştirakçılara tutu-

lan divanlara ("Azərbaycanda qanlı vəhşətlər" "Təmizlik əməliyyatı" №1, 1932, "Azərbaycanda edamlar", "Azərbaycanda kəndli terroru" №2 1932, "Azərbaycanda partizan hərəkəti" №3, 1932, "Azərbaycanda qızıl terror" №9, 1932), "Sürgündəki azərilər" №40, 1933, "Məhbus azərilər" №42, 1932 və s.) həsr olunmuş onlarca yazı bolşevizm və onun Azərbaycandakı fəsadları haqqında əsl həqiqəti söyləyirdi.

"Sibiriya məhkumları" (№5, 1932) adlı yazı "Azərbaycandan məktub" rubrikası altında "Daş Dəmir" imzası ilə verilmişdir. Bu yazını Türküstan, Sibirə və ondan da o taya sürülən azərbaycanlıların acı taleyi haqqında kədərli bir dastan da adlandırmıqlar olar. "Qafqazın Gürcüstan sahillərinə Qara dənizlə Qərbdən dolu gəmilərin yaxınlaşdığı və Şimaldan Azərbaycana dolu qatarların gəlməkdə davam etdiyi bir sırada, Qafqazın Şərq qismində, Xəzər sahillərindən Türküstan doğru tıxılı-təpili gəmilər uzaqlaşmaqdadır. İlk baxışda insan zənn edir ki, bu gediş-gəliş iqtisadi inkişafın, beynəlmiləl əlaqələrin əsəridir. Xəyalə elə gələ bilər ki, Şərqlə Qərbi Avropanın, Cənubla Şərqi Avropanın arasında tarix boyu bir tranzit yolu təşkil edən Qafqaz, xüsusilə Azərbaycan yenidən canlanmış, bu gün, hər gün Bakıya yaxınlaşan, Bakıdan uzaqlaşan dolu gəmilər, qatarlar Avropadan Türküstan, İrana, Əfqana, hətta Hində, Çinə və o yerlərdən də Şərqi və Qərbi Avropaya mal nəql edirlər." Müəllifin təsvir etdiyi mənzərə -dolu qatar və gəmilərin hərəkəti göz önünə gəlir, canlı bir səhnə yaranır.

Müəllif qatarların da, gəmilərin də yüklü olduğunu qeyd edir. Amma bu yüklər "başqa növ" yüklürlər. Azərbaycandan Şimal və Qərbə yollanan qatarlar bu ölkənin nefti, pambığı, yunu, balığı, heyvanı, inəyi, dəmiri, duzu ilə doludur. Azərbaycana gələn qatarların "malı" fərqlidir: onlar Batuma Qərbdən gətirilən erməni mühacirləridir ki, Azərbaycanın Qərbi ilə Gürcüstanın Cənub vilayətlərində yerləşdirilir. Bu qatarlar Şimaldan da rusları Azərbaycana daşıyır.

Bakıdan uzaqlaşan gəmilər isə Azərbaycan kəndlisini dəs-

tə-dəstə Sibirə nəql etməkdədirlər. Bunlar qocalı-cavanlı Sibir məhkumlarıdır ki, insanın şəxsiyyət və hürriyyətini, mülkiyyət və istiqlalını əlindən alan istila qüvvəsinə qarşı üsyan etmişdir. Müəllif məmləkətdə insanların "hürriyyət və mədəniyyəti müdafiədə israr etdiyinə", "rus müjrik bolşevizminin zorla, silah gücünə qəbul edilməsinə qarşı" çıxdığına görə, cəzalandırıldığını qeyd etməklə kifayətlənmir, onun işğəncələrlə dolu sonrakı taleyini də izləyir.

Məlum olur ki, sürülənlər daxmalarda yaşayır, acından, susuzluqdan qırırlar. "Bunlar hələ nisbətən mülayim iqlimli yerlərdə olanlardır. Daha Şərqdə və Şimalda, Baykalın ətrafında olanların, Kamçatkada inləyənlərin, qütbə yaxın Arxangelsk ilə buzlu Şimal dənizi adalarında çürüyənlərin halını təsəvvür etmək, çətin olmasın görək". Sayı on mini ötən, müxtəlif istiqamətlərdə sürülən azərbaycanlıların bir adı var: Sibir məhkumları. Müəllifin qənaətinə, faciə və işğəncələrə məruz qalan azərbaycanlıların bu vəziyyətinə görə, Moskva ilə yanaşı seyrçi, müşahidəçi və icrası Azərbaycan bolşevikləri də məsuliyyət daşıyır.

Müəllifin gəldiyi nəticə, maraqlı və ümidverəndir. "Rus çar istibdadını yıxan Sibir siyasəti deyildimi? Rus bolşevik istibdadını da yenə Sibir siyasəti yıxacaqdır. Buna şübhə yoxdur". Şübhəsiz, burada "Sibir siyasəti" ifadəsi ilə bolşevizmin insanların azadlığının əlindən alınmasına yönəldilən bütün tədbirlər nəzərdə tutulur.

"İstiqlal"ın bu cür barışmaz, amansız mövqeyini əks etdirən tənqidi yazıları ilə yanaşı tənbeh edən, bir qədər də yumşaq desək, tərbiyə edən, insanların qəlbinə və beyninə təsir göstərərək onlarda vətənpərvərlik, milliyyətəpərvərlik hisslərini alovlandıran məqalələr də çoxdur.

"Kiçik Yan" (№1, 1932) bu qəbildəndir. Təhkiyə üslubu ilə təqdim olunan maraqlı və ibrətamiz yazıda müəllif göstərir ki, Varşavada kirayə etdiyi evin sahibigilə gələn qonaqlardan kiçiyi pul kolleksiyası üçün ondan xırda türk lirəsi xahiş edir. Ki-

rayənişin mühacir-müəllif uşağa pul verir və ondan yaşını, adını soruşur. Uşağın 11 yaşı, adının da Yan olduğunu bilən müəllif yarızarafatla:

"– Yan Sabeskimi?" – deyir.

Bu sözlərdən sonra söhbət qızıdır:

"-Yox, dedi. Mən Sabeski ola bilmərəm! O, böyük adamdır.

– Sabeski kimdir və nə üçün böyükdür? – deyər soruşdum".

Kiçik Yan Sabeskinin polyakların milli qəhrəmanı olduğunu, türklərə qarşı hərbi etdiyiini söyləyir və əlavə edir:

– ... Varşavada Yan Sabeskinin bir abidəsi də var. At üstündə durur, ayaqları altında bir türk inildəyir".

Sonrakı söhbətdən məlum olur ki, kiçik Yanın türklər haqqında bildikləri bununla məhdudlaşmır, o, hətta polyaklar arasında "Türk süvarisi nə zaman atına Visladan su içirsə, o zaman Polşa təkrar müstəqil olacaq" kimi məşhur ifadəni də bilir-miş! İlk baxışda elə gəlir ki, müəllif məqsədinə çatmışdır. Yəni, oxucuya böyüməkdə olan nəslin tərbiyəsi, dünyagörüşü və düşüncə tərzini haqqında kifayət qədər məlumat vermişdir. Heç dəmə, məqsəd yalnız bundan ibarət deyilmiş. "İstanbuldakı mühacir türk nəşrlərinin bağlandığını eşidəndə ixtiyarsız kiçik Yanı xatırladım. Çox yazmaq istəmirəm, nöqtə!" deyən müəllif əslində elə, çox mətləblərə toxunur və təəssüflənir.

"İstiqlal" qəzetində mühacir nəşrlər, onların tarixi, mühərirləri ilə bağlı ara-sıra materiallar dərc edilmişdir.

Bu mənada "İstiqlal" nəşrlərinin İstanbul dövrü" adlı məqalə (№1, 1932) diqqəti çəkir. Yazıda göstərilir ki, "Yeni Qafqas-ya" 1922-ci ilin sentyabrında nəşrə başlamışdır. Hər 15 gündən bir çıxan məcmuənin cəmi 100 nömrəsi işıq üzünə görmüşdür. Nəşrinin beşinci ilində hökumət tərəfindən bağlanmışdır.

Sonra eyni proqramla "Azəri-türk" (cəmi 20 nömrəsi çap olunmuşdur) və "Odlu Yurd" məcmuələri (cəmi 32 nömrəsi) çıxmağa başlamışdır. Məqalədə göstərilir ki, eyni zamanda "Bildiriş" qəzeti təsis edilmişdir ki, onun da cəmi 58 nömrəsi çıxmışdır.

"İstiqlal" özünün 49-cu nömrəsində (1934) İstanbulda dr. Ə.Cəfəroğlunun redaktorluğu ilə nəşrə başlayan "Azərbaycan Yurd Bilgisi" jurnalını alqışlayır, bu addımı təqdir edir və nəşrə uğurlar arzulayır.

"İstiqlal" qəzetinin özü də bir sıra ölkələrin, xüsusilə Almaniyə və Türkiyənin kütləvi informasiya vasitələrinin diqqətini cəkirdi. Həmin nəşrlər "İstiqlal"da verilən materiallara istinad edir, mötəbər mənbə kimi ondan bəhrələndirilirdi. "Alman mətbuatında İstiqlal" (№7, 1932) və bu qəbildən olan bir sıra yazılar fikrimizi təsdiqləyir.

"İstiqlal"ın özünün istifadə etdiyi informasiya mənbələri də maraqlı doğuran mövzulardandır. Qəzet, adları yuxarıda çəkilən fədakar mühərrirlərin sayəsində öz simasını formalaşdırmışdı.

Azərbaycan, İran, Türkiyə, Fransa və bəzi digər ölkələrdən redaksiyaya məktublar, məlumatlar, qəzet və jurnal nümunələri daxil olurdu ki, həmin mənbələrdən də qəzetin materiallarının hazırlanmasında istifadə edilirdi. Xüsusilə Bakıda və Moskvada nəşr edilən "Zarya Vostoka", "Kommunist", "Bakinskiy raboçiy", "İnqilab" və Mədəniyyət", "Pravda" və s. kimi qəzet və jurnallarda dərc olunan materiallardan "İstiqlal" əks-təbliğat üçün məharətlə istifadə edirdi.

"İstiqlal" 1928-ci ilin sonunda Türkiyədə qəbul olunmuş latın əlifbası ilə çıxırdı. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Türkiyə latın əlifbasına keçdikdə Azərbaycan mühacirlərinin liderləri xaricdəki bütün soydaşlarımıza latını qəbul etməyi tövsiyə etmişdir. Və artıq 1929-cu ilin əvvəlində nəşrə başlayan "Odlu yurd" latın əlifbası ilə çıxmağa başlamışdır. ("İstiqlal" №19, 1932.)

"İstiqlal"ın dili sadə, anlaşılqı və zəngindir. Doğrudur, qəzetdə bəzən qəliz, çətin anlaşılqı ərəb, fars mənşəli sözlərə təsadüf edilir. Amma bu, məqalələrin qavranılmasına, doğru-düzgün əxz edilməsinə ciddi maneçilik törətmir. Qəzetdə verilən materiallar mövzu və janrından asılı olmayaraq o vaxt olduğu kimi, bu gün də oxucu üçün problem yaratmır.

"İstiqlal"ın ömrü qısa oldu: cəmi 2 il. Lakin bu qəzet 1918-ci ildə qazanılmış istiqlal, o müqəddəs məfkurəni, ideali qəlb-lərdə yaşatdı, hafizələrdən silinməyə qoymadı və gələcək istiqlalın qazanılması üçün faydalı ideoloji, tarixi mübarizə apardı.

"AZƏRBAYCAN YURD BİLGİSİ" JURNALI

XX əsrin 20-ci və 30-cu illərinin əvvəllərində Türkiyədə məskunlaşmış Azərbaycan mühacirlərinin siyasi fəaliyyəti, xüsusilə Sovet İttifaqı üçün ciddi problemlər, həmin dövrün ən fəal mücahidlərindən biri olan Mirzə Bala Məmmədzadənin təbircə desək, "təlaş və qorxu" yaratmışdı. Mühacirlər bütün vasitələrlə, xüsusilə nəşr etdikləri mətbu orqanlarla "Şərqi-islam millətlərinin gözünü açır və indiyədək demək olar ki, bolşevizm haqqında heç bir məlumatı olmayan bu dünyada bolşevizmin əsl simasını ifşa edirdi". Bu mənada 1922-ci ildən İstanbulda nəşr olunan "Yeni Qafqasya"nın, sonrakı illər onun işini davam etdirən "Azəri-türk", "Odlu yurd", "Bildiriş" kimi nəşrlərin fəal ideoloji mübarizəsi diqqəti cəlb edir. Təsədüfi deyildir ki, "buna görə də lap ilk gündən etibarən bolşeviklər xaricdəki milli fəaliyyət və nəşriyyat əleyhinə əsaslı tədbirlər görməyə girişmişdilər". (M.B.Məmmədzadə. Milli Azərbaycan hərəkatı, Berlin, 1937-ci il, səh. 185.) Nəhayət, sovetlərin təkidli tələbindən sonra – 1932-ci ildən Azərbaycan mühacirləri, onların nəşrləri Türkiyədə fəaliyyətlərini dayandırdılar. Həmvətənlərimizin əksəriyyəti Avropanın müxtəlif ölkələrinə, – xüsusilə Almaniya və Polşaya üz tutdular.

Belə bir dövrdə sonradan "Azərbaycan folklorşünaslığı"

nın, ədəbiyyatşünaslığının, ümumi filoloji fikrinin bütün dünya miqyasında təmsilçilərindən birinə çevriləcək Əhməd Cəfəroğlu" (Vaqif Sultanlı. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı, Bakı, Şirvanəşr, 1998-ci il, səh. 57-68) və onun nəşr etdiyi "Azərbaycan yurd bilgisi" jurnalı meydana çıxır. Əhməd Cəfəroğlu (1899 Gəncə, 1975, İstanbul) Qafqaz İslam Ordusu tərkibində 1918-ci ildə sentyabrın 15-də Bakının bolşevik-erməni quldurlarından azad olunmasında topçu kimi iştirak etmişdir. Azərbaycan Xalq cümhuriyyəti süquta uğradıqdan sonra Ə.Cəfəroğlu Bakı Universitetində təhsilini yarımcıq qoyur və Türkiyəyə mühacirət edir. O, İstanbul, Berlin və Breslau Universitetlərində filoloji təhsilini başa vurur. 1929-cu ildə Almaniya "Gəncə dialektində 75 Azərbaycan bayatısının dil baxımından təhlili" mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edir.

Əhməd Cəfəroğlunun sonrakı bütün həyatı İstanbul Universiteti ilə bağlıdır. O, əvvəlcə Universitetin türk dili kafedrasında dosent, 1938-ci ildən professor kimi çalışır, 1946-cı ildən ömrünün sonunadək həmin kafedranın müdiri kimi fəaliyyət göstərir.

Onun 1985-ci ildə Ankarada nəşr olunan "Türk qövmləri" adlı əsərinə ön söz yazmış professor Məhərrəm Ergin Əhməd Cəfəroğlunu "yalnız Türkiyə türkologiyasının deyil, bütün dünya türkologiyasının gəlib-keçmiş ən böyük simalarından biri" adlandırır. Onun yetirmələri və irsinin araşdırıcılarından dr. Osman Fikri Sərtqaya, prof. dr. Zeynəb Qorxmaz, prof. dr. Əhməd Bilgə Ərcilasun, habelə tanınmış macar türkoloqu Yanaş Esktan, görkəmli alim Omelian Pritçak, prof. Vilayət Quliyev, şair Abbas Abdulla, prof. Qasım Qasımzadə, prof. Əzizə xanım Cəfərzadə, prof. Vaqif Sultanlı, f.e.n. Elşən Əbülhəsənli və digərləri dünya şöhrətli alim Əhməd Cəfəroğlunun Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikri tarixindəki xidmətlərini, Türkiyədə filoloji fikrin inkişafına verdiyi töhfələri, çoxşaxəli elmi araşdırmalarını, səmərəli pedaqoji fəaliyyətini yüksək dəyərləndirmişlər (ətraflı bax: Nəbi Cəbbarlı, Əhməd Cəfəroğlunun ədəbiyyatşünaslıq irsi,

Bakı, "Elm", 2001-ci il). Filologiya elmləri doktoru M.Qasımlı N.Cəbbarlığın adı çəkilən əsərinə ön söz kimi yazdığı "Orda bir şəhər var, adı Gəncə hey..." adlı məqaləsində oxuyuruq: "Ə.Cəfəroğlunun elmi, pedaqoji və siyasi fəaliyyəti geniş anlamda türklük mücadiləsinə, o cümlədən də Azərbaycan istiqlalına xidmət etməyə yönəlmişdir." (Səh. 3.) Sərrast seçilmiş ifadələrdir və Ə.Cəfəroğlunun bütün həyat və fəaliyyətinin mənasını, məzmununu dəqiq, düzgün əks etdirir.

Əhməd Cəfəroğlunun ədəbi-elmi-nəzəri irsi onun bir tür-koloq kimi adını əbədləşdirir. Lakin bu böyük qələm sahibini Azərbaycan tarixində yaşadacaq daha bir şah əsəri var: "Azərbaycan yurd bilgisi" ("A.Y.B.") jurnalı. Jurnalın, məhz 1930-cu illərin əvvəllərində nəşrə başlaması onun tarixi əhəmiyyətini qat-qat artırır. Qeyd edildiyi kimi həmin dövrdə Azərbaycan mühacirlərinin Türkiyədə ideoloji-siyasi fəaliyyəti qadağan olunmuşdu və mühacirətin liderləri ölkəni tərk etmişdilər. "A.Y.B." bir tərəfdən az-çox bu boşluğu doldururdusa, digər bir tərəfdən isə, Azərbaycan mədəniyyətini, ədəbiyyatını fəal tədqiq və təbliğ tribunası yeni bir istiqamətin, fəaliyyət sahəsinin bünövrəsini, təməlini qoyurdu. Əvvəlki cümlədə "az-çox boşluğu doldururdusa" ifadəsi təsadüfi işlədilməyib. Məsələn burasındadır ki, bir qisim araşdırıcılar "A.Y.B."ni siyasi fəaliyyətdən uzaq, sırf ədəbi-nəzəri-elmi nəşr hesab edirlər. Yanılırlar. Jurnalın materialları ilə dərindən və yaxından tanış olduqda onun çoxşaxəli missiyanı yerinə yetirdiyinin, o cümlədən ideoloji-siyasi mücadilə də apardığının şahidi olursan. Elə jurnalın redaktoru prof. Əhməd Cəfəroğlunun birinci nömrədə dərc etdirdiyi "Bir neçə söz" adlı proqram məqaləsində göstərildiyi kimi "Azərbaycan yurd bilgisi"nin məqsədi və qayəsi yalnız mədəni sahədə tədqiqatlar aparmaqdan ibarət olmayıb, eyni zamanda Azərbaycan se-vərlərə bu Vətəni tanıtdırmaqdır".

Nəşr tarixi haqqında

"A.Y.B."nin 1-ci nömrəsi 1932-ci ilin yanvar ayında işıq üzü görmüşdür. jurnal İstanbul Universiteti ədəbiyyat fakültəsinin müdür müavini dr. Ə.Cəfəroğlunun müdirliyi və prof. dr. Köprülüzadə M.Fuat, prof. Ə.Z.Validi, dr. Hacızadə Mirzə, dr. Ağaoğlu Məhəmməd, asis. Əbülqədir Bəylərin iştirakilə ayda bir dəfə nəşr olunmuşdur. "A.Y.B." İstanbuldakı Bühranəddin mətbəəsində çap edilmişdir.

İlk nömrələrdə jurnalın adından sonra "Müdür dr. Cəfəroğlu Əhməd – Ədəbiyyat fakültəsində müdir müavini", "müdür dr. cəfəroğlu Əhməd – Universitetdə türk dili tarixi dosenti", sonralar, "müdür dr. cəfəroğlu Əhməd", daha sonralar isə "sahibi və müdiri cəfəroğlu" yazılmışdır.

1932-1934-cü illərdə jurnalın hər ay bir nömrəsi olmaqla cəmi 36 nömrəsi çap olunmuşdur. jurnalın bəzən iki nömrəsi birləşdirilmişdir. "A.Y.B." 20 illik fasilədən sonra – 1954-cü ilin fevral ayında Azərbaycan Kültürünü Tanıtma Dərnəyinin yayın orqanı kimi nəşrə başlayır. Bu, onun 37-ci və həm də son nömrəsi idi. jurnal İstanbulda Bühranəddin Ərənlər mətbəəsində çap olunmuşdur.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, 1984-cü ildə jurnalın bütün nömrələri və Əhməd cəfəroğlunun bəzi əsərləri 3 cildə İstanbulda nəşr olunmuşdur.

Jurnalın mövzuları və yazarları

"A.Y.B."-nin mövzuları müxtəlif və rəngarəngdir. Burada Azərbaycan xalqının tarixi, dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, incəsənəti, coğrafiyası, hətta iqtisadiyyatı ilə bağlı çox sanballı materiallar, bir sıra türkdilli xalqların tarixi, ədəbiyyatı, görkəmli xadimləri və qəhrəmanlarından bəhs edən yazılar çap olunmuşdur. Azərbaycan Xalq cümhuriyyəti, onun süqutu və tarixi əhəmiyyəti, Qafqazda rus siyasəti, onun ifşası ilə bağlı məqalələr,

habelə Türkiyədə və xaricdə nəşr olunan kitab və digər nəşrlərin icmalı diqqəti cəlb edir. "A.Y.B."-də dərc olunmuş elmi-nəzəri əsərlər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının və türkologiyasının inkişafında xüsusi mərhələdir və həmin irs mötəbər mənbə kimi bu gün də əhəmiyyətini itirməmişdir.

Jurnalın müxtəlif nömrələrində prof. Əhməd cəfəroğlunun "Azərbaycan tarixinə ümumi bir baxış", "Böyük azəri alimi Mirzə Kazım bəy", "Azəri ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi izləri", "Şərqdə və qərbdə azəri ləhcəsi tədqiqatları", "Aşıq Qərib" داستانı, "Avropa səyyahlarına görə XVII əsr Azərbaycanı", "Mirzə Fətəli Axundzadə", "Aşıq Abbas Tufarqanlı", "İsmayıl bəy Qasprinski" və s. kimi çap olunmuş əsərlər ona dünya şöhrəti gətirmişdir. Prof. Ə.Cəfəroğlunun Azərbaycan dili, şifahi və yazılı ədəbiyyatı, tarixi ilə bağlı tədqiqatları, həm də "Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə bağlı bir sıra sovet və xarici ölkə alimlərinin qeyri-obyektiv, yanlış mülahizələrini təkzib etməyə, təhrifləri aradan qaldırmağa" (N.Cabbarlı. Adı çəkilən əsər, səh. 60) xidmət etmişdir.

Azərbaycanın azadlığı uğrunda mübarizə Ə.Cəfəroğlunun həyat və yaradıcılığının başlıca leytmotivi olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, o, "Azərbaycan ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi izləri" (A.Y.B. №8-9, 10, 11, 12, 1932-ci il) adlı fundamental tədqiqat əsəri ilə yanaşı "Azərbaycan Respublikasının böyük mətəmi-27 aprel 1920" (A.Y.B. №16, aprel 1933), "Milli Azərbaycanın on beş illiyi (A.Y.B. №17, may 1933), "Azərbaycanın milli mətəmi 27 aprel 1920" (A.Y.B. №28, aprel 1934), "28 May 1920" (A.Y.B. №29, may 1934) kimi publisistik məqalələrin də müəllifidir. İstər elmi-nəzəri və istərsə də publisistik yazılarında Ə.Cəfəroğlu oxucunun gözündə həyata baxışı, düşüncə tərzi ilə istiqlal aşiqi kimi yüksəlir. Onun "Azərbaycan ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi izləri" əsəri belə qurtarır: "Gültəkin, Sənan, Azəri kimi adlar altında çıxan bir silsilə Vətən şerləri (1928-ci ildə İstanbulda "İstiqlal uğrunda şerlər" adı ilə buraxılan məcmuə nəzərdə tutulur – T.A.) bir ağızdan

*Qaldıqca ruslar diyarımda mənim
"İntiqam!" olacaq şüarım mənim -*

idealını tərənnüm etmişlər. Gültəkin bəyin şerlərinin qüvvəsi, deyə bilərəm ki, siyasi mətbuatımıza daha çox təsir göstərmişdir. ...Məmləkət daxilində bolşevik təzyiqi və istilası altında iniltisi İstanbul qədər varan milliyyətəpərvər Azəri şairlərinin şerləri isə təbii daha canlı və daha həssasdır. Daxildəkilərlə xaricdəkilərin yeganə fərqi birincilərin hər gün:

*Azəri oğlunun böyük ümidlə
Gömdüyü üçrəngli bayrağı öp -*

dedikləri halda, ikincilərin ruhları həsrətdə qalmaqdadır". Göründüyü kimi qələmə alınanlar yalnız bir ədəbiyyatşünas alimin yazısı yox, həm də bir istiqlal mücahidinin qəlbindən püskürən atəşdir. Prof. Ə.Cəfəroğlunun ədəbi-nəzəri irsi istər Türkiyə və istərsə də Azərbaycan alimləri tərəfindən araşdırıldığından, dərinləşdirildiyindən bu mövzu üzərində geniş dayanmağa ehtiyac duymuruq.

Prof. Ə.Cəfəroğlu eyni üslubu, mövzuya yanaşma tərzini publisistik yazılarında da saxlayır. "Milli Azərbaycan cümhuriyyətinin 15 illiyi" adlı yazısında müəllif göstərir ki, 1918-ci il 28 Mayda Azəri türkləri bu tarixə qədər türklər tarixində isminə belə təsadüf edilməyən ilk türk cümhuriyyəti qurdular. Lakin "milli istiqlal qidası qızıl qüvvət tərəfindən Azəri türklərinə haram edildi. Ə.Cəfəroğlu bu tarixi faciədən sarsılma da, ümidini üzmür: "Lakin dərisi üzülən qurban cümhuriyyətin, sağlam qəlbli döyünməkdədir. Bu gün milliyyətəpərvər Azəri gəncləri arxada buraxdıqları 28 May üçün çarpışmağa davam etməkdədir və rusu məğlub etməyincə, Azərbaycan azad və müstəqil bayrağına qovuşmayınca bu milli mücadiləsindən vaz keçməyəcəkdir. Bu Azəri türkünün haqqı və hər bir türkün vəzifəsidir". Ə.Cəfəroğlunun elmi-nəzəri əsərlərində olduğu kimi publisistik məqa-

lələrində də istiqlala inam onun yazılarını səciyyəyləndirən əsas xüsusiyyətlərdəndir. "27 aprelın qara günlərindən yeni Azərbaycan doğacaq və bu qara günlərin yasını sevinclə örtəcəkdir." (A.Y.B., Azərbaycanın milli mətəmi №28, aprel 1934.)

Müəllifin istiqlal mövzusunda qələmə aldığı yazılara mübariz ruh, düşməne nifrət, amansız mücadiləyə çağırış hakimdir. Onun məqalələrinin dili canlı, oynaq, obrazlı, həm də sadə və anlaşıqlıdır. Odu ki, müəllif oxucunun qəlbinə, beyninə asanlıqla nüfuz edir, təsir göstərir. Ə.Cəfəroğlunun istiqlal mövzusunda dair yazılarını bu gün də hissiz-həyəcənsiz oxumaq mümkün deyildir.

"A.Y.B."-nin fəal yazarlarından biri də dünya şöhrətli türköloq prof. Fuad Köprülüzadədir. Onun jurnalda "Dədə Qorqud kitabına aid notlar" (A.Y.B. №1,2,3, 1932), "Füzulinin yeni əsərləri" (A.Y.B. №12, 1932), "İsmayıl bəy Qasprinski" (A.Y.B. №16, aprel 1933), "Nəmi" (A.Y.B. №19-20, iyul-avqust 1933), "Səm Mirzə Səfəvi və əsəri" (A.Y.B. №25, 1933) kimi məşhur tədqiqatları çap olunmuşdur.

Görkəmli alimin Dədə Qorqud dastanları ilə bağlı araşdırmaları yazdığı dövrdə olduğu kimi bu gün də aktualdır, böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Dastanlarda təsadüf edilən qədim adət-ənənələrin, adların izahı, bəzi qədim türk söz və ifadələrinin müxtəlif, mötəbər mənbələrə əsaslanaraq elmi şərh qorqudşünaslığın inkişafına güclü təsir etmişdir. "Füzulinin yeni əsərləri" adlı məqaləsindən bəlli olur ki, müəllif hələ 1924-cü ildə Füzulinin 15 əsəri haqqında bir monoqrafiya yazmış və çap etdirmişdir. Lakin həmin monoqrafiyaya adı çəkilən bir neçə əsərin əldə olmadığını qeyd etmişdir. F.Köprülüzadə yazır ki, gənc və qiymətli rus tədqiqatçılarından E.Bertels həmin əsərlər haqqında SSRİ Elmlər Akademiyasının bülletenində məqalə dərc etmişdir. F.Köprülüzadə daha sonra sovet aliminin uğurunu alqışlayır və tədqiqatçıların əlaqə və əməkdaşlıqlarının vacibliyini vurğulayır.

Prof. F.Köprülüzadənin "İsmayıl bəy Qasprinski" adlı mə-

qələsi kiçik- həcmli olsa da, diqqətçəkəndir və Qaspiralışünaslığa böyük töhfədir. Alim məqalədə İsmayıl bəy Qaspiralının həyat və fəaliyyəti haqqında məlumat verir və sonda inamla bildirir ki, bütün həyatını türklüyün yüksəlməsinə sərf edən bu böyük adam türk xalqının əbədi şükranlarına layiqdir. Prof. Köprülüzadənin "Nəmi", "Səm Mirzə Səfəvi və əsəri" adlı məqalələri də ədəbiyyat tarixi üçün qiymətli məxəzlərdir.

"A.Y.B."-nin müəllifləri arasında Həsən Abdullahoğlu daha çox türk tarixi dili, və etnoqrafiyası, türk qövmləri haqqında yazıları ilə yadda qalır. Onun, "İkinci Məhəmməd Giray xan", "Qaqauzlar", "Hoton türkləri", "Kırım-Qafqaz münasibətinə bir yarlıq", "Kırımın süqutunun 150 illiyi", "Vyana önündə Kırım süvariləri", "İsmayıl bəy Qasprinski", "Kırım türklərinə qarşı rus siyasəti" və s. kimi jurnalın müxtəlif nömrələrində çap olunmuş elmi-nəzəri və publisistik əsərləri türkdilli xalqlar, onların zəngin mədəniyyəti, adət-ənənələri, böyük tarixi şəxsiyyətləri barədə dolğun məlumat verir.

Konya litseyi ədəbiyyat müəllimi Əbdülbakinin "Füzulidə Qərbliyə meyl və çap olunmamış əsərləri" (№8-9, avqust-sentyabr 1932), "Qasımı" (№11, 1932), "Bir azəri bəxtəşi şairi" (A.Y.B. №27, mart 1934) adlı əsərləri özünəməxsus mühakimələri, orijinal mülahizələri ilə yadda qalır.

Kazanlı Abdullah Battalın "Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrək" (№4-5, aprel-may, №6-7, iyun-iyul 1932) məqaləsi dilçilik və lüğətçilik baxımından maraq doğurur.

İstanbul Universiteti türkyyat institutunun asistenti Əbdülqadir Süleymanın "Türk qövmlərinin xalq ədəbiyyatında rus istilasının inikası" (№1,2,3,4,5, 1932), "Türküstanın milli qəhrəmanları" (№6-7,8,9,10,11, 1932, №15,19-20, 1933) və çox sayda digər əsərləri türkologiyaya və türk tarixinə gözəl töhfələr hesab oluna bilər.

Prof. Əhməd Zəki Validinin Azərbaycanın tarixi coğrafiyasına (№1,2,3,4-5, 1932) və Azərbaycan türk etnoqrafiyasına (№14,15,18, 1933) həsr olunmuşdur və müəllifin toxunduğu məsələlər bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir.

Babazadə Sadığın "Azərbaycanın sənət həyatı" (№4-5, 1932), M.Şakirin "Aşıq Qurbaninin üç mənzuməsi" (№4-5, 1932), "Füzuli haqqında bəzi yeni məlumat" (№6-7, 1932), Kösemihalzadə Mahmud Ragibin "Azərbaycanın son musiqi hərəketləri" (№2, 1932), "Azərbaycan musiqisi" (№8-9, 10, 1932), Sadıq Sənanın "Azərbaycanın saz şairləri" (№2, 1934), Səlim Rəfiqin "Son dövr Azərbaycan ədəbiyyatı" (№1, 1932), "Türkiyə mətbuatında Məhəmməd Hədinin şerləri" (№8-9, 1932), "Azərbaycan xalq ədəbiyyatında "Aşıq Alı dastanı" (№23, 1933) və s. kimi materiallar bu gün də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün diqqətçəkəndir və maraqlıdır. Yaradıcılığı hələ də layiq olduğu qədər dəyərləndirilməyən və araşdırılmayan "ilk istiqlal şairi" (Mirzə Bala Məmmədzadə) Məhəmməd Hədinin həyatı və fəaliyyəti mühacir nəşrlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu mənada Səlim Rəfiqin "Türkiyə mətbuatında Məhəmməd Hədinin şerləri" adlı məqaləsi maraq doğurur. Müəllif burada M.Hədinin daha çox Türkiyədəki fəaliyyətindən – İstanbulda ikən "Şahbal", "Rebab", "Mehtab" kimi məcmuələrdə iştirakından bəhs edir (sonuncuya redaktorluq etmişdir – T.A.). Məqalənin sonunda M.Hədinin "Şehbal", "Rebab" mənzumələrində çıxmış 4 əsəri çap olunmuşdur. Yuxarıda adları sadalanan müəlliflərin məqalələrində də maraqlı və yeni məqamlar çoxdur.

"A.Y.B."-də daha çox siyasi fəaliyyəti ilə tanınan mühacirlərin imzasına da təsadüf edilir. Mustafa Vəkilli (Şanlı bayram, 1933 "21-22, Çin səddi №23, 1933), Məmməd Əli Rəsulzadə (Qətran haqqında notlar (№23, 1933), S.Ə.Şirvaninin çap olunmamış bir şeri haqqında (№24, 1933), Nağı Şeyxzamanlı, 27 aprel münasibətilə (№16, 1933), 28 May münasibətilə (№17, 1933), Şəfi Rüstəmbəyli, 27 aprel 1920-ci il xatirəsi (№16, 1933), Məmməd Əmin Rəsulzadə (Milli Azərbaycan hərəkatının xarakteri (№29, 1934), Şirvanlı Xaqani (№37, 1954) və s. mühacirlər məqalələrin adlarından göründüyü kimi daha çox istiqlal mövzusunda publisistik yazılar qələmə almışlar.

"A.Y.B." haqqında danışanda bir məqamı xüsusi vurğula-

maq çox vacibdir: bu jurnal həm də digər türkdilli xalqların nümayəndələrinin tribunası idi. Burada müxtəlif türk qövmlərinin tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və s. haqqında xeyli material dərc olunmuşdur.

Jurnal demək olar ki, bütün nömrələrində "Təhlil və tənqidlər" bölməsində yeni nəşr olunan əsərlər barədə resenziyalar, rəylər, icmallar dərc etmişdir.

Azərbaycan mühacirət mətbuatı tarixində "A.Y.B."-nin xüsusi yeri və çəkisi vardır. Bu nəşr, onun materialları və müəllifləri haqqında daha geniş tədqiqatlar aparmadan, onun tarixi xidmətlərini dəyərləndirmədən mühacirət, onun tarixi və irsi barədə tam təsəvvür yaratmaq mümkün deyildir.

"AZƏRBAYCAN" MƏCMUƏSİ

"Yeni Qafqasya"dan sonra Azərbaycan mühacirlərinin xaricdə nəşr etdirdiyi mətbu orqan fransız dilində buraxılan "Azərbaycan" məcmuəsidir. Onun ilk nömrəsi 1926-cı ilin oktyabrında Parisdə nəşr edilmişdir. Azərbaycan-türk federalist, demokratik "Müsavat" partiyasının orqanı "Azərbaycan" "Məqsədimiz" adlı baş məqaləsini belə başlayır: "İlk dəfə işıq üzü görən "Azərbaycan", necə dəyərlər mübarizə apararı Azərbaycanın əks-sədasıdır. Azərbaycan müsəlman Şərqiində ilk demokratik respublika olması ilə fəxr edir". Məqalədə daha sonra Azərbaycanın 1918-ci ildə müstəqillik elanı etdiyi, sözün tam mənasında Şərqiə ilk müasir hökumət yaratdığı, bununla da demokratiyanın müqəddəs prinsiplərinə sadıq qaldığı qeyd olunur.

Böyük çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycan qısa zamanda öz ordusunu, dövlət orqanizmini, sivil təşkilatları yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Azərbaycan, hətta digər dövlətlər tərəfindən tanınmasını təmin etmişdir. Məqalədə deyilir: "Artıq altı ildir ki, bu kiçik, lakin cəsur xalq qəsbkarların-vəhşiliyi ilə tarixdə analoqu olmayan istiləçilərin əsarətindədir".

Altı ildir ki, Azərbaycan xalqı bütün gücü ilə işğalçılara qarşı amansız mübarizədən yorulmur, geri çəkilmir. Bu mübarizənin gərginliyi haqqında təsəvvür əldə etmək üçün rəsmi bolşevik statistikasına nəzər salmaq kifayətdir: 1918-ci ildən 1924-

cü ilədək 56 üsyan yatırılmışdır ki, onların sırasında Gəncə üsyanı, xüsusilə məşhurdur. Həmin üsyan zamanı 10 min qurban verilmişdir". Məqalədə azadlıq düşmənlərinə xəbərdarlıq edilir: qoy onlar düşünməsinlər ki, gec-tez azərbaycanlılar vəziyyətlə barışacaqlar. Müstəqilliyə məhəbbət, hər bir gəncin qəlbində alovlanan azadlıq hissi onu yeni qəhrəmanlıq addımları atmağa sövq edir. Bu gün cəka türmələri boşalmır, Sibir sürgünləri azalmır. Hər gün güllələnən günahsız insanların siyahısı qəlbi sızlandır. Bütün bu cəzalar, edamlar adamları qorxutmur, əksinə onların mübarizə əzmını artırır.

Digər mədəni xalqlar kimi azərbaycanlılar da əmindilər ki, onların yeganə nicatı azadlıqdır. Məqalədə daha sonra bu məfkurə uğrunda mühacirətin də ciddi ideoloji mübarizə apardığı vurğulanır. "Yeni Qafqasya"nın bu sahədəki fəaliyyəti misal kimi göstərilir. Məqalədə deyilir: "Azərbaycan xalqının ali mənafeyi tələb edir ki, Vətənə uzaq-yaxınlığından asılı olmayaraq, hər kəs bolşevik zülmünə qarşı aparılan mübarizəni mədəni dünyaya çatdırmağa borcludur. Bax, bu niyyətlə də "Azərbaycan"nın ilk nömrəsi çıxmışdır". "Azərbaycan" öz məqsədini belə açıqlayır: mədəni dünyanı mübarizə aparan xalqın səsinə eşitməyə məcbur etmək.

"Azərbaycan" birinci nömrəsində "Müsavat" Partiyasının Programından bəzi parçaları, partiyanın yaranması tarixini, fəaliyyəti və məqsədilə bağlı yazıları oxuculara təqdim edir.

"Konstantinopoldakı Azərbaycan milli nəşrləri" adlı məqalədə Türkiyədəki mühacirlərin mətbu fəaliyyəti öz əksini tapmışdır. Məqalədə göstərilir ki, türk və müsəlman dünyasında rus imperializminə qarşı yeganə mübarizə aparan yeganə mətbu orqan "Yeni Qafqasya"dır və jurnal, əsasən Azərbaycanın azadlığı uğrunda mübarizə aparır, bununla belə adından da göründüyü kimi o, Qafqazla bağlı bütün məsələlərə toxunur. Bununla da kifayətlənmir: Kazandan, Türküstandan, Krımdan da yazır. Nəhayət, "Yeni Qafqasya" Türkiyə həyatından və İrandan bəhs edir.

"Yeni Qafqasya" özünün sanballı, kəskin yazıları ilə bolşevik

mətbuatını, hətta "Pravda"nı qıcıqlandırır, komissarlar Orce-nikidzeni, Çiçerini hiddətləndirir, Sovet rəsmilərini dəfələrlə etiraz notaları ilə Türkiyə hökumətinə müraciətə məcbur edir.

"Azərbaycan" yazır ki, bəzi texniki səbəblərə görə, "Yeni Qafqasya" öz nəşrini müvəqqəti dayandıranda bolşeviklər bundan istifadə edərək sevincək şayiə yaymışdılar ki, jurnal bağlanmış, nəşir həbs olunmuşdur. Kommunist qəzetləri bu hadisəyə redaksiya məqaləsi həsr edir, oxuculara gözyədliliyi verir və bildirirlər ki, müsavat intriqalarının sonu belə nəticələnməli idi. Çox çəkmir ki, "Yeni Qafqasya" nəşrini davam etdirməyə başlayır. Məqalə belə qurtarır: "Bədbəxt bolşevik polemikaçılar".

Jurnalın "Müsavatçıların izlənməsi" məqaləsində 1920-ci ildən, xüsusilə Gəncə üsyanından sonra başlanan həbslərdən, təqiblərdən, sürgünlərdən bəhs olunur. Jurnal sonda xəbər verir ki, gələcək nömrələrdə iqtisadi məsələlərə, Azərbaycanın maraqlarına xidmət edən digər mövzulara dair geniş materiallar dərc edəcəkdir. (Azərbaycan Dövlət Arxivı P/F 848,73/26 nömrəli qovluq, səh. 1-10).

"Yeni Qafqasya" "Azərbaycan"nın nəşri xəbərini sevinclə qarşılamış, məcmuəni təbrik etmiş, onun fəaliyyətini daim izləmişdir. Jurnalın 16 dekabr 1926-cı il tarixli 5-6-cı nömrəsində xəbər verilir ki, redaksiyaya Parisdə fransız dilində nəşr olunan "Azərbaycan" adlı məcmuə daxil olmuşdur. "Yeni Qafqasya" "Azərbaycan"ın ilk nömrəsinin icmalını verir, məcmuənin qarşısına qoyduğu vəzifələr barədə öz oxucularını ətraflı məlumatlandırır. Sonra "Yeni Qafqasya" Azərbaycan müstəqilliyinin bayraqdarı – milli partiyanın yeni orqanını ürəkdən alqışlayır, ona uğurlar arzulayır. (Azərbaycan Respublikası Tarix Arxivı P/F 848,73/26 nömrəli qovluq).

"Yeni Qafqasya"nın 18 iyun 1927-ci il tarixli 18-ci nömrəsində dərc olunan "Konstantinopolda, "Yeni Qafqasya"nın redaksiyasında" adlı məqalədə göstərilir ki, qəzetin müxtəlif şəkillərlə, Türkiyə və Azərbaycan Respublikasının bayraqları ilə bəzədilmiş böyük zalında 28 May istiqlal gününə həsr olunmuş

təntənəli yığıncaq keçirilir. Diqqəti müxtəlif vaxtlarda və yerlərdə nəşr olunmuş milli nəşrlərdən ibarət sərgi-güşə cəlb edir. Onların sırasında Parisdə fransız dilində nəşr edilən "Azərbaycan" məcmuəsinin may nömrəsinin olduğu da göstərilir (Yenə orada).

"Yeni Qafqasya"-nın 1 oktyabr 1927-ci il tarixli 1-ci nömrəsində verilmiş "5-ci ildönümün başlanğıcı" adlı baş məqalədə "Yeni Qafqasya"-nın 4 illik fəaliyyəti dəyərləndirilir, tarixi xidmətləri qeyd olunur və nəşrinin 5-ci ilində də ənənələrinə, tutduğu yola sadıq olacağı qeyd edilir. Məqalə belə başlayır: "Rusiyanın əsarəti altında olan türk və Qafqaz xalqlarının 4 il əvvəl yeganə orqanı "Yeni Qafqasya"-nın indi, onun yolu ilə gedən silahdaşları var. Müsavatın Parisdə fransız dilində nəşr etdirdiyi "Azərbaycan", gürcülərin "Purdzola" və "Müstəqil Gürcüstan", ukraynalıların "Trezub", qafqazlıların, ukraynalıların və türkcüstanlıların ümumi orqanı fransız dilində "Prometey", Praqada Şimali qafqazlıların "Azad dağlılar", Konstantinopolda türkcüstanlıların "Yeni Türkcüstan" nəşrləri bu qəbildəndir" (Yenə orada). Göründüyü kimi, "Azərbaycan" məcmuəsi həmişə "Yeni Qafqasya"-nın diqqət mərkəzində olmuşdur.

"Azərbaycan" məcmuəsi xaricdə əcnəbi dildə buraxılan ilk mətbu orqan kimi böyük tarixi əhəmiyyət kəsb edir. Bu nəşrin fransızlar arasında Azərbaycan həqiqətlərinin təbliğ edilməsində faydalı rolu olmuşdur.

MÜHACİR QƏZETÇİNİN İTTİHAMI YAXUD, CƏZASIZ CİNAYƏTKARLAR

Azərbaycan mühacirətinin tanınmış, nüfuzlu nümayəndələrindən hesab olunan Şəfi bəy Rüstəmbəylinin (1893-cü il Ağdaş, 1960-cı il İstanbul) həyat və yaradıcılığı, son 10 ildə qismən araşdırılmış, dəyərləndirilmişdir.

Bu mənada mühacirət mövzusunun ilk dəfə Azərbaycan mətbuatına gətirənlərdən Mövsüm Əliyevin ("Şəfi bəy Rüstəmbəyov", "Odlar yurdu" qəzeti, №9, 1991-ci il) və mühacirət tarixinin dəyərli tədqiqatçılarından X.İbrahimlinin ("Azərbaycan siyasi mühacirəti", "Elm" nəşriyyatı, 1996-cı il) əməyi, xüsusilə təqdirəlayiqdir. Ş.Rüstəmbəyli "dövrünün görkəmli siyasi və ictimai xadimi" adlandırılan M.Əliyevin yazısı daha çox bioqrafik xarakter daşıyır. X.İbrahimli isə Şəfi bəy Rüstəmbəylinin həyat və fəaliyyətinə dərinədən nüfuz edir, onun mühacirət tarixindəki yeri və rolunu təhlil süzgəcindən keçirir, xüsusilə 1920-ci illərin sonu və 30-cü illərin birinci yarısında Şəfi bəyin ideoloji mübarizə sahəsində təzadlı mövqeyi və görüşlərini araşdırır, mühacirət daxilində onunla başlayan parçalanmanın, ixtilafların anatoniyasını açır və haqlı olaraq yazır:

"Tərəflərin ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin fəaliyyəti ilə bağlı böhtan xarakterli mülahizələrinə, qarşılıqlı təhqirlərə, bəzi hallarda bilmədən yol verdikləri səhvlərə baxmayaraq ixtilaflarda

adı çəkilənlər Azərbaycan xalqının dəyərli, cəfəqəş vətənpərvərləri, "Azad Azərbaycan" ideyasına axıradək sadıq qalan mübarizlər idi" (səh.141).

Şəfi bəyin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəsmi orqanı olan "Azərbaycan" qəzetindəki fəaliyyətinə də bir sıra müəlliflərin məqalələrində yeri gəldikcə toxunulur.

Lakin adı, mühacirət tarixinə daha çox bir sıra məsələlərdə M.Ə.Rəsulzadəni günahlandıran, bəzən də ittiham edən ("Yıxılan bütələr" və başqa yazılar) qələm sahibi kimi düşmüş Ş.Rüstəmbəylinin mühacirətinin ilk vaxtlarındakı fəaliyyəti demək olar ki, araşdırılmamışdır.

Tanınmış qəzetçi Murat Çulcunun 1990-cı ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi "Erməni intriqalarının pərdə arxası: Torlakyan davası" adlı kitabından (bu sətirlərin müəllifi əsər haqqında "Odlar yurdu" qəzetinin 1991-ci ilin iyul ayında çıxan 13-cü nömrəsində məlumat vermişdir) aydın olur ki, Ş.Rüstəmbəyli 1920-ci ilin avqustundan-İstanbula daxil olandan qızgın fəaliyyətə başlayır...

Tarixi əsər olan bu kitab erməni qatil Torlakyanın mühakiməsinə – əsrin məhkəməsi adını qazanmış məhkəməyə həsr olunmuşdur. 1921-ci ilin 18 iyulunda erməni qatil Torlakyan İstanbulun Pera Palas otelinin önündə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili işlər naziri Behbudxan Cavanşiri üç güllə ilə qətlə yetirir. Erməni qatil Torlakyan həbs olunur. Həmin vaxt İstanbul ingilis işğalı altında olduğu üçün cani cinayət hadisəsindən 20 gün sonra ingilis hərbi tribunalında mühakimə edilməyə başlayır. Kitabın "Giriş" hissəsində Murat Çulcu qeyd edir ki, İstanbul işğal altında olduğundan ingilis senzurası cinayət və ilk istintaq haqqında xəbərlərin belə verilməsini qadağan etmişdi. O yazır: "Qəzetlərin bəzi nüsxələri sadəcə başlıq verilmiş və sütunlar boş buraxılmış şəkildə nəşr edilirdi. Məhkəməni sadəcə "İleri" qəzetinin müxbiri Əhməd Cəmaləddin bəy yazdı. Qəzetdə verilən geniş xəbərlər, senzura səbəbiylə nəşr olunmamış yazılar da daxil olmaqla ayrıca toplu şəkildə nəşr edildi" (səh.7).

Bu kitabın mənfur erməni siyasətinin ifşası üçün son dərəcə böyük tarixi rolunu qeyd edən M.Çulcu göstərir ki, Torlakyanın məhkəməsində həmin dövrdə ermənilərin, ingilislərin və bolşeviklərin necə böyük xatalar törətdikləri "açıqca ortaya tökülürdü".

İşğal altındakı İstanbulda Behbud xanın qətlə yetirilməsini məmnunluqla qarşılayan ermənilər qatil Torlakyanın müdafiəsinə səfərbər olundular. Qəzetlər elanlar verərək qatil Torlakyanı müdafiə üçün məhkəməyə şahidlər dəvət etdilər. Az vaxtda 40 erməni məhkəməyə müraciət etdi. Onlardan 29 (!) nəfər şahid kimi ifadə verdi, başqa sözlə, qatili müdafiə etdi. Şahidlərin sırasında erməni yetimxanasının müdiri, tacir, makina təmirçisi, rahib, qəzetçi, doktor ... bir sözlə ermənilərin bütün təbəqəsindən, habelə yunan doktor, rus əsgəri, rüs tələbəsi, rus qızı və s. vardı.

Osmanlı Universitetinin Cəza Kürsüsü müdiri Xasruyan, doktor Miçi, Sivasın sabiq millət vəkili və İstanbul Universitetinin professorlarından Varsanyan qatil Torlakyanın vəkilləri idi. Behbudxanın vəkili Heydər Rifat bəy idi. Onun yanında tərçüməçi Rəşat Danyal bəy və hüquq fakültəsinin tələbəsi Sürəyya Ağaoğlu əyləşirdi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Əhməd bəy Ağaoğlunun qızı Sürəyya Ağaoğlu sonralar qələmə aldığı "Bir ömür də belə keçdi" adlı xatirətində bu məhkəmə ilə bağlı maraqlı məqamlara toxunur.

Behbudxan Cavanşir tərəfdən şahidlər təəccüb və təəssüf doğuracaq dərəcədə az idi. Cəmi 6 nəfər. Qəzetçi Şəfi bəy Rüstəmbəyli, qəzetçi Qaraağazadə Əhməd Həmd, tələbə Səməndər bəy, Zibə xanım, Yusif bəy Kazımov, məmur Əli Asəf bəy.

Şahidlərin arasındakı kəskin say fərqi nə baxmayaraq ittiham şahidləri bu cinayətin əsl mahiyyətinin açılmasına, erməni qatil Torlakyanın ifşa edilməsinə nail olurlar. Lakin məsələ yalnız bununla bitmir. Elə bu məhkəmənin tarixi əhəmiyyəti də bundadır. Prosesdə Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan tarixinin qərəzlə araşdırılan, ən yaxşı halda üstündən sükutla keç-

lən bir dövrü – 1918-ci ildə ermənilərin törətdiyi Mart qırğını bütün dəhşətli mənzərəsi ilə işıqlandırılır, ingilis və rusların regiondakı siyasətinə aydınlıq gətirilir. Bir qədər obrazlı ifadə ilə desək, bu məhkəmə həmin dövr erməni-rus-ingilis məkrli siyasətinə tarixin şapalağı idi!

Əlbəttə, Behbudxan Cavanşir tərəfdən şahidlik edənlərin hər birinin ifadəsini cəsarətlə fədakarlıq və qəhrəmanlıq nümunəsi hesab etmək olar. Bir tərəfdən işğal altında olan İstanbuldakı hərbi tribunalın yaratdığı cansız şərəit, digər tərəfdən tüğyan edən erməni terroru ilk baxışda şahidlərə mənəvi-psixoloji təsir göstərməli, qorxutmalı idi. Lakin proses bunun tam əksini göstərdi.

İttiham şahidi qismində ilk ifadə verən yuxarıda adını səkdirməmiş Şəfi bəy Rüstəmbəyli olur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, o, kitabda görünür, diqqətsizlikdən gah Şəfiq bəy Rəsimbəgov, gah da Rüstəmbəgov kimi təqdim edilir. Şübhəsiz, bu ciddi xəta deyil və məsələnin mahiyyətini dəyişmir. Əlbəttə, söz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəsmi orqanı olan "Azərbaycan" qəzetinin (rus dilində) redaktoru, Daxili İşlər Nazirliyinin dəftərxana müdiri və 1920-ci il martın əvvəllərindən nazir müavini işləyən Şəfi bəy Rüstəmbəyliyən gədir.

Onun ifadəsindən məlum olur ki, Azərbaycan bolşevik işğalına uğrayan günədək Bakıda olmuş, sonra Gürcüstana keçmiş, Sovet Ordusu Tiflisə daxil olanda isə əvvəlcə Trabzona, oradan da İstanbula gəlmişdir.

Şəfi bəy İstanbula gəldikdən sonra yerli qəzetlərlə əlaqə saxlayır, yaradıcılıq fəaliyyətini davam etdirir. 1921-ci il avqustun əvvəllərində başlanan erməni qatil Torlakyanın məhkəməsində şahid qismində könüllü ifadə verir.

Şəfi bəyin prokuror Qribbonun, məhkəmənin sədri Freezin, erməni qatil Torlakyanın vəkilləri Xasruyan və Miçinin, Behbudxan Cavanşirin vəkili Rifat Heydərin suallarını inanılmaz dərəcədə qətiyyətlə, son dərəcə səbrlə, yeri gəldik-

də isə sərt cavablandırır. Bəzən sualların qeyri-adiliyi, qərəzlə verilməsi Şəfi bəyi çaşdırır, təmkini pozmurdu.

"1918-ci ildə Bakıda partiyalar varmıydı?", "Bu partiyalardan birinə mənsub idinizmi?", "-Cavanşirin şəxsi həyatı haqqında bilgi verərsinizmi?", "Bolşeviklərə daha çox meyilli tatarlar varmıydı, yoxsa, ermənilərmıydı?", "1918-ci ildə mənşeviklər hakimiyyətə gəldikləri zaman ermənilər mənşeviklərlə iş birliyi etdilərmi?" və s. kimi müxtəlif suallara Şəfi bəy tarixi faktlara istinad edib tutarlı cavablar verirdi. Prokurorun mart hadisələri ilə bağlı sualları və onlara verilən cavablar da çox maraqlıdır:

"– 1918-ci ilin martında Bakıda müsəlmanlar qətl edildimi?

– Bəli. Həmişə məlumdur ki, 13 min müsəlman qətl edilmişdir. Onlar ermənilər tərəfindən öldürülmüşlər.

– Öldürülən müsəlmanlar arasında qadınlar və uşaqlar varmı?

– Bəli. Bir çox qadınlar və uşaqlar da vardı. Hətta o zaman nəşr olunan bir rus qəzeti də bu barədə yazmışdı

– Bolşeviklər Bakı şəhərini bombardıman etdilərmi?

– Bəli etdilər...

– Şəhərin hansı qismi bombardman edildi?

– Müsəlman məhəlləsi bombardman edildi..." (səh. 221).

Prokuror daha, sonra ingilislərin və türklərin Bakıya daxil olması, ermənilərin türklərə qarşı müqaviməti barədə suallar verir və Şəfi bəydən ətraflı cavablar alır. Gəncə və İrəvanla bağlı prokurorun suallarına Şəfi bəyin cavabları bir çox məqamlara aydınlıq gətirir:

"– Gəncədə heç qətləmin oldumu?

– Qətiyyətlə, heç bir erməninin də burnu qanamadı.

– İrəvanda müsəlmanlar qətl edildimi?

– Bəli. Ermənilər müsəlmanları qətl etdilər. Sağ qalan müsəlmanlar Azərbaycana qaçdılar. İrəvanda 20-25 min müsəlman qətl edildi. Ermənistanı 200 müsəlman kəndi də dağıldı.

Bu kəndlərin sakinlərindən bir qismi öldürüldü, bir qismi də Azərbaycana qaçdı" (səh. 223).

Şəfi bəy cavablarında Azərbaycanın bolşevik istiqlasına uğramasını, Behbudxan Cavanşirin daxili işlər naziri kimi sakitliyin, əmin-amanlığın bərpası üçün fəaliyyətini məhkəməyə təqdim etdiyi sənədlərdə ətraflı şərh edirdi.

İlk baxışda diqqətəlayiq olmayan bir məqamı da qeyd etmək yerinə düşərdi. Vəkil Xasruyanın bir provakosion sualından sonra məhkəmənin sədri aydınlıq üçün özü Şəfi bəyə suallar verməyə başlayır:

"-Azərbaycanda tatar varmıdır?

-Xeyr. Azəri türkləri vardır.

-Demək, Azərbaycanda tatar irqi yoxdur.

-Xeyr, yoxdur" (səh. 226).

Burada da Xasruyanın arzusu – olmayan müsəlman həmrəyliyinə qabartmaq istəyi ürəyində qalır. Vəkilin sualları qərəzli, çirkin niyyətli idi. Sualların qoyuluşu, sözlərdəki eyham, işarə, bəzən istehzalar şahidə mənəvi-psixoloji təsir göstərmək, onu haldan çıxarmaq, yaxud çaşdırmaq məqsədi güdürdü. Lakin erməni vəkil yanılırdı. Şəfi bəyin sərrast, bəzən kəskin cavabları vəkilin özünü sarsıdırdı. Vəkilin Azərbaycan tarixi, "Azərbaycan" qəzeti və oradakı fəaliyyəti, Şəfi bəyin partiya mənsubiyyəti, onun Əhməd bəy Ağayevlə əlaqəsi, şahidin İstanbuldakı "İləri" qəzetində dərc olunan məqaləsi ilə bağlı sualları Ş.Rüstəmbəyli tərəfindən dolğun, inandırıcı cavablandırıldı.

Vəkil Xasruyanla şahid Şəfi bəy Rüstəmbəylinin 1918-ci il sentyabr ayında Bakıdakı mövcud vəziyyətlə bağlı sual-cavabı da diqqəti çəkir:

"– Bakıda 1918-ci ilin sentyabrında heç qətləliam meydana gəldimi?

– Ona cavab vermişəm. Qətləliam yox, qarışıqlıq olmuşdu.

– Neçə nəfər ölmüşdü? Sentyabrın 17-də küçədə heç cəsəd görməmişdinizmi?

– Xeyr. Görməmişdim..." (səh. 228).

Çox vaxt vəkil Xasruyanın sualları yersiz, mətləbdən uzaq, cinayətlə heç bir əlaqəsi olmayan təsiri bağışlayır. Əslində də belədir. Lakin bu, məqsədyönlü bir gedişdir və arxasında erməni məkri, hiyləsi durur. Belə suallarla vəkil şahidin, necə deyirlər, zəif yerini tapmaq, onu qaralamaq, şübhələmək, onu qeyri-ciddi adam kimi tanıtmək, haqqında pis rəy yaratmaq məqsədi güdür. Erməni vəkil hər vaxtlə çalışır ki, sualları ilə şahidin həyat və fəaliyyətində hər hansı bir qara ləkə tapsın və sübut etsin ki, onun ittiham şahidi qismində belə, ifadə verməyə mənəvi haqqı yoxdur.

Vəkil Xasruyan prosesdə şahid qismində ifadə verən azərbaycanlı tələbə Səməndər bəyə (yeri gəlmişkən qeyd edək yaşının və təcrübəsinin az olmasına baxmayaraq, özünün məzmunlu, məntiqli, bəzən də sərt cavabları ilə diqqəti çəkir) verdiyi suallar da, məhz bu niyyəti güdür:

"– Məşğuliyyətiniz?

– Tələbəyəm.

– Harada təhsil alırsınız?

– Mədəniyyət Akademiyasında oxuyuram.

– Mədəniyyət nədir?

– Mədəniyyətin nə demək olduğunu bilirəm.

– Mən də sizi imtahan etmək istəyirəm.

– Sizin imtahan etməyə haqqınız yoxdur.

– İstanbula niyə gəldiniz?

– Avropada təhsil almağa getmək üçün" (səh. 242).

Vəkilin türk ordusu ilə birlikdə Bakıya daxil olan Bahəddin Şakirlə (1922-ci ilin aprelində Berlində erməni qatillər Aram Yerganyan və Arşavir Şirakyan tərəfindən öldürülmüşdür) bağlı sualları da bu qəbildəndir.

Bu cür qıcıqlandırıcı, sinirlərə toxunan suallar vəkil Xasruyana ona görə lazımdır ki, o canını müdafiə nitqində şahid Səməndər bəyi məhkəməyə qeyri-ciddi adam kimi təqdim etmək

üçün deyə bilsin: "Səməndər. Bu adam uydurulmuş bir Akademiyanın məşhur tələbəsidir" (səh. 296).

Bələliklə, bilərəkdən erməni qatil Torlakyanın cinayəti arxa plana keçirilir. Vəkilin suallarında demək olar ki, bu mövzu ya toxunulmur. Erməni vəkili daha çox "Azərbaycan" mətbəəsinin Bakının harasında yerləşdiyi, Gəncə ilə Bakı arasındakı məsafə, həmin yolu qatarla neçə saata getmək olar və s. kimi mətləbdən uzaq məsələlər maraqlandırır.

Vəkil Xasruyan Şəfi bəyin "İləri" qəzetində dərc etdiyi məqaləsi daha çox narahat edir, düşündürür. Odur ki, bu məqalə ilə bağlı suallara təkrar-təkrar qayidir: niyə, necə yazdın, faktları haradan götürdün və s. və i.

O Şəfi bəyin məlum məqaləsini necə yazdığını, Anadoluda olub-olmadığını dəfələrlə soruşur. Bu zaman Şəfi bəy məhkəməyə kəskin etiraz edir: "-Məhkəmə sədrinə bunu açıq bəyan edirəm ki, mən hərbi tribunaldayam. Mən doğru danışacağıma əmin etdim. Məhkəmədə bu tərzdə yalançılıqla ittiham edilməyimə icazə verilməsin. Sualınıza gəlincə mən Sizə hansı yollarla səyahət etdiyimi söylədim" (səh. 230).

Vəkil məhkəməyə bildirir ki, şahid ifadəsində İstanbula gəldikdən sonra çölə çıxmadığını desə də, Anadoludan məqalə dərc etdirir və vəkil şahidə sual verir:

"- ...Bu məqaləni yuxuda görüb yazmışsınız mı?

- Mən Trabzonda olduğumu söylədim. Sonra da Anadoludan gələnlərdən xəbər aldım.

- Demək, məqaləni duyduqlarınıza dayanaraq yazdınız?" (səh. 231).

Şəfi bəyin cavabı sərt və qətidir!

"- Gördüyümə, eşitdiyimə və oxuduğuma dayanaraq yazdım.

Vəkil erməni naqisliyindən əl çəkmir:

"- Dünənki ifadəyinizdə Bakıda erməni qətləmi olmadığını söyləmişdiniz. Onu da duyduqlarınıza dayanaraq söylədiyiniz mi?

- Bakıda heç bir erməni qətləmi olduğunu görmədim və eşitmədim".

Vəkilin sonrakı suallarından Şəfi bəyin məqaləsinin onu niyə narahat etdiyi bəlli olur.

"- Məqalənizdə Azərbaycanın bütün türklərin bir siyasi mərkəzi olacağını söyləyirsiniz. Digər tərəfdən də Azərbaycanın müqəddəratının Anadoluya bağlı olduğunu söyləyirsiniz. İndi ortada bir Ermənistan dururkən necə olur ki, Azərbaycan türklərin mərkəzi olur?

- Təkcə Ermənistan deyil, Gürcüstan da vardır. Mən siyasi bir mərkəz olacağını qeyd etmişəm..."

Bu dialoqdan sonra vəkili kürkünə birə düşməsinin səbəbi, onun niyə, məhz cinayətlə bağlı yox, məqalə ilə əlaqədar daha çox sual verdiyi bəlli olur...

Vəkil Xasruyan sualları ilə bəzən gülünc vəziyyətə düşür, Şəfi bəyin cavabları onun peşəkarlığını alt-üst edir:

"- Necə olur ki, siz İrəvanda iki gün qalmışkən 30 min müsəlmanın kəsildiyini iddia edirsiniz?

-Cənubi Qafqaz hökumətinin üzvlərindən idim. Buna görə də hər şeydən məlumatlandırılırdım".

Erməni vəkil Miçi sualları ilə daha çox şantajla çalışır. Şəfi bəy isə soyuqqanlılığı, dəqiq cavabları ilə daha da ucalır.

"- Siz madam Cavanşir ilə səmimi olduğunuzu söylədiniz?

- Xeyr. Mən onu tanıdığımı söylədim".

Vəkil Xasruyan da buna bənzər suallarla Şəfi bəyə müraciət etmişdi:

"- Madam Cavanşiri tanıyırsınız mı?

- Əvət.

- O, namuslu bir qadındır mı?

- Ona şübhəmi var?"

Göründüyü kimi vəkili təxribat xarakterli, məkrli sualları istədiyi nəticələri vermir.

Şəfi bəy Behbudxan Cavanşir kimi Xan Xoyski və daha bir

çoxunun da ermənilər tərəfindən öldürüldüyünü, canilərin isə məhkum edilmədiyini söyləyir və bəlkə də bununla ingilis hərbi tribunalının ədalətsiz son qərar verəcəyini əvvəlcədən duyduğunu bildirmək istəyirdi...

Şəfi bəy Rüstəmbəylinin məhkəmədəki ifadəsi, xüsusilə vəkil Xasrüyana sarsıdıcı zərbə vurmuşdu. Təsədüfi deyil ki, o canını müdafiə çıxışının böyük bir hissəsini Şəfi bəyə və onun ifadəsinə həsr etmişdi. Ş.Rüstəmbəylinin təkzibolunmaz dəlillərə söykənən çıxışı vəkili haldan çıxarmışdı. Odu ki, o Şəfi bəyə ağına-bozuna baxmadan böhtan atmaqdan, şərləməkdən, çəkinmir. Vəkil Xasrüyannın çıxışı dərjada batanın saman çöpündən yapışmasına bənzəyir:

"... İndi şahidlərin gerçək durumlarını meydana qoymaq istəyirəm. O şahidlər kimləridir? Müsavat Partiyası üzvlərindən "Azərbaycan" qəzetinin redaktoru Rüstəmbəyli. Bu elə bir qəzetdir ki, doğum tarixi və taleyi hər kəsə məlumdur. Dərhal əlavə edim ki, möhtərəm redaktor mənə bu təsiri yaratmışdı".

Vəkil məntiqsiz cümlələrlə özünü dolaşdırır, şahidi isə sadədil adlandırır. Lakin insafən – lazım gəldikdə Şəfi bəydən iqtibas edir və Behbudxan Cavanşiri nüfuzlu bir nazir adlandırır (səh. 306).

Caninin cinayəti sübut edilərsə də, tribunalın qərarı ədalətsiz və sarsıdıcı olur, qatil bəraət alır, cəzasız qalır.

Türkiyə Respublikasının ilk qadın vəkili, Beynəlxalq Qadın Hüquqşünaslar Cəmiyyətinin prezidenti, Türkiyədəki bir sıra ictimai təşkilatların yaradıcısı Sürəyya Ağaoğlu (ətraflı bax: "Odlar yurdu" qəzeti №2, yanvar 1992-ci il) hüquqşünas tələbə kimi iştirak etdiyi bu tarixi məhkəmənin yekunu barədə "Bir ömürdə belə keçdi" adlı məmuarında sonralar yazacaqdı: "Nəhayət, məhkəmə bitdi. Kiçik, zəif adam (erməni qatil Torlakyan nəzərdə tutulur – T.A.) tir-tir titrəyirdi. Prokuror qatil üçün ölüm cəzası istədi. Bu tələb, hətta bizi çaşdırırdı, təəccübləndirirdi: bu gənc zabıtdən bu cəsarəti gözləmərdik. Prokuror 24 saat içərisin-

də Türkiyədən uzaqlaşmaya məcbur edildi. Yerinə gələn prokuror müttəhimin bəraətini istədi: təbii ki, qatilə bəraət verildi və həmin gecə buradakı ermənilər tərəfindən vəkili ilə birlikdə Amerikaya qaçırıldı". Murat Çulcu kitabda Sürəyya Ağaoğlunun yuxarıda adını çəkdiyimiz xatirətindən bir parça təqdim edir. S.Ağaoğlu göstərir ki, məhkəmədən illər sonra Londonda prokuror Rickatson Hatt ilə görüşdüm. Bu zaman prokuror məhkəmənin sədri ilə Çində görüşdüyünü və sədrin ona türklərin bu davada haqlı olduğunu söylədiyini bildirir. Murat Çulcu kitabı Sürəyya Ağaoğlunun məmuarından gətirdiyi bu cümlələrlə bitirməkdə nə qədər haqlıdır! "Harada bir yanlışlıqdan yaranan siyasi cinayət haqqında eşitsəm, harada bir haqsızlıq duysam, o məhkəməni və nəticədəki qərarı xatırlayıram. Allahın bütün insanların Çindəki ingilis komandanı kimi gec də olsa, həqiqəti anlamalarını diləyirəm".

Bu həqiqət haqqında isə ilk dəfə gür səsle danışanlardan biri də Şəfi bəy Rüstəmbəyli idi.

Təəssüf ki, bu həqiqət İstanbuldakı hərbi tribunalın zalında boğulmuş, illər uzunlu oradan kənara çıxmamışdır.

100 ildən çox bir dövrdə səngiməyən erməni terrorunun cəzasız qalmasının bir səbəbi də bax, belə ədalətsiz məhkəmələrin qərarlarıdır.

Torlakyanın İstanbuldakı məhkəməsi ilə təxminən eyni vaxtda 1921-ci ilin iyunda Berlində digər bir erməni qatilin Teyleryanın məhkəməsi qurulmuşdu. Bu terrorçu həmin ilin mart ayında türk dünyasının böyük oğlu Tələt paşanı Berlində qətl etmişdir. Bu məhkəmə də ədalətsiz qərarı ilə tarixə düşmüşdür. Qatil Torlakyan kimi qatil Teyleryan da bəraət almışdır. Belə məhkəmələr erməni terrorunun genişlənməsinə rəvac vermişdir: yüzlərlə günahsız insan Azərbaycanda və Türkiyədə, Fransada və Hollandiyada, Almaniyada və Rusiyada erməni terrorçularının gülləsinə tuş gəlmişdir. Erməni terrorunun vüsət almasının daha iki səbəbini qeyd etmək yerinə düşərdi: birincisi ermə-

ni vəhşiliyi, terroru barədə türklərin və bizim uzun illər boyu beynəlxalq aləmdə ictimai rəy yarada bilməməyimiz, ikincisi isə erməni terrorunun mədhiyyəçi və ideoloqlarının cavabsız və cəzasız qalması. Onlar, hətta Sovet hakimiyyəti illərində həyasızcasına terrorçuları, başkəsənləri "xalq qisasçıları" adlandırırlar, yeni terrorçu dəstənin yaranmasına mənəvi təkan verirdilər. Biz isə susurduq...

Bu gün – terrorçuluqla amansız bir mübarizə aparıldığı zaman erməni qatillər və onların ideoloqları sanki öz qınlarına çəkilməmişlər.

Amma tarixin məhkəməsi insanların qurduğu məhkəmələrdən daha ədalətli olur. Və yəqin ki, bu məhkəmə erməni terrorçularını layiqincə cəzalandıracaqdır.

MÜHACİRLƏR MART QIRĞINI HAQQINDA, YAXUD SUSMAYAN BİR SƏS

Xalqımızın tarixində və taleyində misli görünməmiş Mart faciəsinin əsl mənzərəsi, mahiyyəti on illərlə gizlədilmiş, saxtalaşdırılmışdır. Tarix elmləri namizədi Ataxan Paşayev bu barədə haqlı olaraq yazır: "Bakıda ki qanlı Mart hadisələri Sovet dövrü tarixçiləri tərəfindən tarixi faktların və sənədlərin əksinə olaraq, bu qırğını bir millətin başqa millətə qarşı ədavəti nəticəsində həyata keçirdiyi soyqırım siyasəti deyil, Ümumrusiya vətəndaş müharibəsinin tərkib hissəsi, Sovet hakimiyyəti uğrunda bolşeviklərin mübarizəsi və onların əksinqilab üzərində böyük qələbəsi kimi təqdim edilmişdir" (Ataxan Paşayev, Açılmamış səhifələrin izi ilə, Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2001-ci il, səh. 225). Bununla belə, əlavə etmək yerinə düşərdi ki, "sovet dövrü tarixçiləri" xərunda erməni ah-zarı, naləsi ilə pərdələnmiş özünəməxsus bir saxta-karlıq da diqqəti cəlb edir. Yalnız üzdənirəq "partiya və dövlət xadimi, alim və pedaqoq, kommunist və vətəndaş" (Henri Azatyan) Con Kirakosyanın "Gənc türklər tarixin məhkəməsi qarşısında" (Yerevan, "Ayastan" nəşriyyatı, 1986-cı il) kitabını və-rəqləmək kifayətdir ki, tarixin nə qədər təhrif edildiyinin, qə-rəzlə qələmə alındığının şahidi olasan.

Sovet rejiminin və xəstə erməni tənəyyülünün məhsulu

olan bu cizma-qarada əslində mənfur rus-İngilis siyasətinin ələtinə çevrilənlərə – ermənilərə qarşı regionda, guya, ardıcıl şəkildə genosid həyata keçirdiyi qələmə alınır, erməni terrorçular, qatillər, başkəsənlər, qanıçənlər isə, "xalq qisasçıları" adı ilə oxuculara təqdim edilir, güya, Bakıda və Azərbaycanın digər bölgələrində ermənilərə divan tutulduğu həyasızcasına qeyd olunur.

Mart qırğını ilə bağlı həqiqət yalnız son illərdə söylənilməyə başlanmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci ildə imzaladığı Fərmana uyğun olaraq, həmin vaxtdan hər il 31 Mart Azərbaycan xalqının soyqırımı günü kimi dövlət səviyyəsində qeyd olunur, soyqırımı qurbanlarının xatirəsi yad edilir. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi bu məsələ ilə əlaqədar mühüm sənədlər qəbul etmiş, beynəlxalq təşkilatlardan, dünya ölkələrinin parlamentlərindən və hökumətlərindən ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımı cinayətlərini tanımasını, gələcəkdə bu cür cinayətlərin cəzasız qalmasının qarşısını almaqdan ötrü təsirli tədbirlər görülməsini xahiş etmişdir. Yeri gəlmişkən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən 1919 və 1920-ci illərdə martın 31-i milli mətəm günü kimi qeyd olunmuşdur.

Mart qırğını haqqında illər boyu susmayan və susdurula bilməyən tək səs mühacir səsi olmuşdur. "Yeni Qafqasya", "Azəri-türk", "Odlu yurd", "Bildiriş", "İstiqlal", "Qurtuluş", "Azərbaycan" (Ankara) və başqa mətbu orqanlar, mühacirətin digər nəşrləri bu mövzunu daim diqqət mərkəzində saxlamış, soyqırımı qurbanlarının xatirəsini yad etmiş, cəllad S.Şaumyan başda olmaqla erməni qatillərinin əməllərini lənətləmişlər.

M.Ə.Rəsulzadə 1922-ci ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi "Azərbaycan Cümhuriyyəti: keyfiyyəti – təşəkkülü və indiki vəziyyəti" adlı əsərinin "Qardaş Türkiyənin yardımı" adlı hissəsində Mart faciəsinin törədilməsi səbəbləri və bu dəhşətli cinayətin miqyası barədə ətraflı bəhs edir. Müəllif, bolşeviklərin Azər-

baycan türklərinin azadlıq uğrunda mücəddiləsini qanlar və xarabalıqlar içində boğmağa çalışdığını, məqsədinə çatmaq üçün ermənilərdən istifadə etdiyini yazır. M.Ə.Rəsulzadənin adı çəkilən əsərindən yalnız bir neçə sitat gətirməklə mövcud mənzərə haqqında geniş təəssürat yaratmaq olar: "Qətlə edilənlər arasında... minlərcə qadın, uşaq və ixtiyarlar vardı" (səh. 38). "Müsləman məhəlləsinin başına od yağdırılır, cəhənnəm püskürdüldü" (səh. 9). "Şamaxının düşər olduğu təcavüzə Lənkəran, Salyan, Quba, Nəvahi, Kürdəmir kimi qəza və qəsəbələr də məruz qaldı. Bu təcavüzlər əsnasında dağıdılan evlərin, qırılan irz və namusların, doğranan ər və arvadların, talan edilən mal və dövlətin təsviri bir faciə təəvvürü yaradır" (səh.44). (M.Ə.Rəsulzadə, Azərbaycan Cümhuriyyəti: keyfiyyəti – təşəkkülü və indiki vəziyyəti, İstanbul, 1990, hazırlayanlar: dr. Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Səbahəttin Çağın.)

M.B.Məmmədşadının 1937-ci ildə qələmə aldığı və 1938-ci ildə Berlində "Qurtuluş" jurnalının mətbəəsində çap etdirdiyi "Milli Azərbaycan hərəkatı" adlı əsərində deyilir: "Şaumyanın Tiflisdə inqilab təşəbbüsü nəticə verməmiş, gürcü əsgərini Seym əleyhinə qaldıra bilməmişdi. Bundan sonra Şaumyan öz qərargahını Bakıya köçürmüşdü. Burada şərait əlverişli idi. Şəhərdə cəbhələrdən qayıtmış 20-25 minlik silahlı erməni və rus əsgəri vardı. Bundan başqa, Xəzər dənizində rus hərbi donanması, Bakının neft mədənlərində rus və erməni fəhlələri vardı. Şaumyan bu qüvvələrə arxalanaraq martın 31-də qırğına başladı və üç gecə davam edən, 15 min silahsız və günahsız türkün ölümü ilə nəticələnən bu qırğın zamanı Bakı havadan, dənizdən və qurudan bombardman edildi, məscidlər dağıdıldı, maarif və mədəniyyət müəssisələri, mətbəə, teatr, məktəb, kitabxana və s. od vurularaq yandırıldı" (səh.129).

Hüseyn Baykara da özünün "Azərbaycan istiqlal mücəddiləsi tarixi" (İstanbul, 1975) kitabında Mart qırğını haqqında ətraflı yazmışdır. Müəllif, Mir Cəfər Pişəverinin xatirələrinə istinadən

qeyd edir ki, o, daşnakların vəhşiliklərini, saysız günahsız adamların öldürülməsini, yandırılmasını, onlara işgəncələr verilməsini öz gözləri ilə görmüşdür (səh. 251).

Son dövr mühacir nəşrlərində də Mart faciəsi ilə bağlı materiallara təsadüf edilir. Bu mənada "Dağ yeli" nəşriyyatının (Almaniya) nəşr etdiyi "Qarabağın tarixi və ona dair sənədlər" əsəri, xüsusilə təqdirəlayiqdir. Həmin kitabın müəllifi Strasburqda (Fransa) yaşayan həmvətənimiz Əhməd Təbrizlidir. Fransız dilində buraxılan bu əsərdə onlarca mötəbər mənbəyə istinadən ermənilərin Azərbaycanda törətdiyi qırğınlardan, o cümlədən Mart faciəsindən ətraflı bəhs olunur.

Azərbaycan mühacirlərinin 1932-ci ildən Berlində nəşr etdikləri "İstiqlal" qəzeti də Mart faciəsi ilə bağlı materiallar dərc edirdi. Qəzetin 1933-cü il aprel ayının 1-də buraxılan 31-ci nömrəsində mövzu ilə əlaqədar iki material verilmişdir: "Bir qırğının on beş illiyi" və "31 Mart".

Mirzə Bala Məmmədzaadənin qələmə aldığı "Bir qırğının on beş illiyi" adlı irihəcmli yazıda 1918-ci ildə Bakıda və Azərbaycanın digər bölgələrində bolşeviklərin təhriki və yardımı ilə ermənilərin törətdiyi faciə bütün çılpalığı ilə işıqlandırılır. Digər tərəfdən isə, regionda mövcud ictimai – siyasi şərait dəyərləndirilir, bu tarixi cinayətin yaranması səbəbləri göstərilir. Məqalədə deyilir: "Qafqaz millətlərinin əl-ələ verərək milli istiqlal və milli hakimiyyətə doğru irəliləmələrinə mane olmaq üçün Moskva ən şeytani tədbirlərə əl atırdı".

Leninin Cənubi qafqaz üzrə fəvqəladə komissar təyin etdiyi S. Şaumyanın çirkin niyyətləri Tiflisdə baş tutmadıqda, o, Bakıya gəlir. Moskva nökrinin burada geniş fəaliyyət göstərməsi üçün şərait nisbətən qənaətbəxş idi. 1918-ci ilin əvvəllərində V.İ.Leninin və İ.V.Stalinin imzaladıqları bədnam 13 nömrəli dekretlə Moskva Türkiyənin 6 vilayəti hesabına Qafqazda Ermənistan hökuməti yaratmaq niyyətini güdürdü.

"Bu oyunla Moskva ermənilərə istinadən Qafqazda yerləş-

mək istəyirdi. Eyni zamanda Şaumyan, Arakelyan, Ter-Mikaelyan, Saakyan Astraxan, Petrovsk, Krasnovodsk və İran yolu ilə cəbhədən döən erməni alaylarını Bakıda toplayır, onlarla ruslardan ibarət "Qızıl Ordu" təşkil edirdi. Bu sürətlə sırf ermənilərdən ibarət mütəşəkkil Qızıl Ordunun başına cəllad Avakyan keçmişdi."

Məhz bu qüvvə ilə 31 Mart qırğını törədilmişdi. "Bu qətləmlə 3 gün içərisində 15 min günahsız azərbaycanlının qanı axıdılmış, mülklər, xanımınlar yerlə yeksan edilmiş, hər tərəf qana qər q olmuşdu. Tam 3 gün 3 gecə yerdən, göydən və dənizdən Bakıya bomba və qumbaralar yağmışdır. Bu qətləmlə Bakı ilə məhdudlaşmamış, Şaumyan, Avakyan, Arakelyan, Amazaps və Lalayanın "qızıl qəhrəmanları", öz təbirləri ilə desək "Türkiyənin Bakı cəbhəsini yardıqdan" sonra üzü şimala – Qubaya, qərbə – Şirvana və cənuba – Muğan və Lənkərana keçərək on minlərlə azərbaycanlını qılncdan keçirmişlər. Şərqi Azərbaycan Respublikası başdan-başa od içində yanırdı". Şamaxıda Əmirov, Salyan, Muğan, Lənkəran və Astarada Lalayev və onların çetələri "ev-ev dolaşaraq olmanın həyasızlıqlar edir, əhəlini qılncdan keçirir, qadın və qızlara işgəncələr verirdilər".

"İstiqlal"ın həmin nömrəsində "V.Nuh oğlu" imzası ilə təqdim edilən "31 Mart" adlı məqalə bəşər tarixində görünməyən erməni vəhşiliyini təsəvvür etmək üçün dəyərli mənbədir. Müəllif "mart günlərini fotolarla təsbit etmiş" bir çox iranlı, pol-yak, gürcü və s. əcnəbiləri tanıyır və yazdıqlarında da daha çox onlara istinad edir.

Yazı isə belə başlayır: "1918-ci il 22 martda Bakının "İsmailiyyə" binasının möhtəşəm salonunu milli musiqi, rəqs, qəhqəhə, sevinc və gülüş səsi titrədirdi....Millət Novruz bayramını qarşılamaqda idi.

Bir həftə sonra, 31 martda isə, o tarixi bina, Azərbaycanın bütün siyasi, elmi, ədəbi, bədii, iqtisadi və ictimai cəmiyyət və təşkilatlarının, kitabxana, qiraətxana, yetimlər evinin yerləşmiş

olduğu bu qoca saray quru bir vücut halında matəm içindəydi. Yandırılmışdı. Yandırılan bir tək "İsmailiyyə" deyildi: türklərə məxsus bütün mətbəələr, mətbuat idarələri, milli teatr binaları, məktəblər, xəstəxanalar, məscidlər, milli-mədəni müəssisələr yerlə yeksan edilmişdi."

Müəllif bir həftə içərisində Bakının simasının tanınmaz dərəcədə dəyişdiyini, 15 min günahsız türkün qanı axıdıldığını kədərlə qeyd edir, sonra qəzəblə yazır: "Günün qəhrəmanları Şaumyan, Avakyan, Arakelyan, Ter-Mikosyan, Saakyan, Lalayan, Amazaps, Əmiryan və b. idi".

Müəllif daha sonra Bakı faciəsini gözləri ilə görmüş M.Kulka adlı əcnəbinin dediklərini qələmə alır: "Erməni əsgərlər müsəlman məhəllələrinə girib əhalini öldürür, qılıncı parçalayır, süngülərlə dəlik-deşik edir, uşaqları odun içərisinə ataraq diri-diri yandırır, üç-dördgünlük südümər körpələri isə süngülərinə taxırdılar".

Erməni vəhşiliyini gözləri ilə görən şahid nəql edir ki, öldürmədikləri qadınların saçlarını bir birinə bağlayaraq çılpaq bir şəkildə küçələrə sürüyür, bədənlərinə tufəngin qundağı ilə zərbə endirirdilər. Heç kimə rəhm etmədilər: uşaqlar kimi ixtiyarlara da aman yox idi.

Məqalə müəllifi fotolarda əksini tapmış dəhşətli mənzərələri isə belə təsvir edir: "Mələk qədər sevimli bir azərbaycanlı körpə Bakının bir divarına mıxlanmışdır. Mıx körpənin düz üyrinin üstündən vurulmuşdur; bir yıgın qızlı-oğlanlı uşaq ölümləri, üzərində qocaman çoban köpəkləri, onlardan biri məsum bir körpəni gəmirir...; çılpaq bir qadın ölü vəziyyətdə yerə sərilmiş, bu ölü vücutun qurumuş döşlərini bir yavru əmməkdədir".

Müəllif bütün bunlardan sonra yazır ki, mən minlərlə qız və qadınların əsir götürüldüyünü, "Rekord" teatrının o gün məhşəri andıran mənzərələrini və s. qeyd etmirəm. Çünki 31 Martı xatırlamaq və canlandırmaq üçün bunlar da kifayətdir...

Azərbaycan Kültür Dərnəyinin 1952-ci ildə Ankarada nəşr etdirdiyi "Azərbaycan" jurnalı 31 Mart faciəsi mövzusunda dəfə-

lərlə toxunmuş, bu tarixi cinayətin əsl mahiyyətini açıb göstərmiş, bolşeviklərin fitvası ilə ermənilərin törətdiyi vəhşilikləri lə-nətləmişlər.

Bu mənada M.B.Məmmədzaadənin jurnalın 1958-ci il may-iyun ayında nəşr edilən 2-3-cü nömrələrində dərc olunmuş "Qafqaz məmləkətləri istiqlal elanının 40-cı ildönümü münasibətilə" adlı iri tədqiqat əsəri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müəllif Rusiyada 1917-ci il fevral inqilabından sonra Qafqazdakı vəziyyət, müvəqqəti Qafqaz Hökuməti, Cənubi Qafqaz Seymi, Qafqaz istiqlalının elan edilməsi və s. haqqında dolğun tarixi faktlara, etibarlı mənbələrə əsaslanaraq, sanballı elmi əsər qələmə almışdır. Əsərin bir hissəsi "Qanlı bir qətlamdan sonra Bakıda qurulan Sovet hökuməti" adlanır.

M.B. Məmmədzaadə yazır ki, azərbaycanlılar çarlıq dövründə əsgəri mükəlləfiyyətdən azad olunduqları üçün onların silahlı qüvvələri yox idi. Bu vəziyyətdən bolşeviklər və ermənilər istifadə edərək dinc əhaliyə qarşı misli görünməmiş vəhşilik törətdilər.

Məqalədə deyilir: "Silahlı çetələr silah və ərzaq axtarmaq bəhanəsilə ev-ev dolaşaraq kişiləri öldürür, qız-gəlinləri əsir götürür, hamilə qadınların qarını süngüləyir, məscidləri, məktəbləri, mətbəələri, kitabxanaları, xəstəxanaları, teatrları və tarixi binaları, evləri yadırlırlar. Hədisədə sinif mücadiləsi və yaxud proletar inqilabı adı vericələk heç bir nöqtə yoxdur. Mücadilə milli idi". M.B. Məmmədzaadə yazır ki, 30 və 31 mart, 1 aprelə üç gün üç gecə sürən və sinif, zümrə, partiya, siyasi əqidə, yaş və cins fərqi gözləmədən yalnız türklər hədəfə alınmışdı.

Bütün bunlar haqqında xarici konsullar tərəfindən təsbit edilmiş fotolar, raportlar, xatirə və digər materiallar vaxtilə toplanmış və qismən də nəşr edilmişdir. (Mart hadisələri, Bakı, 1919-cu il; Rəsulzadə Məmməd Əmin, Azərbaycan Cümhuriyyəti, "İstiqlal" (xüsusi nüsxə), Bakı, 1919-cu il; "Yeni Qafqasya" (İstanbul, 1923-1928), "Azəri-türk" (İstanbul 1928), "Odlu Yurd" (İstanbul, 1929-1931), "Qurtuluş" (Berlin, 1934-1939),

hamısının mart nüsxələri; Mirzə Bala Məmmədzadə, Milli Azərbaycan hərəkəti (Berlin, 1938, səh. 129-132).

M.B. Məmmədzadə göstərir ki, on minlərlə türkün şəhərdəti ilə nəticələnən bu qətlə, təxribat və talandan sonra 25 aprelə təşkil olunan 11 nəfərlik Bakı Soveti hökumətində 5 erməni, 3 rus, 1 gürcü və yalnız birisi bolşevik olmaq üzrə 2 nəfər azərbaycanlı vardı. Müəllif daha sonra hadisələri tarixi mənbələr vasitəsilə izləyir və yuxarıda adı çəkilən hissənin sonunda yazır: "Qafqaz konfederasiyasının dağılmasından sonra azərbaycanlılar 4 iyun 1918-ci il tarixdə Türkiyə ilə bir saziş imzalamış və bu müqavilənin 4-cü maddəsinə uyğun aldıkları əskəri yardım sayəsində Gəncə qapılarına qədər irəliləyən düşməni geriye püskürtmüş və apreldən 15 sentyabra qədər davam edən qanlı savaşı zəfərlə nəticələndirməyə müvəffəq olmuşlar. Azərbaycanlıların bu zəfəri bütün Qafqazı sovet vəhşətinə məruz qalmaqdan qurtarmışdı".

Heç şübhəsiz, müəllif burada "sovet vəhşəti" ifadəsini azərbaycanlıların bir millət kimi məhv edilməsi anlamında təqdim etmişdir. Doğrudan da, erməni quldurlarının Bakıdan başlanan qətləmi bir neçə istiqamətdə – Şamaxı, Göyçay, Salyan, Kürdəmir, Quba, Dəvəçi və başqa bölgələrdə amansızcasına davam etdirilir və dinc əhəlinin qanına susamış erməni silahlıları istiqlal şəhəri Gəncəyə səmt götürürdülər. Digər tərəfdən Zəngəzuru işğal edib Qarabağa hücumə başlayan vəhşiliyi təsvirə gəlməz Andranikin də hədəfi ulu Gəncə idi. Tarixin bu amansız sınağından azərbaycanlıları qardaş türk əsgərinin süngüsü xilas etdi.

"Azərbaycan" jurnalı sonralar da 31 Mart faciəsinə aid maraqlı materiallar dərc etmişdir. Səlcuq Alkının "Azərbaycan tarixində 15 sentyabr, 1918" adlı məqaləsi ("Azərbaycan" jurnalı, 311-ci nömrə, sentyabr-oktyabr 1996-cı il) türk əsgərlərinin yardımı ilə Bakının azad olunmasına həsr edilmişdi. Müəllif əvvəlcə həmin dövr Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda ictimai-siyasi, tarixi mənzərəni işıqlandırır, daha sonra şanlı türk əsgərlə-

rinin şücaətindən, Bakının azad olunmasından ətraflı bəhs edir.

Səlcuq Alkın yazır ki, 1918-ci ildə ermənilər bir neçə il əvvəl, xüsusilə 1905-1907-ci illərdə həyata keçirdikləri qətləmi təkrar etmişlər. Müəllif mənbələrə istinad edərək bildirir ki, erməni çetələri adı çəkilən illərdə 40 min türkü qətl etmişlər.

Mart qırğınından bizi bu gün 84 il ayırır. Yara hələ də qaysaq bağlamamışdır, əksinə, daha da böyümüşdür, on minlərlə azərbaycanlı erməni gülləsinə tuş gəlmiş, on minlərlə kvadratmetr torpaqlarımız işğal olunmuşdur, ermənilər vəhşilikdən, biz isə, biganəlikdən əl çəkməmişik.

Artıq vaxtdır. 7-dən 70-ə hər bir azərbaycanlı papağını və Azərbaycanın xəritəsini qarşısına qoyub fikirləşməlidir: son 200 ildə verdiyimiz qurbanların, itirdiyimiz ərazilərin hesabını sormamalıyıq mı? Yaxud, bu şəkildə itirə-itirə getsək, daha 200 ildən sonra bu məmləkətdən nə qalacaq?!

Mart faciəsinə nəticə çıxarmaq, ibrət dərsi almaq vaxtı çatmamışdır mı? Bu qırğın üçün axıdılan göz yaşları içərisində itib-batmaq yox, acı göz yaşları içərisində dikəlmək, səfərbər olmaq, hər an düşməndən intiqam almağa hazır olmaq hissinə tərbiyələndirmək lazımdır!

CEYHUN BƏYİN VƏSİYYƏTİ

"Mühacirəti bir yerə toplamağa səy ediniz, bu mühümdür". Bu sözlər Azərbaycan mühacirətinin parlaq simalarından biri, istiqlal aşığı, isdedadlı yazıçı-publisist, nəşir, tərcüməçi, tədqiqatçı Ceyhun Hacıbəylinin ölümündən üç gün əvvəl – 1962-ci ilin 19 oktyabrında yazdığı və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sonuncu daxili işlər naziri Mustafa Vəkiloğluна ünvanladığı məktubundan götürülmüşdür. Bu gün də aktual səslənən həmin sənədlə bağlı H.Xəzərin "Mücahid" jurnalında "Ceyhun bəyin vəsiyyəti" adlı məqaləsi dərc olunmuşdur (fevral, 1963-cü il, №53-54). Müəllif burada yazır: "Görünür, mərhum, azərbaycanlıların tək bir bayraq altında birləşmələrini istəyir". Bu, doğrudan da, belə idi. Mühacirlər arasında hələ 1920-ci illərin ikinci yarısından başlanan ayrı-seçkilik, fikir müxtəlifliyi, xüsusilə İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində və ondan sonra daha da kəskinləşir, özünü daha açıq, sərt və qabarıq şəkildə göstərir.

"Sonrakı dövrlərdə beynəlxalq aləmdə Azərbaycanın azadlığı məsələsinin aktuallaşması ilə mühacirətdəki qruplararası ziddiyyətlərin kəskinləşməsini görürük: "Qafqaz Konfederasiyası Şurası" ətrafında gedən çəkişmələr, Azərbaycanın gələcək taleyi ilə bağlı nasist Almaniyası ilə aparılan danışıqlar, "Vahid antibolşevik cəbhəsi"nin yaranmasında meydana gələn münaqişələr və s." (Xələddin İbrahimli: Azərbaycan siyasi mühaci-

rəti, Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1996-cı il, 304 səh., səh.148). Belə problemlər, mövcud şərait, məsələlərə münasibətdə fikir ayrılığı Azərbaycan mühacirətinin "bir bayraq altında birləşməsini çətinləşdirirdi, narahatlıq doğururdu. Bu gün 1920-30-cu, 1950-60-cı illər mühacirlərini ayıran, parçalayan səbəblər demək olar ki, tamamilə, aradan götürülmüşdür. Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etmişdir. Bununla belə, həmvətənlər arasında birləşmək, təşkilatlanmaq problemi yenə gündəlikdədir və aktualdır; bunun obyektiv və subyektiv səbəbləri olsa da, onu tarixi zərurət yox, təəssüf doğuran gerçəklik kimi qəbul etmək və təcridlə aradan qaldırmaq, Azərbaycan diasporunu hərəkətə gətirmək, təşkilatlandırmaq, təsirli bir qüvvəyə çevirmək vacibdir. Fikrimizcə, sabah öz işinə başlayacaq Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayı bu baxımdan tarixi rol oynayacaqdır.

Azərbaycan mühacirəti tarixində bu və buna bənzər adlar altında müxtəlif illərdə ayrı-ayrı ölkələrdə bir sıra faydalı tədbirlər keçirilsə də, Bakıda -müstəqil Azərbaycanın paytaxtında belə qurultay ilk dəfə keçirilir. Bu fakt özü indiki tədbirin daha ciddi, daha faydalı olacağına əminlik yaradır, eyni zamanda, məsuliyyəti də artırır.

Təbii ki, hər kəs qurultaydan sonrakı dövrdə diaspora, onun fəaliyyətində nə kimi dəyişikliklər olacağını izləyəcəkdir. Qurultay ərəfəsində Azərbaycan mühacirətinin mənzərəsi acınacaqlı və təəssüf doğurandır. Taleyin hökmü ilə dünyanın əksər ölkələrinə səpələnmiş həmvətənlər daha çox fərdi fəaliyyətə üstünlük verir, təşkilatlanmağa maraq, meyl göstərmirlər. 1980-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində SSRİ-də və o cümlədən Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələr, proseslər xaricdəki həmvətənlər arasında daha geniş əks-səda doğururdu, onun nəticəsi kimi, təşkilatlanmaq baxımından da müəyyən tədbirlər həyata keçirilirdi. Müxtəlif ölkələrdə irilixirdəli onlarca Azərbaycan mədəniyyət mərkəzlərində dil kursları, müxtəlif dərəcəli fəaliyyət göstərir, bir sıra kütləvi informasiya vasitələri – qəzet, jurnallar buraxılır, teleradio verilişləri

təşkil edilirdi. Məntiqə və inkişaf qanunlarına əsaslanacaq, ötən 10-15 ildə həmin sahədə müəyyən irəliləyişlər olmalı idi. Təəssüf ki, bu gün bunun əksini görürük. Azərbaycan mühacirəti hazırda həmişəkindən daha çox pərakəndədir.

Azərbaycan mühacirləri ilə tez-tez görüşən, onları düşündürən problemlərlə maraqlanan Azərbaycanın xarici işlər nazirinin müavini, ölkəmizin İngiltərədəki səfiri cənab M.Məmməd-quliyev bu yaxınlardakı bir müsahibəsində təəssüflə bildirmişdir ki, bütün söylərə baxmayaraq, hələ də Londonda azərbaycanlıların hüquqlarını müdafiə edə biləcək vahid, güclü bir təşkilat yaranmamışdır. Halbuki, hazırda Böyük Britaniyada 40 min nəfər azərbaycanlı yaşayır. Bu, orada yaşayan və fəallığı ilə seçilən erməni icmasının sayından 4 dəfə çoxdur. ("Zerkalo" qəzeti, №52, 2001-ci il.) Bu hal, demək olar ki, bütün ölkələr üçün xarakterikdir. Mövcud mənzərə ürəkəçən olmasa da, bizi məyus da etməməlidir, əksinə, məsələyə daha məsuliyyətlə yanaşmağa, həmvətənlər arasında təbliğat işini gücləndirməyə, bütün söyləri qarşıda duran vəzifələri həyata keçirmək üçün həmvətənlərin fəallığını təmin etməyə yönəldilməlidir. Bu mənada, sabah işə başlayan qurultayın üzərinə tarixi vəzifə düşür. Forum, yəqin ki, ən əvvəl, mühacirətlə bağlı bütün problemləri götür-qoy edəcək, diaspor sahəsində dövlətin aydın və perspektiv proqramını ortaya qoyacaqdır.

Azərbaycan mühacirətinə, onun tarixinə, yaranma və inkişaf mərhələlərinə, sosial və say tərkibinə, coğrafiyasına, həmvətənlərin həyat və düşüncə tərzinə, maraq dairəsinə, maddi imkanlarına, yaşadıqları ölkələrdəki təsir qüvvəsi və nüfuz dairəsinə az-çox bələd olduğumuzdan, habelə qurultayın tarixi rolunu yüksək dəyərləndirdiyimizdən arzu edirik ki, Dünya Azərbaycanlılarının bu ali məclisində;

– müstəqil Azərbaycanın 10 illik yubileyi ilə bağlı müvafiq sənəd qəbul edilsin, burada xalqımızın, o cümlədən mühacirlərin istiqlal uğrunda mübarizə tarixi öz əksini tapsın, milli dövlətin bərpasına beynəlxalq aləmdə gedən ictimai-siyasi proses-

lər kontekstində nəzər salınsın, müstəqilliyin dönməzliyi, əbədiyi xalqın ümumi iradəsinin ifadəsi kimi xüsusi vurğulansın;

– son 10-12 ildə Azərbaycanın tarixində və taleyində iz qoyan tarixi hadisələrə münasibət bildirilsin, xüsusilə 1990-cı il 20 Yanvar faciəsi, 1992-ci il Xocalı soyqırımı qurultayın sənədlərində öz əksini tapsın;

– Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün pozulduğu, ölkəyə Ermənistan tərəfindən təcavüz edildiyi, nəticədə torpaqlarımızın 20 faizinin itirildiyi, 1 milyondan çox insanın qaçqın olduğu, eyni zamanda, bu məsələdə nüfuzlu ölkələrin və beynəlxalq təşkilatların mövqeyinə münasibət bildirilsin. Xüsusilə BMT-dən problemlə bağlı daha sərt tədbirlər həyata keçirilməsi, ilk növbədə isə, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunması üçün BMT-nin özünün qəbul etdiyi sənədlərin icrasına nail olmaq məsələsi qoyulsun;

– təcavüz nəticəsində Azərbaycanın məruz qaldığı itki-lərlə bağlı müvafiq sənəd qəbul edilsin;

– minlərlə mülki vətəndaşın qətindən tutmuş, dağıdılmış məktəb, mədəniyyət evi, məscidlər, tarixi abidələr və ümumiyyətlə, işğal ərazisində törədilən bütün talan və cinayət hadisələri ilə əlaqədar tədbir iştirakçıları müvafiq sənəd qəbul etsin;

– son yüz ildə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı planlı, ardıcıl həyata keçirdikləri genosid siyasətini, ərazi iddialarını, çoxsaylı terror aktlarını ifşa edən, bütün dünyaya bəyan edən sənəd qəbul edilsin;

– qurultay Dünya Azərbaycanlılarının əlaqə və əməkdaşlığını təmin edə biləcək Koordinasiya Şurası yaratsın;

– həmvətənlərin Ali Məclisində Dünya Azərbaycanlılarının Kütləvi İnformasiya vasitələri şəbəkəsinin yaradılması üçün müvafiq tədbirlər müəyyənləşdirilsin;

– Azərbaycan mədəniyyət mərkəzlərinin fəaliyyətini canlandırmaq, onların nəzdində ilk mərhələdə Azərbaycandili və tarixi üzrə kursların, mədəni-kütləvi tədbirlərin fasiləsiz təşkili üçün qurultay öz tövsiyəsini versin;

– həmvətənlərin daha kompakt yaşadıkları ölkələrin ali təhsil müəssisələrində Azərbaycan dilli fakültələrin fəaliyyət məsələsi müzakirə olunsun;

– məskunlaşdıqları ölkələrdə azərbaycanlıları müdafiə edənlərin dövlət siyasəti səviyyəsinə yüksələn və ona təsir edən hərəkətinin-lobbizmin formalaşması yolları haqqında fikir mübadiləsi aparılsın;

– dünyadakı azərbaycanlı mühacirlərin sayını və onlarla bağlı digər məlumatları dəqiqləşdirmək mexanizmi işlənilsin;

– həmvətənləri, onların yaşadıkları ölkədəki kitabxanalara Azərbaycanla bağlı nəşrlərlə müntəzəm təmin etmək məqsədilə kitab, qəzet, jurnal materiallarının çatdırılması üçün müvafiq tədbirlər müəyyənləşdirilsin;

– mühacirlərin Vətəndən kənarda yaratdıqları mədəni sərvəti tədqiq, təbliğ etmək üçün mexanizmlər işlənsin;

– Xarici İşlər Nazirliyində, yaxud Mədəniyyət Nazirliyində mühacirlər üçün internet saytı açılsın və s.

Şübhəsiz, bütün bunlar qurultayın münasibət bildirəcəyi məsələlərin bir qismidir. Təklif edilən məsələlərin bəziləri ilk baxışda yersiz görünə bilər. Məsələn, tutaq ki, az qala 10 il bundan əvvəl törədilmiş Xocalı soyqırımına mühacirlərin qurultayda münasibət bildirməyi artıq hesab edilə bilər: axı, Xocalı soyqırımına siyasi qiymət verilmiş, bu barədə xeyli materiallar çap olunmuş, videolentlər yayılmış və ermənilərin bu vəhşiliyi barədə ölkədə və xaricdə müəyyən ictimai rəy yaradılmışdır. Məsələ burasındadır ki, bütün bunları qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Əvvəla, mühacirlər həmişə bu və buna bənzər hadisələr barədə ilkin mənbədən material almaqda çətinlik çəkdiklərindən gileylənirlər. Bəzən qərəzli və təhrif olunmuş faktlar onları da çaşdırır. İkincisi, qurultaya təşrif gətirən 100-lərlə nümayəndə geri qayıdanda ailədə, iş yerində, həmvətənlərlə görüş zamanı onlara "Hansı məsələləri müzakirə etdiniz?" sualı veriləcək. Bu zaman o, Xocalı soyqırımının da adını çəkəcək və orada törədilən erməni vəhşiliyi barədə ətraflı məlumat verəcək. İnformasiya

ötürüldükcə müəyyən əks-səda doğuracaq və onu eşidənlər həqiqəti biləcək, erməni vəhşiliyinə nifrət edəcəklər.

Üçüncüsü, məkrli və murdar erməni qonşularımızın az qala 100 ilə yaxın bundan əvvəl, özü də öz günahları ucbatından baş vermiş sürgünü bu gün erməni genosidi kimi beynəlxalq ictimaiyyətə sınımağa çalışarsa, yeri gəldi-gəlmədi, köhnə çuval içi sökülərsə, biz niyə həqiqəti deməyək? Dördüncüsü, unutmaq lazım deyil ki, informasiya blokadası şəraitində yaşadığımız həmin dövrdə 20 Yanvar qırğını bir qrup ekstremistin sovet hökumətinə qarşı çıxışına cavab tədbiri kimi dünya informasiya kanallarında səsləndirilirdi, Xocalı faciəsi haqqında isə, kütləvi informasiya vasitələrinə yol tapan ilk rəsmi xəbərdə Xocalıda bir-iki nəfərin həlak olduğu bildirilirdi...

Sözdə erməni genosidi onların ədəbiyyatına, incəsənətinə, bütövlükdə mədəniyyətinə, həyat tərzinə, ideologiyasına hopmuşdur və xarici siyasətdə daim diqqət mərkəzində saxlanılır. Onlar uydurduqları mifi beynəlxalq ictimaiyyətə tarixi həqiqət kimi təqdim edir, bədii əsərlər, kinolar bir yana "sənədli" əsərlər, filmlər ortaya çıxarırlar. Niyətimiz onlardan dərs almağa dəvət etmək yox, diqqəti xalqımızın fiziki məhvəyə yönəldilmiş erməni siyasəti, onların cinayətləri barədə ictimaiyyəti ardıcıl məlumatlandırmağın vacibliyinə yönəltməkdir.

Azərbaycanın mühacir tarixində 1920-ci ildə sovet işğalı ilə bağlı başlanan dövr xüsusi mərhələdir. Əgər, əvvəllər müxtəlif səbəblərdən ayrı-ayrı xadimlər, ziyalılar qütbətə üz tuturdularsa, həmin vaxt müstəqil bir dövlətin rəhbərləri, aparıcı "Müsavat" partiyasının liderləri, üzvləri mühacirə çevrildilər. Odur ki, onların xaricdəki fəaliyyəti daha diqqətçəkən və məhsuldar olmuşdur. Mühacirlərin istiqlal uğrunda ideoloji mübarizəsində heç şübhəsiz, mətbuatın əvəzedilməz rolu olmuşdur.

Əsası "Yeni Qafqasya" ilə qoyulan (1922-ci il) mühacir nəşrlər "Azər-türk" (1928), "Qurtuluş" (1934) və başqaları, 50-ci illərdən sonra isə "Azərbaycan" (Münhen), "Azərbaycan" (İstanbul), "Mücahid" (Ankara) və digər qəzet, məcmuə və jurnal

lar mühacirətin mübarizəsinin güzgüsüdür. Bu gün mühacirətin qarşısında duran vəzifələr dəyişsə də, onların birgə, təsirli fəaliyyəti, təşkilatlanmağı üçün güclü KİV şəbəkəsinin olması zəruridir. Doğrudur, 1980-ci illərin ikinci yarısında bir sıra Avropa ölkələrində ABŞ-da mühacir həmvətənlər xeyli miqdarda qəzet, jurnallar ("Aydınlıq", "Ana dili", "Qürbət", "Xəzər", "Azərbaycan türkləri", "Araz", "Odlar ölkəsi", "Azər", "Savalan", "Azərbaycan", "Ərk", "Dədə Qorqud" və s.) çap etməyə başladılar. Lakin bu gün onların bəzilərinin nəşr olduğunu təəssüflə qeyd edirik. İnən ki, qürultayda bu məsələ ilə də bağlı çox ciddi tədbirlər müəyyən ediləcəkdir.

Sabah Dünya azərbaycanlılarının birinci beynəlxalq qurultayı öz işinə başlayır. Üç gündən sonra xalqımız Konstitusiya gününü bayram edəcəkdir. Bütün mühacir həmvətənlər yaşadıkları ölkənin Konstitusiyasına hörmətlə yanaşır, onu yüksək qiymətləndirirlər. İstədik ki, harada yaşamasından asılı olmayaraq, hər bir həmvətən üçün müstəqil Azərbaycanın Konstitusiyası da müqəddəs olsun, onunla fəxr etsin və həmin Konstitusiyanı özünə ali Qanunlar toplusu etmiş dövlətin xidmətində və keşiyində dursun. Məhz belə olan təqdirdə gələn ayın sonunda qeyd edəcəyimiz Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik gününü əsl bayram əhvali-ruhiyyəsi ilə qarşılaya bilərik.

SUSMAQ OLMUR...

Son vaxtlar mühacirət, onun tarixi, mətbuatı və digər problemləri ilə bağlı kitablar nəşr olunur, KİV-də məqalələr dərc edilir. Səbəb məlumdur. Mövzu aktual, maraqlı, yenidir. Təbii ki, xalqın tarixinin, mədəniyyətinin tərkib hissəsinə daxil olan, lakin sovet rejimi və ideologiyasının tələbi ilə diqqətdən kənarda saxlanılan sahənin tədqiqi təqdirəlayiqdir. Lakin bəzən bir sıra müəlliflər tələskənliyə, ifadəni bir qədər dəqiqləşdirsək, səhlənkarlığa yol verdiyindən bu mövzudakı materiallarda çox ciddi nöqsanlar buraxılır: faktların təhrif edildiyi, bir-birinə zidd, bəsit mülahizələrin irəli sürüldüyü, əsaslı, elmi-nəzəri müddəalardan məhrum belə əsərlərin nəşri təəccüb və acı təəssüf doğurur.

Şəxsən tanımadığım, lakin imzasına hörmətlə yanaşdığım Nazim Rizvanın "Azərbaycan diasporası tarixindən" adlı kitabı (I cild, Bakı, "Borçalı" İPM, 206 səhifə) sahə ilə az-çox məşğul olan mütəxəssis kimi məni məyus etdi...

Kitabın adı mübahisəlidir. "Azərbaycan diasporu", yoxsa "Azərbaycan diasporası"? Müəllif indiyədək bu mövzudakı əsərlərə, ən azı hörmətli prof. Vəqif Arzumanlının (o, həm də Nazim Rizvanın adı çəkilən əsərinin redaktorlarından biridir) "Azərbaycan diasporu" kitabına (Bakı, "Qartal", 2001-ci il) gözücu nəzər salsaydı, yəqin ki, "Azərbaycan diasporu" söz birləşməsinin üzərində dayanardı. Digər tərəfdənsə, əgər müəllif kitabın üz qabığı və titl vərəqindəki "Azərbaycan diasporası" ifadəsini

dələrində israrlıdırsa, o zaman kitabın içərisində nə üçün gah "Azərbaycan diasporası" (səh. 11, 19, 20, 49, 51, 52, 53, 55 və s.), gah da "Azərbaycan diaspora (?-kursiv bizimdir) tarixindən" (səh. 5, 6), "Azərbaycan diasporu" (səh. 13, 56, 98, 102, 138, 190, 198 və s.) kimi yazır?! Deyilənə onu da əlavə edək ki, cəmi 13 ç/v həcmindəki əsər təhrif olunmuş tarixlərlə, adlarla, orfoqrafik səhflərlə doludur. Roma tarixçisi gah Hay Sallyusti Krisp, gah Krips, gah da Qay Sallyustiy Kripis kimi təqdim edilir (səh. 11, 12). Bir familiya iki vərəqdə 4 cür yazılır: "A.A.Topçubaşev" rusca, "Ə.Topçubaşov" azərbaycancadırsa, "A.A.Topçubaşov"u, "Ə.Topçubaşev"i necə izah edəsən?! (səh. 116, 117).

"Bu zaman Ə.Topçubaşov, Y.V.Çəmənzəminli, Ceyhun Hacıbəyli, Əlibəy Hüseynzadə, Mirzə Bala Məmmədzadə, ADC hökumətinin ali təhsil üçün Avropaya göndərdiyi 100 tələbə və başqaları xarici ölkələrdə idilər və milli şüaranın sədri Məmməd Əmir (?-kursiv bizimdir) Rəsulzadə isə əzab çəkdiyi həbsxanadan RSFSR Xalq Milli İşlər komissarı İosif Stalinin köməyi ilə azad edilərək Moskvaya aparılmışdır" (səh. 140). Adlardakı kobud təhriflər, sözlərdəki orfoqrafik səhflər tutaq ki, texniki nöqsandır. Bəs, görəsən, müəllif "bu zaman" – dedikdə hansı dövrü nəzərdə tutur? Əgər bu, Məmməd Əmin Rəsulzadənin Moskvaya aparıldığı dövrüdə, onda Mirzə Bala Məmmədzadə hələ Bakıda idi. Yox, M.B.Məmmədzadə Rəştdə, yaxud İstanbulda olduğu dövr nəzərdə tutulursa, bu zaman M.Ə.Rəsulzadə artıq Türkiyədə məskunlaşmışdı.

"Azərbaycanın böyük oğlu C.Hacıbəylinin (1888 – 1967) həyat və yaradıcılığı, geniş tədqiqata möhtacdır" (səh. 144). "Azərbaycan diasporasının tarixi çox az öyrənilirdi halda, mətbuatının tarixi haqda danışmaq qeyri-ciddi görünür. Lakin bununla belə ilk cəhd kimi bir neçə söz söyləmək məsuliyyətini boynumuza götürərək aşağıdakıları deməyi özümüzə borc bildik" (səh. 189). C.Hacıbəyli ilə bağlı araşdırmalar aparan bütün tədqiqatçılar onun 1891-ci ildə anadan olduğu fikrində yekdil-

dirlər. Ən mühümü odur ki, Ceyhun bəy Hacıbəyli sənədlərdə öz təvəllüdünü "1891-ci il" göstərir. O ki, qaldı C.Hacıbəylinin vəfatı tarixinə, burada da mübahisə doğuracaq heç nə yoxdur. Münhendəki İslam İnstitutunun nəşr etdiyi "Dərgi" jurnalında, rus mühacirlərinin "Nəşə obşeye delo" adlı qəzetində, digər mətbu orqanlarda da C.Hacıbəylinin 1962-ci ildə vəfat etdiyi, Parisin Sen-kulu qəbiristanlığında dəfn olunduğu göstərilir. "Mücahid" (Ankara) isə özünün bir nömrəsini bütünlüklə Ceyhun bəyin vəfatına həsr etmişdir.

N.Rizvandan nümunə gətirdiyimiz ikinci sitatdan isə iki ifadə yerində işlənməyə də, istifadəyə yararlıdır: "qeyri-ciddi" və "məsuliyyət". Toxunduğu mövzuya qeyri-ciddi və məsuliyyətsiz yanan müəllifə, məhz ötən əsrin 1980-ci illərinin sonu 90-cı illərin əvvəllərində mühacir mətbuatı ilə bağlı çoxsaylı məqalələrin yazıldığını ona görə xatırladıram ki, N.Rizvan "Azərbaycan diasporasının mətbuatı"nı 1996-cı ildə qələmə aldığı xüsusi vurğulamışdır. Yuxarıdakı əsassız, lakin iddialı mülahizələri yürüdən müəllifin geniş mütaliyəyə ehtiyacı aşkar görünür. "O, (C.Hacıbəyli nəzərdə tutulur – T.A.) eyni zamanda fransız dilində çıxan "Qafqaz" jurnalının, həmçinin Paris və Münhendə çıxan "Azərbaycan" qəzetlərinin redaktoru işləyirdi" (səh. 144). Əgər N.Rizvan Parisdə 1926-cı ildə fransız dilində nəşr olunan "Azərbaycan"ı və 1952-ci ildə Münhendə Azərbaycan dilində buraxılan "Azərbaycan"ı nəzərdə tutursa, onun diqqətinə çatdırmağı özümüzə borc bilirik ki, bu nəşrlər qəzet yox, jurnal idi. Onları da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Bonnda çıxan "Ana dili" qəzetinin redaktoru, naşiri Nürəddin Qərevi N.Rizvanın dediyi kimi ixtisasca jurnalist yox, həkimdir. Hamburqda buraxılan "Ərk" müəllifin yazdığı kimi "məcəllə" yox, jurnaldır! Və ümumiyyətlə, tam məsuliyyəti ilə deyirəm ki, Nazim Rizvanın mühacir mətbuatı ilə bağlı qələmə aldığıqlarını ifadə etmək üçün "boş", "gərəksiz", "faydasız", "mənasız" mənalarnı özündə birləşdirən erəblərin "cəfəng" kəlməsindən daha uğurlusunu tapmaq çətindir.

Müəllif bəzən faktı göstərir, onun ətrafında fikir, mülahizə yürütməyə səy edir, lakin münasibəti üzə çıxırmır, qaranlıq qalır. Məsələn, müxtəlif səhifələrdə az qala eynilə təkrarladığı M.Ə.Rəsulzadə və Y.V.Çəmənzəminli ilə bağlı epizodlarda (səh. 138, 142) müəllifin nə demək istədiyi, niyyəti, məqsədi anlaşılmır. O, həmyerlisinə yardım göstərən M.Ə.Rəsulzadəni tənqid edir, yoxsa təqdir? – məlum deyil, sovet təqibindən, terrorundan ehtiyatlanan Y.V.Çəmənzəminlini qınayır, yoxsa haqq qazandırır? – bu da qaranlıq qalır.

Əsər dil, üslub cəhətdən də çox qüsurludur. "Möhkəm əqidə, vicdan sahibi olan Ceyhun bəy yaşadığı Parisdə mübarizəsinə davam edərək, bir qarın çörək, şöhrət və vəzifə naminə olmayanları da olanlara qatıb Kremlə yarınnanlara kəskin cavablar verirdi" (səh. 144). Söhbət mühacir həyatı keçirən C.Hacıbəylinin "bir qarın çörək, şöhrət və vəzifə naminə olmayanları da olanlara qatıb Kremlə yarınnanlara kəskin cavablar verməsindən" gedirsə, bu inandırıcı deyil. Yox, əgər "bir qarın çörək, şöhrət və vəzifə naminə olmayanları da olanlara qatıb Kremlə yarınnanlara" C.Hacıbəylinin kəskin cavablar verməsindən gedirsə, o zaman heç olmazsa, "bir qarın çörək"dən əvvəl "Bakıda", yaxud "Azərbaycanda" sözlərindən biri yazılmalı idi. Bu cür nöqsanlara dair misalları çox gətirmək mümkündür, amma elə bilərəm ki, kifayətdir.

Kitab əvvəldən axıra kimi, bu kimi nöqsanlarla doludur, bəlkə bütün bunlara da göz yummaq olardı, biabırçılıq ondadır ki, bugünkü diaspor haqqında heç həvəskarlar səviyyəsində də informasiyası olmayan müəllif qədim, orta əsrlər dövrü diasporunu "araşdırır", "diaspora üzvləri" kəşf edir. Bütün bunlar azmış kimi XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Rusiyadakı "Azərbaycan diasporası" haqqında yazır. Bu ki, gülüncdür. Axı, rus imperiyası tərkibində – bir ölkənin sərhədləri içərisində Peterburq, yaxud Tiflisdə diaspor, yaxud mühacir necə ola bilər?! Bu o deməkdir ki, Şuşadan Bakıya gələn şəxs də mühacirdir, diasporudur. "Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya"da (8-ci cild Mosk-

va, 1972-ci il, səh. 238-239, 30-cu cild, səh. 162-163, Moskva, 1978-ci il) və "Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası"nda (3-cü cild, Bakı, 1979-cu il, səh. 437, 7-ci cild, Bakı, 1983-cü il, səh. 137) və çoxsaylı digər əsərlərdə, lüğətlərdə "diaspora", "emiqrantı", "diaspora (diaspor)", "mühacir", "mühacirət" sözlərinin açıq-aydın izahları verilmişdir. Müəllif "diaspor", yaxud "mühacir" sözlərinin mənasının, mahiyyətinin fərqiə varsaydı, o zaman yəqin ki, Böyük Vətən müharibəsi zamanı döyüşlərdə iştirak edən azərbaycanlıları (söhbət müharibədən sonra SSRİ sərhəddinin o tayında qalan legionerlərdən getmir) "diaspora üzvü" saymazdı. Nazim Rizvan mühacirət, onun tarixi, yaranma səbəbləri, coğrafiyası, sosial tərkibi, parlaq simaları haqqında Azərbaycan mətbuatında ilk dəfə yazan Elçin, Şamil Qurbanov, Mövsüm Əliyev, Xaləddin İbrahimi, Nəsim Nəsimzadə, Vəqif Sultanlı, Nikpur Cəbbarlı, Asif Rüstəmli, Nəsiman Yaqublu və başqa müəlliflərin məqalələrinə gözücu nəzər salsaydı, ən azı "M.Ə.Rəsulzadə 1923-ci ildən İstambulda (bəlkə İstanbulda? – T.A.) nəsrə başlayan "Ziyayi-Qafqaziyyə", məcmuasının 1924-ci il oktyabr ayından baş redaktor olmuşdur" (səh. 198) cümləsinə yazmaqdan vaz keçərdi.

Müəllif Mirzə Balanın 1937-ci ildə yazdığı, 1938-ci ildə Berlində "Qurtuluş"un mətbəəsində çap etdirdiyi "Milli Azərbaycan hərəkatı" adlı əsərini və Əhməd Qaracanın "Azərbaycan" jurnalında (Ankara) mühacirət tarixi və mətbuatı ilə bağlı məqalələrini oxusaydı, mühacir nəşrlərin tarixi ilə bağlı bəsit, əsassız mülahizələrlə özünü yormazdı..., yazmazdı.

Əsərin "Azərbaycan diasporasının mətbuatı" aldı bölməsində yol verilən digər nöqsanların həddi-hüdudu yoxdur. Heç demə, "Azərbaycan diasporası" "Əkinçi"dən xeyli qabaq – 1832-ci ildə "Tatar xəbəri" (? – kursiv bizimdir) adlı qəzet buraxılmış? Müəllif M.Tərbətə və S.Rüstəmovə – Tahidiyə (bəlkə Tohid – T.A.) bu "qəzeti" Azərbaycan mətbuatı siyahısına salmadıqları üçün qınamaqdan da çəkinmir. Tiflisdə çıxan "Ziya", "Ziyayi-Qafqaziyyə", "Şərqi Rus" da "Azərbaycanın Tiflisdəki diaspora-

sının xidməti" imiş! Bəməzə "Molla Nəsrəddin" nə üçünsə "aradan" (bəlkə də yaddan) çıxıb.

"Beşiyi başında M.Ə.Rəsulzadə, Mirzə Bala Məmmədzadə, Hüseyn Bayqara (bəlkə Baykara-T.A.) və başqalarının dayandığı bu jurnal (Ankarada buraxılan "Azərbaycan" nəzərdə tutulur – T.A.) Azərbaycan ədəbiyyat, incəsənət mədəniyyət, siyasət və azadlıq mübarizəsi tarixini (? – kursiv bizimdir) işıqlandırmaqda böyük rol oynamışdır" (səh. 199). "Azərbaycanda yeniləşmə hərəkatları – XIX yüz il" (Ankara – 1966-ci il), "Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi" (İstanbul – 1975), "İran inqilabı və azadlıq hərəkatları" (İstanbul – 1978-ci il) kitablarının müəllifi H.Baykara bu vaxta kimi 300-dən yuxarı nömrəsinin işıq üzü gördüyü "Azərbaycan"ın nəinki beşiyi başında dayanıb, səhv etmirəmsə, heç onunla əməkdaşlıq da etməyib.

Təbii ki, bütün sadalanan və sadalanmayan qüsurlar mövzuya qeyri-ciddi, qeyri-elmi və səthi münasibətin təzahürüdür. Elə bilirəm ki, kitabdakılarla müqayisədə misal gətirdiyim cüzi nöqsanlar haqqında bəhs olunanı artıq əsər yox, "əsər" adlandırmağa əsas verir və əminəm ki, yumşaq tərzli münasibətim anlayışla qarşılanacaqdır. İnanmaq istərdim ki, müəllifin vəd etdiyi 2-ci cild üzə çıxarılmazdan əvvəl 1-ci cild yenidən işlənəcəkdir. Yox, əgər göstərilən qüsurlar, tutulan iradlar Nazim Rizvan üçün məqbul deyilsə, o zaman bir təklifim də var: 1-ci cildə qədim, orta, XIX, XX əsrlər "Azərbaycan diasporası" işlənmiş, "təkcə mavritaniyalıların, mərəkeşlilərin deyil, başqa xalqların da yaranmasında (?-T.A.) iştirak etmiş azəri türklərinin" (səh. 13), ərəb xilafəti, çar Rusiyası və sovet dövrü "diaspora üzvləri"nin, o cümlədən Xətib Təbrizi, M.F.Axundov, çar generalları Ə.Şıxlinski, S.Mehmandarov, Böyük Vətən müharibəsinin qurtarmasına bir aydan az qalmış cəbhədə həlak olan Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Həbibulla Hüseynov və bu kimi başqa "diaspora üzvlərinin" həyat və yaradıcılığından bəhs olunmuşdur. Qoy müəllif yazacağı 2-ci cildə "İbtidai azərilərin diasporası"nı da daxil etsin!

P.S. Bu qeydlər yalnız haqqında bəhs olunan müəllifin və onun kitabının ünvanına deyil, həm də həmin kitabdan qat-qat qalın, xeyli iddialı, lakin əsassız hökmlər, qeyri-elmi qənaətlər, məntiqsiz nəticələrlə dolu bir sıra kitablara, KİV-də bu mövzudakı səviyyəsiz məqalələrə, onların müəlliflərinə, habelə bütün bunları laqeydliliklə müşahidə edən, susan, sadəcə acı kinayə, mənalı, həm də təəssüf dolu təbəssümlə kifayətlənən sahə mütəxəssislərinə ünvanlanmışdır.

MƏNBƏLƏR

1. Dövrü mətbuat

a) Qəzetlər

1. "İstiqlal" (Berlin)
2. "Odlar yurdu" (Bakı)
3. "Tarix" (Bakı)
4. "Elm" (Bakı)
5. "Ədəbiyyat qəzeti" (Bakı)

b) Jurnallar

6. "Azərbaycan" (Ankara)
7. "Azərbaycan" (Paris)
8. "Azərbaycan yurd bilgisi" (İstanbul)
9. "Yeni Qafqasya" (İstanbul)
10. "Odlu yurd" (İstanbul)
11. "Türk kultürü" (İstanbul)
12. "Türk dünyası araşdırmaları" (İstanbul)

2. Arxiv materialları

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (ARDA) -38 (3) PF-485 nömrəli qovluq
2. ARDA -39 (7) PF-486 nömrəli qovluq
3. ARDA -40 (2) PF-488 nömrəli qovluq

4. ARDA -41 (1) PF-490 nömrəli qovluq
5. ARDA -42 (4) PF-491 nömrəli qovluq
6. ARDA -47 (20) PF-496 nömrəli qovluq
7. ARDA -52 (8) PF-502 nömrəli qovluq
8. ARDA -53 (9) PF-503 nömrəli qovluq
9. ARDA -54 (11) PF-504 nömrəli qovluq
10. ARDA -57 (28) PF-547 nömrəli qovluq
11. ARDA -59 (30) PF-549 nömrəli qovluq
12. ARDA -60a (34) PF-550 nömrəli qovluq
13. ARDA -63 (29) PF-564 nömrəli qovluq
14. ARDA -73 (26) PF-848 nömrəli qovluq

3. Ədəbiyyat

1. *Baykara H.* Azərbaycanda yeniləşmə hərəkatları XIX yüz il. Ankara - 1966-cı il.
2. *Baykara H.* Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi. İstanbul -1975-ci il.
3. *Baykara H.* İran inqilabı və azadlıq hərəkatı. İstanbul - 1978-ci il.
4. *Cabbarlı N.* Əhməd Cəfəroğlunun ədəbiyyatşünaslıq irsi. Bakı-2001-ci il.
5. *Elçin.* Mühacir nəsillər - "Tarix", 06.04.1991-ci il.
6. *Elçin.* Azərbaycan mühacirəti haqqında - "Odlar yurdu", 10.11.1991-ci il.
7. *Əliyev M.* Əli bəy Hüseynzadə - "Ədəbiyyat və incəsənət", 04.03.1988-ci il.
8. *Əliyev M.* Məmməd Əmin Rəsulzadə - "Elm", 07.02.1992-ci il.
9. *Əliyev M.* Əhməd bəy Ağayev - "Ədəbiyyat və incəsənət", 10.06.1988-ci il.

10. *İbrahimli X.* Azərbaycan siyasi mühacirəti Bakı, "Elm" - 1996-cı il.
11. *İbrahimli X.* Yeni Avrasiya Qafqazı, Bakı, 2001-ci il.
12. *Qurbanov Şamil.* Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası. Bakı, 1996-cı il.
13. *Nəsimzadə N.* Azərbaycan siyasi mühacirəti – "Ədəbiyyat və incəsənət", 07.02.1992-ci il.
14. *Rəsulzadə M.Ə.* Azərbaycan cumhuriyyəti (keyfiyyəti – təşəkkülü və indiki vəziyyəti). İstanbul -1990-cı il.
15. *Rəsulzadə M.Ə.* Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı – 1990-cı il.
16. *Sultanlı V.* Azərbaycan mühacir ədəbiyyatı. Bakı – 1998-ci il.
17. *Quliyev V.* Tarixdə iz qoyan şəxsiyyətlər. Bakı – 2000-ci il.
18. *Həşimova A.* XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan mühacirəti. Bakı, 1992-ci il.
19. *Həsənova Ş.* Mühacirət irsimizdən səhifələr. Bakı – 1986-cı il.
20. *Məmmədzadə Mirzə Bala.* Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı – 1992-ci il.
21. *Məmmədzadə Mirzə Bala.* Ermənilər və İran. Ankara – 1994-cü il.
22. *Münşi Hilal.* Azərbaycan cumhuriyyəti, Berlin – 1930-cu il.
23. *Nağı Şeyxzamanlı.* Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri. Bakı -1997-ci il.
24. *Pəşayev Ataxan.* Açılmamış səhifələrin izi isə. Bakı - 2001-ci il.

25. *Çulçu Murad.* Torlakyan davası. İstanbul – 1990-cı il.
26. *Tağıyeva Şövkət, Rəhimli Əkrəm, Bayramzadə Səməd.* Güney Azərbaycan. Bakı – 2000-ci il.
27. *Tahirli A.* Həmişə göylərə baxırıq (Azərbaycan diasporu haqqında). "Bakı" qəzeti, №290, 291, 292, 293, 1989-cu il, 18, 19, 20, 21 dekabr.
28. *Tahirli A.* A.İmdadı: "Sərqilərım silahımdır". "Odlar yurdu" qəzeti, №19, oktyabr 1990-cı il.
29. *Tahirli A.* "Kültür-noyer" təqdim edir. "Odlar yurdu" qəzeti, №19, oktyabr 1990-cı il.
30. *Tahirli A.* "Dədə Qorqud" Danimarkada. "Odlar yurdu" qəzeti, № 20, oktyabr 1990-cı il.
31. *Tahirli A.* "İntertürk"ün bir guşəsi haqqında. "Odlar yurdu" qəzeti, №20, oktyabr 1990-cı il.
32. *Tahirli A.* "Norveçə tələsirəm ki...." "Odlar yurdu" qəzeti. №13, iyul 1991-ci il
33. *Tahirli A.* "Azər" nədən yazır? "Odlar yurdu" qəzeti, №14, iyul 1991-ci il.
34. *Tahirli A.* Azərbaycan mühacirəti haqqında düşüncələr. "Odlar yurdu" qəzeti, №28, 2 oktyabr 1992-ci il.
35. *Tahirli A.* Azərbaycan diasporu: həqiqətlər, arzular. "Azərbaycan" qəzeti, №254, 31 dekabr 1993-cü il.
36. *Tahirli A.* Cəhdlər niyə boş çıxır, yaxud boş cəhdlər kimə lazımdır? (Azərbaycan diasporu haqqında). "Azərbaycan" qəzeti, №156, 25 iyul 1997-ci il.
37. *Tahirli A.* Milli azadlıq hərəkatı və "Odlar yurdu" qəzeti. "525-ci qəzet", №231, 9 dekabr 2000-ci il (ixtisarla verilmişdir).
38. *Tahirli A.* Milli azadlıq hərəkatı və "Odlar yurdu"

qəzeti, yaxud bir qəzetin 4 illik xronikası (bir hissə). "Ədəbiyyat qəzeti", 15 dekabr 2000-ci il.

39. *Tahirli A.* KİV-in tarixi öyrənilirsə... "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, №6, 8 fevral 2001-ci il.

40. *Tahirli A.* "Əvət, Vətən, yalnız Vətən qaldı"... "Ədəbiyyat qəzeti", №12, 30 mart 2001-ci il.

41. *Tahirli A.* Mühacirət mövzusunda yazarkən "Xalq qəzeti", №71, 31 mart 2001-ci il.

42. *Tahirli A.* Mühacirətin qəlbində və qələmində 28 aprel. "Xalq qəzeti", 28 aprel 2001-ci il.

43. *Tahirli A.* Qələm qələbənin simvoludur. "Hakimiyyət" qəzeti. №11, 12, 13, 14, 12 may, 19 may, 26 may, 2 iyun 2001-ci il.

44. *Tahirli A.* Difai-təcavüz və terrordan müdafiə. "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, №21, 24 may 2001-ci il, "525-ci qəzet", 26 may 2001-ci il, "Şərq qapısı" (Naxçıvan), 19 may 2001-ci il.

45. *Tahirli A.* Milli bayrağımız 40 il əvvəl Argentinada, "525-ci qəzet", 13 iyun 2001-ci il.

46. *Tahirli A.* Milli ideologiya və mühacirət problemi, yaxud qurultay qarşısında düşüncələr. "525-ci qəzet", 24 iyun 2001-ci il.

47. *Tahirli A.* "Mühacirəti bir yerə toplamağa səy etdiniz, bu mühümdür". "Azərbaycan müəllimi", 8-14 noyabr 2001-ci il.

48. *Tahirli A.* Amerikadan gəlirəm. "Azərbaycan müəllimi" 8-14 noyabr, 2001-ci il.

49. *Tahirli A.* Endirilməyən bayraq. "Azərbaycan müəllimi" 8-14 noyabr 2001-ci il.

50. *Tahirli A.* Mühacir qəzetçinin ittihamı, yaxud cəzasız cinayətkarlar. "Azərbaycan" qəzeti, 26 yanvar 2002-ci il.

51. *Tahirli A.* "Azərbaycan yurd bilgisi"-70. "Ədəbiyyat qəzeti", 8 fevral 2002-ci il.

52. *Tahirli A.* Azərbaycan mühacirət jurnalistikası. "525-ci qəzet" №32 (1142), 16 fevral 2001-ci il.

53. *Tahirli A.* 70 yaşlı "İstiqlal". "Ədəbiyyat qəzeti", 1 mart 2002-ci il.

54. *Tahirli A.* Mühacirlər Mart qırğını haqqında, yaxud susmayan bir səs. "525-ci qəzet", №53 (1163) 23 mart, 2002-ci il, "Ədalət" qəzeti, 26 mart (№55), 27 mart №56, 2002-ci il, "Xalq qəzeti", №68, 27 mart, №69, 28 mart, "Mədəniyyət" qəzeti, 30 mart 2002-ci il.

55. *Tahirli A.* "Azərbaycan yurd bilgisi" jurnalı. "525-ci qəzet", №73 (1183), 20 aprel 2002-ci il.

56. *Tahirli A.* "Əli və Ninonu kim yazıb". "525-ci qəzet", №78, 27 aprel 2002-ci il.

57. *Tahirli A.* "Vətən qaldı". "525-ci qəzet", №87 (1197), 11 may 2002-ci il.

58. *Tahirli A.* Mühacirin bir xatirəsi. "Ədalət" qəzeti, 29 iyun, 2002-ci il.

59. *Tahirli A.* Sözlə yarananlar, sözü yaşadanlar. Bakı, 2001-ci il, "Əbilov, Zeynalov və oğulları" nəşriyyatı, 305 səh.

60. *Tahirli A.* Azərbaycan mühacirəti. Bakı, 2001-ci il, "Tural-Ə" nəşriyyatı, 344 səh.

Abid Tahirli
AZƏRBAYCAN
MÜHACİRƏT MƏTBUATI

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Müəllifdən.....	səh. 3
Mühacirət jurnalistikası tarixinə dair.....	5
"Yeni Qafqasya" jurnalı.....	15
"Odlu yurd" jurnalı.....	26
"Azərbaycan" jurnalı (Ankara).....	44
"İstiqlal" qəzeti.....	84
"Azərbaycan yurd bilgisi" jurnalı.....	103
"Azərbaycan" məcmuəsi (Paris).....	113
Mühacir qəzetçinin ittihamı, yaxud cəzasız cinayətkarlar.....	117
Mühacirlər Mart qırğını haqqında, yaxud susmayan bir səs.....	129
Ceyhun bəyin vəsiyyəti.....	138
Susmaq olmur.....	145
Mənbələr.....	152

NAŞIRI
Qosqar İsmayilov

NƏŞRİYYAT REDAKTORU
Məmməd Məmmədov,

BƏDİL REDAKTORU
İlham İsmayilov,

TEXNİKİ REDAKTORU
Akif Dənizadə,

KORREKTORLARI
*Rəfiqə Qənbərqızı,
Şəlalə Tahirli,
Günay Tahirli*

ÇAPA MƏSUL
*Qasım Qasımov,
Anar Abdullayev,
Müsəddiq İsmayılov.*

Kitab
"QAPP-POLİQRAF"
 korporasiyasının nəşrə hazırlanmış
 və
"QAPP-POLİQRAF"
 korporasiyasının mətbəəsində
 ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.
 ☎ Tel.: 989555, 937255, 902757

[illegible]

Abid Həmid oğlu TAHİRLİ

Gədim Qəbələ torpaqlarında dünyəvi göz açmış orta təhsilini rayonun Nəhurqışlaq kəndində almışdır. Bakı Dövlət Universitetinin jurnalistika fakültəsini bitirmişdir. Hazırda həmin fakültənin doktorantıdır. Nəşrədlik dissertasiyasının mövzusu mühacir yazıcı-publisist, nəşir-redaktor, tərcüməçi Ceyhun Hacıbəylinin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuşdur. Mətbuatda 600-ə yaxın məqaləsi çap edilmişdir. "Azərbaycan mühacirəti" (Bakı, "Tural Ə" nəşriyyatı, 2001-ci il, 344 səh.), "Sözün arananları sözü vəsəd olar" (Bakı, "Ünvan, Zeynalar və oğulları" nəşriyyatı, 2002-ci il, 308 səh.) kitablarının müəllifi, xalq yazıçı İlyas Hacıyev haqqında "Bən həmişə özizmləşən" xatirələr kitabının (səir-publisist Dilsuzla birlihdə) (Bakı, 1999-cu il, "Gənclik" nəşriyyatı), "Dədə Qorqud alışı", məqalələr toplusunun (Bakı, 1999-cu il, "Sultan qrafiks" nəşriyyatı), "Dədə Qorqud" broşurünün (Bakı, 1999-cu il, "Ozan" nəşriyyatı), Ceyhun Hacıbəylinin "Hacı Kərim" povestinin (Bakı, "Ağnəsi", 1995-ci il) tərtibçisi, xalq yazıçı Elçinin C. Cəbbarlı haqqında "Şəxsiyyət və istedad", "Dədə Qorqud dastanları mövzusunda təməllər", "Prof. Əmir Həbibzadə - 85" adlı (Bakı, 2001-ci il, "BDU" nəşriyyatı) kitabların redaktorudur.

"Ədlər vurdu" qəzetində redaktor münsif, "Vətən" Cəmiyyətində Avropa və Amerika ölkələri şöbəsinin müdiri işləmişdir. 1993-cü ildən Nazirlər Kabinetinin məsul işçisi, Evlidir, üç övladı var.